ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Ars Suetica 4

Mabel Lundberg

Sigtunastiftelsens tillkomst

Idéer och Byggnader

ZUSAMMENFASSUNG: DIE SIGTUNASTIFTUNG:
IDEEN UND BAUTEN

Uppsala 1977

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Ars Suetica 4

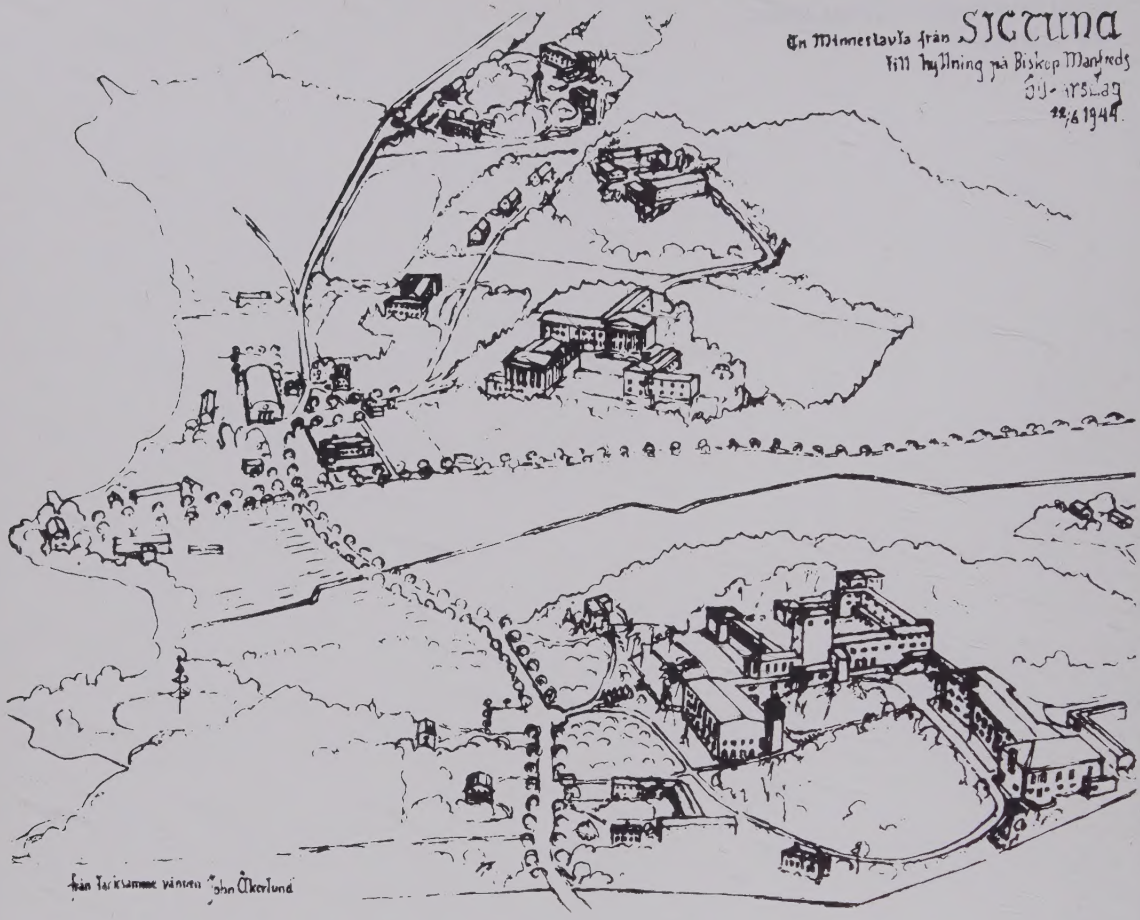

John Åkerlund, En minnestavla från Sigtuna till hyllning på biskop Manfreds 60-årsdag 22/6 1944. – Pennteckning visande de institutioner i Sigtuna, vilka Manfred Björkquist har grundat och vilkas byggnader John Åkerlund har ritat. Nederst Sigtunastiftelsens gästhem och folkhögskola, däröver Sigtunastiftelsens humanistiska läroverk med elevbostäderna (ovanför), överst Svenska kyrkans lekmannaskola.

Mabel Lundberg

Sigtunastiftelsens tillkomst

Idéer och Byggnader

ZUSAMMENFASSUNG: DIE SIGTUNASTIFTUNG:
IDEEN UND BAUTEN

Uppsala 1977

Doktorsavhandling vid Uppsala universitet 1977

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

ISBN 91-554-0631-9
ISSN 0066-7919
©Mabel Lundberg 1977

Printed in Sweden 1977
Borgströms Tryckeri, AB, Motala

Förord

Upprinnelsen till föreliggande arbete var en upplevelse för något mer än tre år sedan. Jag deltog då i ett tvärvetenskapligt seminarium i Sigtunastiftelsen och fascinerades av byggnadskomplexet och av den atmosfär, som kunde förnimmas där. Vid samtal med professor Zeitler i slutet av mötet föreslog han mig att skriva min avhandling om Stiftelsens tillkomst.

Jag började med studier av de många handlingar, som bevarats i Stiftelsens arkiv. Mycket tydligt visade det sig då, att Manfred Björkquist varit den drivande kraften vid Stiftelsens tillkomst. Han återfanns i styrelser och kommittéer, och han var arbetsledare för bygget. Vid vidare studium av de uttalanden angående Stiftelsens upprättande, som gjorts av fr. a Kristliga Studentförbundets medlemmar i Uppsala, fick jag bekräftat, att idén till ett ''evangeliskt kloster'' lanserats av Björkquist. Av hans egna skrifter framgick, att en andra idé också hade sin upprinnelse hos Björkquist, nämligen den om en ''kyrklig folkhögskola''. Dessa två huvudidéer hade förverkligats tillsammans i den unika skapelse, som Sigtunastiftelsen utgör.

Ett kloster – liksom en kyrka – är uttryck för ett andligt innehåll. För att förstå byggnadens karaktär måste man förstå idéerna bakom. Allmänt känt är, att ungkyrkorörelsen var en inspirationskälla för Björkquist, men hos honom sammanflätades många av de idéer, som människor vid denna tid brottades med, såsom sociala, nationella, teologiska. Som filosofistuderande påverkades han även av filosofiska debatter och tog intryck av personlighetsfilosofin, som den kom till uttryck hos Vitalis Norström och tyska filosofer. Hur de olika idéerna sammansmälte hos Björkquist, har jag försökt framhålla. I framställningen har jag vidare sökt att i någon mån belysa det väsentliga i denna ideologi genom att sätta den i motsats till den samtida positivistiska.

Den andra av Björkquists huvudidéer, som gällde en kyrklig folkhögskola, hade samband med folkhögskoleidéns utbredning i Sverige vid ifrågavarande tid, vilket måste beaktas. Björkquists pedagogiska idéer, fördjupade genom studier i Tyskland och förverkligade i Stiftelsens folkhögskola, måste till sin innebörd undersökas. Huvudtanken har sedan varit att visa, hur de nämnda idéerna uttryckts i Stiftelsens arkitektur.

Skriver man om ett arkitekturverk, riktar man vanligen sin undersökning på arkitekten och hans stil, möjligen också på byggtekniska frågor. Mera sällan står byggherren i centrum för ett arkitekturstudium. Sigtunastiftelsen är så egenartad, att det inte räcker att behandla arkitekten, John Åkerlund – Sigtunastiftelsen faller ur ramen för hans övriga produktion – utan man måste fråga efter byggherrens syfte med verket. Därför har Manfred Björkquists idévärld skildrats här så ingående i sin tillblivelse.

Men naturligtvis var byggnadsverket arkitektoniskt sett ett barn av sin tid. Nya arkitekturidéer var i början av 1900-talet på frammarsch i Västerlandet, och en inblick i deras innebörd och utgestaltning i

Sverige var nödvändig. Hur Stiftelsens arkitekt, John Åkerlund, i sitt skissarbete sökte sig fram och så småningom lyckades förena något väsentligt i de nya arkitekturidéerna med Björkquists klosteridé, har varit en intressant undersökning.

Idéhistoriskt material, som tidsmässigt faller utanför ramen för föreliggande arbete men som kan vara av betydelse för förståelsen av Björkquists senare verksamhet, har medtagits i ett bihang.

Till min lärare, professor Rudolf Zeitler, Uppsala, ber jag få framföra ett varmt tack för hans stora intresse, inspirerande undervisning och värdefulla praktiska råd. Jag tackar även för hans vänlighet att skriva en tysk sammanfattning av mitt arbete.

Till biskop Manfred Björkquist vill jag även rikta ett vördsamt tack för de intervjuer han beviljat mig, vilka givit mig en levande bild av planer och förhållanden före och under Sigtunastiftelsens tillkomst. Ett stort tack är jag skyldig bibliotekarien, fil. doktor Eric Lilliehöök, Sigtuna, för all hjälpsamhet han visat och alla anvisningar han givit vid mina arkivstudier och vid alla besök. Ävenså är jag tack skyldig arkitekt Lars Åkerlund, Stockholm, som låtit mig studera sin faders, John Åkerlunds, efterlämnade teckningar och skisser och också lånat mig fotografier. Sören Hallgren, Historiska muséet, Stockholm, har haft vänligheten att ställa ett av honom taget Sigtunafotografi till mitt förfogande som illustration, för vilket jag tackar.

Flera vänner vid Konstvetenskapliga institutionen i Uppsala tackar jag för intresse och hjälpsamhet. Docent Allan Ellenius och förre forskningsassistenten, fil. lic. Marie Nisser har gett mig goda råd vid samtal om avhandlingsarbetet, och assistent Nils-Åke Lindgren samt fotograf Olle Lindman har varit behjälpliga vid iordningställandet av illustrationerna till avhandlingen. För övrigt tackar jag alla och envar för uppmuntrande vänlighet under mina studier vid institutionen.

Uppsala i mars 1977

Mabel Lundberg

Innehållsförteckning

Inledning 9

Kap. I. Manfred Björkquists idévärld – idéer han har påverkats av, idéer han förverkligat 13

1. Positivism och monism 13
2. Idealism och dualism 15
3. Teologiska idéer 19
4. Sociala idéer och demokratiska rörelser 26
   Rösträttsfrågan, folkrörelserna, ungdomsmötena, korstågen
5. Folkhögskoletanken 40
   Grundtvig, hemfolkhögskolan i Sverige, de första rörelsefolkhögskolorna, Hampnäs, en kyrklig folkhögskolas program
6. Pedagogiska idéer 47
7. Nationella idéer 51

Sammanfattning 57

(Ahlgren, Aulén, Beskow, Billing, Cassel, Dahlqvist, Eklund, Engberg, Eucken, Fahlbeck, Foerster, Fogelquist, Forsslund, Heidenstam, Herbart, Hjärne, Hägerström, Key, Kjellén, Larsson, Lutteman, Naumann, Norström, Pfannenstill, Rauschenbusch, Rein, Rodhe, Rösiö, Sandler, Söderblom, Vandervelde, Westman, Zorn)

Kap. II. Sigtunastiftelsens planering 61

1. Framtidsvisionen 61
2. Sigtuna – den lämpliga orten 62
3. Valet av arkitekt 65

(Floderus, Hall, Redelius, Åkerlund)

Kap. III. Arkitekturhistoriska idéer kring sekelskiftet 1900 69

1. Banbrytare inom svensk arkitektur 69
   Isak Gustaf Clason, Lars Israel Wahlman, Ragnar Östberg, Carl Westman, Torben Grut
2. Inspirerade efterföljare 75
   Osvald Almqvist, John Åkerlund

(Behrens, Gropius, Lundberg, Molin, Morris, Norman Shaw, Oud, Paulsson, Strzygowski, Thordeman)

Kap. IV. Stiftelsens upprättande 81

(Berg, Billing, Dahlin, Eklund, Frykberg, Hasselroth, Hedström, Holmdahl, Lindroth, Melander, Ribbing, Rogberg, Santesson, Söderblom)

Kap. V. Planens förverkligande 85
1. Det första byggnadskomplexets uppförande 1916–1918 85
a. Kristidsproblem och deras lösning 85
b. Invigningarna – stora högtider 98
c. Blandade reaktioner utifrån 100
2. Folkhögskolebyggnadens tillkomst 1922–1924 102
3. Kapellutbyggnad och biblioteksbyggnad 1933–1935 104

(Ahlberg, Arrhenius, El. Aulén, Bengtsson, Berg, Billing, Borgkvist, Brundin, Bäckström, Curman, Dalin, Eidem, Ekman, Fagerlind, Forss, Frykberg, Fryklund, Hallberg, Hasselroth, Holmdahl, Hörner, Laurén, Lilliehöök, Lingmark, Ljungholm, Malmberg, Mannström, van Melen, Månsson, Montell, von Schultz, Stenbeck, Wahlman, K. B. Westman, Zorn.)

Kap. VI. Sigtunastiftelsens arkitektur i idé- och arkitekturhistoriskt perspektiv 109
1. Stil, material och konstruktion 109
2. Idéer, manifesterade i arkitekturen 118
3. Några symboliska tolkningar 121

(Billing, R. Björkquist, Boberg, Böcklin, Clauder, Cranach, von Essen, Eugen, Gauffin, Hartman, Hesselbom, Hjortsberg, Jacobs, Jerkhe, Jäder, Lessing, Luther, Malmsten, Melankton, Olaus Petri, Palmgren, Raab, Richardson, Söderberg, L. Wahlström, Vigeland)

Bihang
Arbete för en kristen enhetskultur 126
(Tiden 1917–1930-talet)

Zusammenfassung
Die Sigtunastiftung: Ideen und Bauten 129

Noter 137

Källor och litteratur 147

Bilder 153

Inledning

Om man utan närmare kännedom om Sigtuna och dess historia österifrån nalkas staden, frapperas man först av de kyrkoruiner, som ligger norr om vägen. Denna löper genom hela det gamla stadsområdet och fortsätter västerut mellan bergskullar och Mälarens vatten. På den östligaste bergskullen ser man ett märkligt byggnadskomplex med flera längor, arkader och ett fyrkantigt torn. Det är en egendomlig byggnadstyp, som inte tycks ha någon motsvarighet annorstädes i Sverige men vid första påseende minner om kloster i Sydeuropa. Går man uppför en terrass från vägen och blickar ut över byggnadsanläggningen, ser man genom fönstren i en länga på höger hand människor, försjunkna i studier, omgivna av höga bokhyllor. Det är ett bibliotek. Norr om längan är en gård, på vilken ungdomar stormar ut. Det är tydligen en skola. Lärosalarna befinnes vara i två längor, en som skjuter ut åt öster och en åt norr på andra sidan gården. Då man på denna vänder sig mot väster, har man framför sig huvudbyggnaden. En trappa leder upp till en altan och huvudingången. Från denna löper en länga på norra sidan i öst-västlig riktning, och följer man denna, kommer man i väster fram till en rosengård, omgiven av arkader som klostergårdar i sydligare länder. I mitten finns en brunn. Människor i olika åldrar sitter här, en del i samspråk, andra i ensam meditation. De är gäster här för längre eller kortare tid. I en stor sal innanför Rosengården pågår kanske en kurs, som ofta är fallet, och genom stora glasdörrar kan man se in i salen. Från Rosengården kan man gå några trappsteg ned åt söder och står då i en friluftskyrka, öppen åt skogen i väster, utan tak men i norr och söder omgiven av arkader. I öster leder en trappa upp till ett stenaltare framför tornet. Bakom altaret tjänstgör ett målat fönster som altartavla. Fönstret avskiljer friluftskyrkan från det innanför belägna kapellets bortre del, över vilken tornet reser sig. Kapellet fortsätter söderut ett stycke förbi friluftskyrkans södra arkad, och när man följer kapellet söderut, kommer man tillbaka till utgångspunkten vid bibliotekslängans västra ände. Denna är förenad med huvudbyggnaden genom en korridor utmed kapellets östra sida och en övertäckt gång. Hela byggnadsverket gör ett enkelt och kärvt intryck. Det är av tegel. Fastän stilen är klosterliknande, ser det stora tornet ut som ett försvarstorn. Fönstren är ganska oregelbundna och av olika storlek, och flera drag talar för att det är fråga om sekelskiftesarkitektur.

Många frågor inställer sig hos den, som inte vet något om bakgrunden till denna byggnad men imponeras av densamma;

1. Vem har låtit bygga detta komplex? Vilka avsikter hade han? Vilka idéer är detta säregna och mångsidiga byggnadsverk uttryck för?
2. En annan fråga gäller själva uppförandet av byggnaden. Vem var arkitekten, och vilka arkitektoniska idéer var han företrädare för? Även om byggnadens konstruktion delvis kan ge svar på den sist anförda frågan, tränger sig dock aningen på, att han måste ha varit gripen även av andra idéer än de rent arkitektoniska.

3. En tredje fråga inställer sig då: sammanföll dessa personers idéer med varandra? Hur mycket har byggherren och hur mycket har arkitekten bidragit till helheten? Frågan om samarbetet mellan dessa kan inte förbigås, då vi vill närmare undersöka byggnadskomplexets tillkomst och struktur.

4. En undran gäller eventuella förebilder till byggnadsverket, vilka givetvis måste sökas utomlands och inte bara i Sverige.

En betydelsefull fråga gäller slutligen ekonomin. Uppförandet av dessa byggnader måste ha dragit stora belopp. Vem eller vilka har bekostat material och arbetslöner under flera år, som arbetet måste ha pågått? Då man fått höra, att bygget igångsattes under det första världskriget med dess svårigheter beträffande ekonomi och varuimport, blir undran ännu större.

1. För att få *svar* på dessa frågor vill vi i det följande ingående undersöka byggherrens – eller byggherrarnas – ideologiska bakgrund och därur härflytande intentioner. Vi finner då, att en stiftelse upprättats och att stiftarna var lutherska teologer, att arbetsledaren Björkquist, den egentlige byggherren, var pedagog och filosof men också teologiskt intresserad (senare teologie hedersdoktor i Lund och Berlin). Alla var engagerade i tidens sociala problem och besjälade av iver, att kyrkan skulle visa vägen till rätta lösningar. Världskrigets förhistoria och utbrott ökade naturligtvis de nationalistiska känslorna, som var förberedda genom nationalromantiken och hembygdsrörelsen under seklets första decennium. Denna nationalism påverkade även Sigtuna-stiftarna vid ifrågavarande tid. Björkquist hade i sina filosofiska studier grundligt penetrerat uppfostringsfrågor och prövat dem i praktiken. Alla dessa idéer samverkade till beslutet att skapa en ny typ av byggnad, passande för de intentioner, männen hade.[1] Detta ganska omfattande stoff framläggs i kapitel I, och i kapitel II visas bl. a., varför framtidsvisionen förverkligades just i Sigtuna. Källorna utgöres i första hand av Björkquists och stiftarnas egna skrifter.

2. För det andra måste vi göra bekantskap med arkitekten och de idéer han företrädde. Därför krävs även en översikt av arkitekturidéerna i hans samtid, vilka naturligtvis påverkat honom. Denna undersökning görs i kapitel III.

3. En tredje fråga gällde samarbetet mellan ovannämnda personer, byggherren och arkitekten. Den frågan är svår att besvara, men ett stycke på väg kan man komma genom granskning av de protokoll och handlingar, som finns bevarade från byggnadstiden. Dessa, som utgör ett stort material, har ställts till förfogande för denna avhandling. Författaren har därvid även varit i den lyckliga omständigheten att få tillgång till arkitektens ritningar och skisser från den allra första planeringen av byggnaderna. Detta material redovisas i kapitlen IV och V, som samtidigt ger byggnadskomplexets tillkomsthistoria. Det är emellertid genom uppmärksamma iakttagelser av de färdiga byggnaderna mot bakgrund av kännedomen om Björkquists och arkitektens idévärld, som en någorlunda säker bedömning av deras respektive insatser kan göras.

4. Då inga direkta upplysningar om eventuella förebilder till Sigtunastiftelsen föreligger, kan endast gissningar göras utifrån iakttagelser av byggnadsverkets stil och konstruktion mot bakgrund av byggherrens och arkitektens erfarenheter och upplevelser.

Protokollen från byggnadstiden ger även svar på frågan om hur verket finansierades. Denna viktiga detalj, som bildligt talat utgör ett kapitel för sig, ger anledning till många funderingar kring den ideella bakgrunden till protokollens torra siffror.

I kapitel VI ges en samlad bild av Sigtunastiftelsens yttre och inre arkitektur, dess stil och konstruktion. En anknytning till uppdragsgivarnas idévärld blir då naturlig. Hur har denna tagit sig uttryck i byggnaden? Vilket helhetsintryck ger byggnadsverket? Vilka detaljer i detta, som ger den säregna stämningen, kan vara en fråga att begrunda. Kanske symboliska ledmotiv av betydelse därvid kan upptäckas.

Sigtunastiftelsen representerar en ny typ av byggnader. En tanke att som referensram kring detta ämne behandla vissa andra kyrkliga byggnader, t. ex. församlingshus, övergavs såsom ofruktbar. Sigtunastiftelsens byggnadskomplex är unikt.

Kap. I. Manfred Björkquists idévärld – idéer han påverkats av, idéer han vänt sig emot, idéer han förverkligat

Manfred Björkquists namn är oskiljaktigt förknippat med Sigtunastiftelsens tillkomst. Han har emellertid varit engagerad i flera andra kulturarbeten i vårt land och tagit initiativ till flera verksamheter. Genom föredrag och skrifter – ofta appeller i broschyrformat – såväl som översättningar av fr. a. tyska skrifter har Björkquist nått vida ut i vårt land och även i övriga nordiska länder och gjort en stor insats. Man frågar sig därför, vilka idéer som burit honom och varifrån inflytelserna kommit. Här kan vi endast söka klarlägga de mest betydelsefulla och påtagliga idéinfluenserna.

Manfred Björkquist föddes 1884 i Gideå församling, Västernorrlands län, som son till kyrkoherden Jonas Erik Björkquist och hans hustru Anna Sofia Aurén. Kyrkoherde Björkquist var personlig vän till biskop Gottfrid Billing i Västerås (1884–1898), sedan i Lund, och hemmet får betecknas som gammalkyrkligt. Befolkningen i bygden var emellertid starkt påverkad av den rosenianska väckelsefromheten, och främst genom sin mors förmedling kom Manfred i kontakt med denna. Missionsintresset odlades i hemmet, som t. ex. gästades av den lutherska kyrkans förste afrikanske präst, Joseph Zulu, och brödraparet Norenius, födda i Gideå och missionärer i Afrika. Gossen Manfred tog djupa intryck och såg redan tidigt missionärskallet som sin blivande livsuppgift. Den öppenhet i kyrkligt avseende, som kom att prägla Björkquist, hade sina rötter i denna barndomsmiljö. Som tolvåring kom han till Härnösands läroverk. Redan nu visade sig hans inspirerande och organisatoriska förmåga, då han gick in för nykterhetsverksamhet bland kamraterna och blev ledare för en SSUH-förening. År 1902 avlade han mogenhetsexamen, och på hösten samma år påbörjade Björkquist sina studier i Uppsala i avsikt att i sinom tid bli missionär.

1. Positivism och monism

Björkquist bevistade dåvarande docenten Axel Hägerströms föreläsningar i filosofi, genom vilka han konfronterades med de värdefilosofiska problemen. Den värderelativism, som Hägerström så småningom arbetade sig fram till, kände sig Björkquist mera främmande för, än vad t.ex. hans något yngre kamrat Artur Engberg gjorde. Men hans intresse för de moralfilosofiska frågorna var väckt och krävde vidare studier.

Tiden kring sekelskiftet 1900 var en idéernas brytningstid i Sverige, inte minst bland studenterna i Uppsala. Under senare delen av 1800-talet hade positivismen vunnit en stark ställning i vetenskap och livsåskådning. Auguste Comte, Charles Darwin, Herbert Spencer och – något senare – John Dewey levererade huvudargumenten för en riktning, som kan kallas för monistisk.

De nya idéerna förmärktes först i studentkretsar, och i Uppsala fick den monistiska riktningen tidigt ett forum. Redan 1882 hade Karl Staaff bildat en radikal studentförening, som fick namnet Verdandi. Enligt våra begrepp var den i politiskt avseende

liberal. Verdandismens grund angavs vara tanke- och yttrandefrihetens princip.

Verdandismen och Strindbergs författarskap bildade väsentliga beståndsdelar av det s. k. åttiotalet, numera ett kulturbegrepp. Strindbergs "Röda rummet" utkom 1879. Hans genombrott och Verdandis framträdande härflöt ur samma anda. Emellertid hade norrmannen Ibsen utövat ett starkare inflytande över Staaff och kretsen kring honom, än Strindberg hunnit göra. Henrik Ibsens sociala problemdramer gav diskussionsstoff, och man åberopade Georg Brandes' åsikt, att den moderna litteraturens uppgift var att sätta problem under debatt.

Vidare gäller: "Det inflytande, som engelsk liberalism, utilism och evolutionism utövat på den äldre verdandismen, kan knappast överskattas. Karl Staaff var starkt intresserad av engelsk politik och statsteori, Hjalmar Öhrvall (fysiolog och laborator) lika starkt influerad av evolutionistisk naturvetenskap och moralfilosofi."[1]

Föreningen i Uppsala sökte organisera studenternas kår- och kamratliv med tanke på deras kommande gärning i samhället. De skulle ju ta ansvar för framtidens kulturpolitik, lagstiftning och samhällsmoral. Det gällde att ge dem tillfälle till träning i meningsutbyte om dessa frågor inför ett öppet forum, och därför beslöt man att anordna offentliga *diskussioner,* vilka kom att äga rum på stora Gillesalen. Dessa diskussioner gällde både politik och livsåskådningsfrågor, då positivismen och evolutionismen konfronterades med kristen tro och moral. Denna försvarades av professorerna Harald Hjärne och Nathan Söderblom, Waldemar Rudin och Adolf Kolmodin, docenten Einar Billing m. fl. De företrädde dualismen gentemot monismen. Då Björkquist kom till Uppsala, deltog han flitigt i dessa sammankomster. Han anslöt sig inte till Verdandi, men han beundrade dess iver för folkbildningen. Föreningen verkade nämligen inte bara genom populärvetenskapliga föredrag runt om i bygderna sedan 1890-talet utan även genom "Verdandis småskriftserie" och genom bokförmedling till landsorten. Folkbildningen var nödvändig för demokratins framväxt, det insåg Björkquist. Han kände sig manad att följa Verdandis exempel utifrån kristna värderingar och kristen tro. Incitamentet bar frukt längre fram i Björkquists liv.

Samma år som Björkquist kom till Uppsala, hade en utbrytning ur Verdandi ägt rum, då den socialistiska studentföreningen *Laboremus* bildades. Verdandis profil blev sedan mer utpräglat liberal.

Konservativa kretsar förebrådde de liberala, att de hyste en för stark tro på en naturvetenskaplig lösning av mänskliga och samhälleliga problem men förbisåg historiska synpunkter och traditionens betydelse. Även de konservativa studenterna i Uppsala hade en förening, *Heimdal,* där också diskussioner ägde rum. Där var den kristet idealistiska livsåskådningen gällande. Björkquist anslöt sig ej heller till denna förening men brottades med problemen. Han kände sig dock mer och mer främmande för den livssyn han mötte hos de nya, monistiska förkunnarna. Den kristna dualistiska åskådningen förblev hans.

För att förstå den djupgående skiljelinje i livsåskådningsfrågor, som omkring sekelskiftet fanns mellan olika grupper i det svenska samhället, torde vi böra helt kort stanna inför den mest inflytelserika förkunnaren av monismen i vårt land vid denna tid, nämligen Ellen Key.

Ellen Key (f. 1849) framstod som en profetgestalt i Sverige kring sekelskiftet. Hon fick ett starkt gensvar på sin förkunnelse även utanför vårt lands gränser. Hon var radikal i sin syn på kultur- och samhällsfrågor och hade en optimistisk *livstro,* som var *monistisk,* starkt influerad av darwinismen

och – i hennes ungdom – av positivismen. Någon tvåvärldslära av kristen eller annan modell ville hon inte veta av. Den nya livstron skulle träda i stället för kristendomen, menade hon. Det var stockholmsläkaren Anton Nyström, den radikale verdandisten och grundläggaren av Stockholms Arbetarinstitut 1880, som hade introducerat Key i Comtes filosofi, då han gav ut Comte-översättningar, t.ex. ”Framställning över den positive anden” 1875. Ellen Key accepterade inte Comtes filosofi helt och fullt. Hon förebrådde positivisterna liksom darwinisterna, att de trodde fröet till anden kommer ur materien.[2] Hon blev aldrig materialist.

Key lärde emellertid av Comte att betrakta kristendomen som ett övervunnet utvecklingsskede. I Tankebok IX, som härstammar från 1877, heter det: ”Solidariteten Mänskligheten som en lekamen – detta är just den grundtanke, som kommer positivisten att göra kristendomen till ett övervunnet stadium.”[3]

Av avgörande betydelse blev för henne *Spencer*.[4] Hans evolutionism jämte Spinozas panteism blev till en monistisk religion, som gav utrymme för handling och verksamhet.[5] Hon kallade sin åskådning livstro, ty hon trodde på livets inneboende förmåga av utveckling mot fullkomning. Världsåskådningen var inte det viktigaste för Ellen Key utan livet. Hans Larsson sade därom: ”Vad hon (Key) har av världsåskådning är mera ett livskrav än en världsteori.”[6] I sina Livslinjer II från 1906 förkunnade hon sin etik. Tre ord var där centrala: lycka, livsstegring, levnadskonst. Målet var den *högre* människan. Då behövs en ny tro, livstron, och en ny drivkraft, lyckan. Plikten till lycka blev det nya budet.[7]

Äktenskapet ville hon basera enbart på kärleken mellan makarna, ty moralens frö ligger i driftlivet, ansåg hon. Spörsmålet om jämvikt mellan självbevarelse och självuppoffring räknade hon som ”tidens djupaste fråga”,[8] men om man förnimmer sig som en del av det hela, om människor känner sig som ”världskroppar”, omdanar denna enhetskänsla de etiska begreppen och skapar nya ideal, skrev hon.[9]

Ellen Key var även djupt intresserad av *folkbildningen*, verksam som lärare och föreläsare som hon var. Hennes bok ”Folkbildningsarbetet” 1906 med titelfortsättningen ”särskilt med hänsyn till skönhetssinnets odling” tillhör hennes mest lästa böcker.

Ellen Keys förkunnelse var en uppfordran till ställningstagande för eller emot. Den engagerade också människor på ett sätt, som vi i vår tid kanske har svårt att förstå. Den byggde emellertid på grunder, som för *Björkquist* var oacceptabla. I förkunnelsen ingick desslikes uppmaningar till praktiskt beteende, som även de måste väcka hans motstånd. Samtidigt var Ellen Key föredömlig i sin livsföring och sin offentliga verksamhet. Ville man kritisera henne, måste man angripa hennes idéer. Det var just vad Björkquist, hans vänner och lärare gjorde. Eftersom den unge Björkquist inte har skrivit så mycket, måste motsatsen mellan hans syn och gärning och Ellen Keys formuleras huvudsakligen med hjälp av utsagor från Björkquists lärare och vänner.

2. Idealism och dualism

Det förelåg, som ovan antytts, en klyfta mellan den monistiska livssyn, som Ellen Key förfäktade, och den kristet idealistiska livsåskådning, som dominerade kulturlivet, fr.a. universiteten, i Sverige. Något av Erik Gustaf Geijers ande svävade fortfarande över Uppsala. Den hade sina rötter i tysk filosofi och nyhumanism. Boströms filosofi hade satt djupa spår, och i dennes skola hade filosofiprofessorn *Erik Olof Burman* fått sin utbildning. För denne avlade Björkquist sin fil. kandidatexamen 1905, men

Burman hade ingen större betydelse för Björkquist. Det blev emellertid en lärjunge till Burman, *Vitalis Norström,* sedan 1893 ord. professor i Göteborg, som kom att betyda mycket för Björkquists utveckling. Professor Burman tycks mest ha ägnat sig åt den teoretiska filosofins problem och gav en djup orientering i det kunskapsteoretiska problemet, som inte kommit till sin rätt hos Boström. Han var en sträng logiker och sökte nå ett till full filosofisk rationalism renat gudsbegrepp. Norström var inriktad på den praktiska filosofins problem och ansåg – som en gång Geijer – att kunskapen skall stå i personlighetsutvecklingens och livets tjänst. Därför bröt han med den boströmska dogmatiska intellektualismen och betonade det praktiska förnuftets primat. Religionen var för Norström djupt förenad med verklighetsupplevelsen. Gud är förutsättningen för enheten i vårt kunskaps- och viljeliv liksom för den åskådliga verkligheten. Han är principen för att historien är begriplig, överhuvudtaget den som håller samman allt. Denna praktiska inriktning av det filosofiska tänkandet intresserade särskilt Björkquist. Norström utövade f. ö. ett starkt inflytande på den allmänna meningen i Sverige i början på 1900-talet, framför allt därför att han jämte sitt vetenskapliga arbete då började en populär kulturkritisk produktion. Denna fångade särskilt Björkquists uppmärksamhet, då den gällde samtiden. Det första arbetet i Norströms serie var ”Ellen Keys tredje rike” 1902, sedermera utvidgat i en tysk edition ”Das tausendjährige Reich” 1907. Norström granskade och kritiserade Ellen Keys ideal. Han framhöll, att hon ”mera karakteristiskt än någon annan representerar den radikala ståndpunkten i vårt land”.[10] År 1903 utgav Norström en fortsättning på föregående arbete, nämligen ”Radikalismen än en gång”. Båda arbetena omtrycktes i samlingen ”Tankelinjer” 1905. År 1910 kom sedan hans samlade uppgörelse med radikalismen i boken ”Masskultur”

Vad hade Norström att säga i sin kritik? Han vände sig i första hand mot Ellen Keys förkunnelse om lyckan.”Hon vill av levandet göra en konst och av lyckan en produkt av arbetsskicklighet. – När fröken Key skall visa oss, vad lycka är, serverar hon oss naturbehoven och naturdrifterna på konstnärligt arbetade silverfat. – Hon vill förvandla oss till lycksökare”, skrev Norström.[11] Dessa drastiska ord träffade helt visst inte kärnan i Keys förkunnelse.

Norström hänvisade till plikten såsom det element i människolivet, som gör det människovärdigt. Han säger t. ex.: ”Den som mäter människovärdet med något annat mått än pliktuppfyllelsens, gör det beroende av naturens utrustning och tillfälligheternas spel.”[12] Detta var ett viktigt och i den tidens debatt slående argument.

Wilhelm Sjöstrand anser, att Norström misstog sig om Keys innersta mening. ”Kritikerna förstod ej, att ekvationen frihet–lydnad för Ellen Key kunde gå ihop på grund av hennes insikt om att kärlek, som förmår binda, också kan fordra något tillbaka utan att förkvävas”, skriver han.[13]

Gent emot den evolutionism, som empiristerna förfäktade, framhöll Norström det historiska sinnet som den germanska tankens erövring. Här givs det riktning och mål, högre och lägre livsplan, inte endast en naturlig kontinuitet som i evolutionismen, menade han. I *Masskultur,* där vissa kapitel skrivits flera år före utgivningen i denna samlade volym, var friheten och personlighetens utveckling föremål för Norströms undersökning. Han hävdade, att själens ”adelskap” är utvecklingens djupaste mening, dvs. *personlighetsutvecklingen,* som förutsätter frihet.[14]

Manfred Björkquist insöp begärligt Norströms med starkt patos skrivna alster. Han förnam själsfrändskap med Norström lik-

som med Geijer, som han även studerade.[15] Norström hyste emellertid beundrande vänskap för en filosof i Tyskland, professor *Rudolf Eucken* (1846–1926) i Jena. Dennes skrifter studerades även i Uppsala, t. ex. för Nathan Söderblom. Björkquist ville lära känna honom närmare och for därför till Jena och åhörde hans föreläsningar 1906. Den filosofiska grundåskådning han förvärvat i Sverige, befästes ytterligare genom Eucken. Vilken grundåskådning företrädde då denne?

Eucken byggde sin filosofi på Fichte och även Schelling. Den var religiöst bestämd. ''Die Philosophie, zu deren edelsten Propheten er gehört, reicht in ihm wieder der Religion den Ehrenkranz, den die freigewordene Magd der stolzen Herrin einst vom Haupte riss, bietet ihr die Hand zu besser gesichertem Frieden. Seit Jahrzehnten hat die Philosophie diesem Bunde vorgearbeitet'', säger Pöhlmann.[16] Eucken var hellenskt påverkad men ville förena antikt och bibliskt i sin verklighetsuppfattning. Han fattade den sanna verkligheten till sitt *väsen* som ett evigt vilande varande på antikt sätt, men för *vår uppfattning* kan den endast te sig såsom vardande, såsom historia och ideal. ''Erst bei solcher inneren Ueberlegenheit gegen die blosse Geschichte lässt sich ein Sinn der Geschichte suchen. Von hier aus erscheinen Ruhe und Bewegung nicht mehr als Gegensätze.''[17] Det överindividuella andliga livet arbetar sig fram *under kamp* genom historien. I ''Grundbegriffe der Gegenwart'' gav Eucken en vägledning in i sin åskådning. Idealismen i motsats till naturalismen ville peka på en högre verklighet än den sinnliga, men eftersom den blott kan uppfattas i historien, föreligger den inte för oss färdig en gång för alla. Den är ''deshalb eine immer neue Aufgabe.''[18] I verksamhet (Thätigkeit) ''nicht vom blossen Subjekt aus, sondern in Verbindung mit grossen Weltthatsachen'' måste tyngdpunkten i livsarbetet ligga.

Personlighetsbegreppet hade en betydande plats i Euckens system. Det hade samma etiska innebörd som hos Kant,[19] som förlagt dess tyngdpunkt till praktiska förnuftet. En nära överensstämmelse med Norströms åskådning trädde här i dagen. Den moraliska livsgestaltningen i fri verksamhet är så att säga kärnan i människans väsen.[20] Människans vilja måste då vara fri. Om hon, som naturalismen menade, endast vore ett naturväsen, funnes ingen plats för en fri vilja. Ett starkt drag av *aktivitet* utmärkte Euckens livsåskådning.

Kristendomen ansåg Eucken vara den högsta religionen, som han ville anknyta till antikens ideal. Detta behövde föras vidare, levandegjort av kristendomen. Det var *humanitetsidén,* som skulle förverkligas i utvecklingen.

Det var givetvis Luthers reformation, som hade den stora kulturella betydelsen. Dess verkningar sträckte sig ju långt utanför de kyrkliga förhållandena. ''Die Persönlichkeit des Einzelnen wird nunmehr der Hauptschauplatz des Lebens. – Die innerste Seele der Neutzeit ist von ihr (sc.der Reformation) unabtrennbar.''[21] Personligheten utvecklas emellertid endast i aktivitet, och religionen ger mening åt all strävan.

En avslutad gudsuppenbarelse inom historien trodde inte Eucken på, men hela historien ansåg han vara en utveckling eller rättare ett nedslag av överhistoriskt liv, dvs. av en andlig verklighet. Dit hörde också *Guds rike,* som icke är av denna världen men heller icke utanför den. Dess början finns *i* världen. Någon eskatologi hade inte Eucken, men han skrev: ''Notwendig erhebt sich die Idée einer ewigen Gegenwart als die Quelle aller geistigen Gegenwart. – Ohne den Abschluss in jener ewigen Gegenwart verfällt und vergeht alles Streben nach Gegenwart, ohne die Befesti-

gung in jenem sicheren Ruhepunkte zerbröckelt das Leben in flüchtige Phasen und verschwindende Augenblicke, und aus der Wirklichkeit wird damit ein sinnloses Dahinfliehen, der Traum eines Schattens."[22]

Det har sagts, att Eucken påverkade sinnelaget mera än tankesystemet hos åhörare och läsare, vilket säkerligen överensstämde med hans egen önskan. I varje fall satte hans förkunnelse djupa spår hos Björkquist och påverkade hela hans livsinriktning. I all synnerhet var det humanitetsidén, syntesen mellan antikens dygdeideal och kristendomen i en kristen humanism, Björkquist ville förverkliga. Reformationen blev även för honom utgångspunkten. Efter hemkomsten från Tyskland ivrade Björkquist för att Eucken skulle få hålla föredrag i Sverige. Förutsättningar fanns, ty Euckens idealistiska åskådning skattades högt av många svenskar, med vilka han underhöll korrespondens. Inte bara Vitalis Norström och Nathan Söderblom utan även den inflytelserike historieprofessorn Harald Hjärne uppskattade Eucken. År 1908 erhöll denne Nobelpriset i litteratur, troligen tack vare Norström, som året dessförinnan invalts i Svenska Akademien. Samma år erhöll Uppsala universitet en donation för föreläsningar och resestipendier, som kallades Olaus Petri-stiftelsen. Av denna stiftelses ordförande, Nathan Söderblom, kallades Eucken 1909 till Uppsala för en serie föreläsningar. De översattes från manuskriptet av Manfred Björkquist och utgavs under titeln "Under andelivets lag." Det var "andelivets moral", som Eucken under olika aspekter behandlade utifrån sina filosofiska grundtankar. Föreläsningarna väckte entusiasm, ty Eucken var en profetnatur.

Teologen Axel Lutteman skrev om "Eucken, som nu i nära tre veckor icke föreläst, nej, *predikat* en hög, med kristendomen närbesläktad idealism. Vilka tider att leva i! Det är sannerligen inte underligt, att andelivets fiender spänna sina krafter och rasa i en sådan tid."[23] Filosofen betonade, att nämnda moral i första hand var produktiv. Det krävdes att inte vänta med handlingar, tills en kallelse kom eller ett tillfälle bjöds, utan att själv taga initiativ och skapa tillfällen för andelivets tillväxt. "Uppgiften får inte inskränka sig till att det privata livet lägges tillrätta. – Vi kan inte komma undan ansvaret för eller deltagande i de allmänna angelägenheterna."[24]

Eucken anknöt till Norströms skrifter, då han talade om faran för att de mänskliga relationerna förvandlades från personliga till opersonliga i det moderna samhällslivet. Han pekade på en stor fara, nämligen att man ville förlägga det rättas princip i det sociala, en moralisk tillbakagång.[25] Detta var ju en kärnpunkt i föreläsningarna, men den utvecklades inte utförligt. Han talade ju inte till marxister.

Den tyske filosofens appeller förklingade inte ohörda bland de unga i Uppsala. Björkquist planerade att omsätta dem i handling. En bland åhörarna var emellertid kritisk, nämligen teol. licentiaten Gustaf Aulén. Han skriver i sin senaste bok: "Mitt starkaste intryck från dessa föreläsningar blev den skärande kontrasten mellan den högt uppskruvade pretentionen och det som gavs, prestationen."[26] Aulén såg nog redan nu sin väg klar. Han ville frigöra teologin från påverkan av idealistisk filosofi och kvardröjande boströmianism, som han inte ansåg vetenskaplig. Aulén hade tagit intryck av Hägerström. Hans inställning till denne var mera positiv än Björkquists. "Idealisten Eucken gjorde ej intryck på hägerströmianerna," skrev Söderblom till Norström.[27] Tergel förefaller ha rätt, då han ger förklaringen, att "hägerströmianer saknade förmåga att uppfatta människors och idéers kulturvärde."[28] Deras analytiska iver var riktad åt annat håll.

För Björkquist var det avgörande inte det

teoretiska resultatet av Euckens tankemödor utan appellen till handling. Euckens föreläsningar och skrifter kallade på hans ärvda och tidigt upplevda känsla för plikt och ansvar. Det var *personlighetens* ansvar, som betonades i denna filosofiska tradition, som Eucken företrädde. Den enskildes ansvar och ett fördjupat pliktmedvetande blev också en huvudlinje i Björkquists förkunnelse genom åren. ''Tiden har intet överflöd på levande, djup ande. – Det är i en sådan tid, som Rudolph Eucken och Vitalis Norström i en sky av vittnen mana till kamp för ett andligt livsinnehåll. – Vi måste få människor, som andligen rå på sin tid – andens hövdingar måste vi vänta på. – Historien byggs av livsinnehåll och personligheter. De behöva varandra ömsesidigt.''[29] Detta skrev Björkquist 1915. På 1930-talet återkom liknande tongångar, men nu allvarligare. ''Demokratin vilar på personlighetsvärdet. Det personliga *ansvaret* sviktar ängsligt ofta. Moralen blir en anpassning efter miljö och förhållanden. Vi bindas allt mindre i en gemensam, orubblig respekt för en alla förbindande plikt.''[30] I en artikel 1936, ''Tidslägets krav på Nordens kyrkor'', skrev Björkquist: ''Den äkta nordiska personlighetstanken är förbunden med ansvar och gemenskap. Man kan se det hos Geijer och Grundtvig.'' Ansvaret gäller nästan i människors naturliga gemenskapsformer. Oron före andra världskrigets utbrott kan även spåras i artikeln, då han vidrör folkens och kyrkornas ansvar. Det heter: ''På historiens väldiga arena äro främst folken de handlande personerna, men Guds kallelse kan vika från ett folk och – då förtvinar folkets ande''. Allvarligt ljuder i Björkquists slutrader det gamla ordet ''När folkets gudar dö, dör också hela folket.''[31]

Björkquists viktigaste lärofäder var Geijer, Norström, Eucken och Foerster (se sid 47), en tysk moralfilosof, som var påverkad av Eucken. Björkquists utveckling i moralfilosofiskt avseende ter sig därför mycket enhetlig.

3. Teologiska idéer

Björkquists filosofiska studier, som fyllde ett andligt behov hos honom, hade inte förkvävt hans avsikt att bli missionär. Under läsåret 1906–1907 var han lärare vid Uppsala universitets pedagogiska övningsskola för blivande lärare, en praktik som han säkerligen räknade med såsom betydelsefull för framtiden. Vidare var han aktiv medlem av Kristliga studentförbundet och blev 1907 ordförande i Studentförbundets missionsgrupp, en avdelning, som studerade missionen.

Kristliga Studentförbundet hade 1901 bildats som en sammanslutning av kristna studenter i Uppsala. Det blev en gren av Världsstudentförbundet, och de egentliga inspiratörerna var *Nathan Söderblom,* som samma år återvände från Paris till Uppsala som professor i Teologisk encyklopedi och prenotioner, och *Einar Billing,* som året förut utnämnts till docent i moralteologi. Till initiativtagarna får även räknas docenten *Johan Alfred Eklund,* vilken emellertid redan 1902 flyttade till Kalmar som domprost. Under de följande åren anslöt sig flera till förbundet, som skulle komma att göra betydande insatser i dess verksamhet, såsom Axel Lutteman, Knut B. Westman och Gunnar Dahlquist. År 1908 valdes Björkquist till ordförande i förbundet, och hans entusiasm och aktivitet bidrog till att dess livaktighet högst betydligt ökade. Torsten Bohlin skrev i studentförbundets 25-årsskrift: ''Jämte namnet Einar Billing är det namnen Manfred Björkquist, Axel Lutteman och K. B. Westman, som stå skarpast för minnet från dessa första Uppsala-terminer i vårt förbund. Manfred Björkquist var den – ofta svårförståelige, antitesen och paradoxen älskande, alltid lugnt flamman-

de, samlande och samlade *ledareviljan.*''[32] Denna karakteristik träffar det innersta i Björkquists personlighet: entusiasm, inspiration, viljekraft och ledareförmåga, parade med otvivelaktiga inre motsättningar.

Billings inflytande inom Kristliga studentförbundet var av avgörande betydelse under dessa första år. Då han var en förgrundsgestalt inom svensk teologi vid 1900-talets början och starkt påverkade Björkquist, är en inblick i hans åskådning nödvändig i vårt sammanhang.

Understundom har det framhållits, att Billing vidareutvecklade Ritschls och Herrmanns, de båda tyska systematikernas, teologi. Det är sant, att han utgick från denna, men numera betonas alltmer Billings självständighet som tänkare. Senast har detta skett i Hans Christoph Deppes arbete ''Wächter und Späher.''[33] Billing utgav flera viktiga arbeten, men hans åskådning är mycket enhetlig. Den kretsade kring två huvudämnen: *uppenbarelsen,* varmed kallelsen sammanhängde, och *folkkyrkan.*

Uppenbarelsen

Uppenbarelsen, Guds uppenbarelse till människorna, sker enligt Billing dels i historien, dels i naturen. Bakgrunden till hans kombination av historia och uppenbarelse var dåtidens *historism.*

Särskilda problem hade uppstått, då den historisk-kritiska forskningen tog hand om kristendomens uppenbarelseurkunder, bibelböckerna. Den bibliska uppenbarelsehistoriens isolering sprängdes då, och den sammanflätades med mänskligheten religiösa liv i övrigt. Därvid relativerades den.

Den tyske filosofen och teologen *Ernst Troeltsch* sökte övervinna relativismen. Han trodde på möjligheten att i historiens ström finna normer och absoluta värden, eftersom han menade sig i djupet av den mänskliga anden finna verkan av Guds ande. Den tar sig uttryck i folkens kulturella gestaltningar och normer för livsföringen, ansåg han. Det absoluta vore liktydigt med ''göttliche Lebendigkeit.''[34] Troeltsch menade således, att ett slags andlig överhistoria genombryter historien.

Aulén behandlade principiellt problemet uppenbarelse och historia med utgångspunkt från Troeltsch. Han fann denne vara alltför intellektualistisk och rädd för mytologi. Faktiskt måste vi ''förena tron på den evige guden med tron på den i historien, i tiden handlande'', skrev han.[35] Detta sökte även *Billing* göra. Han kämpade med uppenbarelseproblemet och betonade historiens betydelse såsom bärare av uppenbarelsen. Problemet gällde då kristendomens ''Unüberbietbarkeit'' i denna nya syn på historiens betydelse för uppenbarelsen. Genom att anknyta till bibelexegetiskt arbete gav han en ny riktning åt denna forskning i Sverige. Hans arbete ''De etiska tankarna i urkristendomen'' (1907) blev utgångspunkten. Billing gjorde där en betydelsefull skillnad mellan *yttre* och *inre historia.* Han ville visa, att verkligheten själv har ett djup, som människan inte kan rationellt förklara. Uppenbarelse kan endast ske i historien. Billings bibeluppfattning var historisk. Uppenbarelsen är inte en summa lärosatser, som Gud har auktoriserat, utan en historia, i vilken hans sinnelag avslöjas för människorna. Det finns sammanhang i historiens uppenbarelse lika väldigt eller väldigare än naturens sammanhang, framhöll han.[36] Men han höll inte med Troeltsch om att några normer och värden, som vore undandragna relativiteten, kunde komma till synes i den historiska processen. Det speciella i Billings historiesyn var, att i historiens ström en händelse står i centrum: Jesu död och uppståndelse. Från detta centrum sker en inre historieutveckling, sammanvävd med den yttre, med andra ord den yttre historien förtätas till en inre, som ger mål och mening åt historien.[37] Från Kristus

ges utsikt bakåt och framåt.[38] Historien får uppenbarelsekaraktär genom *tolkningen* av densamma. Nu ville Billing peka på att Gud är verksam och handlar i den närvarande tiden liksom i gångna tider.

I Gamla testamentet utkorade Gud folket, i Nya testamentet den enskilde. Detta motiv utvecklade Billing närmare i *''Vår kallelse''* (1909), och på så sätt infogade han sin kallelsetanke i historiesynen.

Billing stod på luthersk grund såtillvida i sin kallelselära, att Gud fullföljer sin skapelse och Kristus sitt frälsningsverk i människans enkla vardagsgärning. ''Finitum est capax infiniti.'' Han talar *inte* om att förverkliga ett *personlighetsideal,* som möter hos idealistiska filosofer. Ett arbete på sitt eget väsens fullkomning betraktade Billing närmast som självbedrägeri.[39] Avståndstagandet från idealismen, som blev så markant hos Aulén, skymtar redan hos Billing.

Genom tron på att Gud, som länkar händelsernas trådar, är rättfärdighetens Gud, blir historiens kaos för Israel ett lagbundet sammanhang. Detta faktum influerar även *naturuppfattningen,* framhöll Billing. ''Det dramatiska draget i dess historiebetraktelse sätter sin prägel också på naturbetraktelsen. – Naturen deltar i historiens stora brottningskamp.''[40] Då det gäller känslorna inför naturen och umgänget med naturen, höjer sig Israel över andra folk, vilket kommer till uttryck i Gamla testamentet.

Hur deltar naturen i historiens brottningskamp mellan gott och ont? Då människor bryter mot Guds bud, kan naturkatastrofer inträffa, menade israeliterna, men när de bättrar sig, inträder ordningen igen. Billing pekar på några ord i Hosea: ''Jag skall för dem sluta ett förbund med djuren på marken och med fåglarna under himmelen och med kräldjuren på jorden. – Jag skall bönhöra himmelen, och den skall bönhöra jorden, och jorden skall bönhöra säden, så ock vinet och oljan, och de skola bönhöra Jisreel (Guds plantering).''[41] Gud är alltets Gud. Människan hör samman med naturen. Dock är hon höjd över den och kan härska över den, men det skall ske i respekt för dess ordningar. En stark ovilja mot allt, som är onaturligt, kommer till synes i t. ex. Moseböckerna, något som är särskilt framträdande, då det gäller gränspunkten mellan människo- och naturliv, nämligen människans förhållande till sin egen kropp. Här är Mose lag mycket sträng.[42]

Vilka känslor inför naturen kommer till uttryck i bibeln? Billing framhåller flera drag, som är utmärkande för kristen inställning till naturen. Ovan har pekats på ordningen och lagbundenheten i naturen, vilket ger en känsla av trygghet: växlingen mellan dag och natt, årstider osv.[43] Denna känsla tar bort den fruktan, som i många andra kulturer funnits inför naturen. Under exilen (500-talet f. Kr.) framväxte en stark naturkänsla hos Israels folk, som tog sig uttryck i en skön naturpoesi. Det är *Guds allmakt* och *vishet,* som besjunges, först hos Deuterojesaja,[44] sedan i Ordspråksboken, där Visheten, som personifieras, talar: ''När Han beredde himmelen, var jag tillstädes, när Han spände ett valv över djupen.''[45] Skapelsehymnen i Psaltarens 104:e kapitel är oförliknelig.

Billing anklagar Eucken för att i sin framställning av lagbegreppets förhistoria alldeles ha glömt bort Israel och judendomen och bara hållit sig till den hellensk-romerska filosofin.[46] Ordet ''lag'' vore en anspelning på en religiös bakgrund, menade Billing, en Makt, som utfärdat förordningar. När man i våra dagar talar så mycket om naturlagar, har denna bakgrund försvunnit, i och med att ordet sekulariserats. Med sekulariseringen har den religiösa känslan inför naturen försvunnit, och risken för att hamna i en känsla av vanmakt inför obevekliga naturlagar är stor. De kristnas uppgift är att till-

varataga den bibliska synen på naturen. Billing vidrör samma förhållande som Ole Jensen i sin bok "Theologie zwischen Illusion und Restriktion", 1975, med tanke på vår moderna tids miljöförstöring.[47]

I "Den teologiska fakultetens ställning vid universiteten" (1912), som Billing skrev med anledning av en stridsfråga för dagen, klargjorde han sin uppfattning om förhållandet mellan teologin och övriga vetenskaper och säger: "Teologin kommer till dessa – med ett evangelium om en fördold rikedom i den verklighet, de alla var från sin utgångspunkt utforska. Bandet mellan den och de övriga vetenskaperna har därigenom – snarare knutits innerligare. Det kan ej anges enklare än med orden i Uppsala universitets valspråk: gratiae veritas naturae. *Skapelsetron knyter bandet.*"[48] Detta band tänker sig Billing knutet kring alla vetenskaper. Teologin blir en vetenskap genom uppenbarelsen, eftersom denna avslöjar en *verklighet*. Naturen är likaväl som historien uttryck för Guds närvaro och vittnesbörd om Hans verksamhet, såsom Deppe uttrycker det: "Letzlich stehen sich bei Billing Natur und Geschichte doch nicht wie zwei konkurrierende Grössen gegenüber, sondern sind in den Zusammenhang der Offenbarungsgeschichte eingeordnet."[49] Härmed är Billing i överensstämmelse med Buraeus' devis, som Hjalmar Lindroth tolkat så, "att nådens sanning och uppenbarelsen inom sig sluter naturens sanning."[50]

Även för *Söderblom* var frågan om Uppenbarelsen mycket aktuell. År 1910 utkom hans "Religionsproblemet inom katolicism och protestantism", som hade åtskilligt att säga om de aktuella frågeställningarna. Hans verksamhet i Frankrike hade gett honom möjligheter att närmare studera Bergson, vilkens huvudarbete "L'evolution créatrice" utkommit 1907. Bergson är ju mest känd som viljefilosof, och Söderblom menar, att människans intelligens inte ensam kan vinna insikt i tillvarons mysterier utan människan i sin totalitet, levande och aktiv, måste vara behjälplig. Söderblom anser, att tillvaron till sitt innersta väsen är *liv*. Detta innebär, att för det första tillvaron måste vara *kamp*. Livsprocessen växer under strid och smärta. Den gäller kamp mellan livsdugligt och dödsbringande, gott och ont. "Den som säger liv, säger på samma gång *dualism*. Är tillvaron levande, innebär hon en strid mellan motsatser, ej en monism", säger Söderblom.[51] Vidare skriver han: "Den naturvetenskapliga världsåskådnigen, som alstrar fromhet i Haeckels[52] och Ellen Keys anda, har helt andra förutsättningar än vetenskapen. – En populär evolutionistisk metafysik eller mytologi skapas."[53] Att tillvaron är liv, innebär för det andra, att kvantitativa mått ingenting betyder. Möjligheten föreligger, att den unika livsprocess, som *uppenbarelsehistorien* företer alltifrån Mose gudserfarenhet, inte bara är en episod utan livets högsta förverkligande kvalitativt, som vi bör slå vakt om.[54] Söderblom överensstämde med Billing i sin syn på den bibliska uppenbarelsen som specifik, vilken bör tillvaratagas.

Livstron uppfattades av Söderblom som skapelsetro.[55] Han menade även, att utveckling, evolution, grundtanken i den moderna civilisationen, härstammade från den bibliska uppenbarelsen.[56] Evolution betyder en rörelse, som inte går runt utan förverkligar nya moment, i motsats till antik världsuppfattning. Gud uppenbarar sig både i historien och naturen som en levande vilja, "som verkar alltjämt", enligt Jesu ord. Söderblom anslöt sig till Bergson i betoningen av *tid* såsom vardande, mål, gudomlig världsstyrelse. Liv betyder förändring i tiden. Det är emellertid profetisk och biblisk åskådning, vilket Söderblom framhöll gentemot en antikiserande idealism i nyare tid. "Uppfattningen av Verkligheten,

Väsendet under symbolen av – framsteg, kraft, energi, liv har sitt ursprung i profetismen", skrev han.[57] Söderblom överensstämde med Billing även härutinnan.

I Vår lösens första årgång, 1910, skrev Söderblom tvenne artiklar om *Uppenbarelsen,* där han nära anslöt sig till Billings syn på förhållandet mellan denna och kausalsammanhanget i historien och naturen. Uppenbarelsen ger en annan, teleologisk inblick i det senare, men han tillägger: "Guds fortsatta skapelse, alltid fortsatta skapelse är på samma gång en kamp. Det finns i det som sker utom och inom människovärlden något, som drar ned och hindrar. – Men det står för mig allt klarare, att dualismen, icke en absolut dualism utan en dualism med hopp och visshet om enhet – riktigare än monismen återger verkligheten."[58]

Söderbloms poängtering av den fortgående skapelsen inverkade även på hans syn på *kallelsen,* kallet, som någonting rörligt, dynamiskt. "Förverkligar tillvaron successivt sig själv, måste varje kall ingå såsom ett moment i dess självförverkligande. – Kallet (är) en aldrig färdig, ständigt sökt uppgift."[59]

För *Björkquist* betydde säkerligen betoningen av den fortsatta skapelsen i historien och naturen något nytt i förhållande till det "andeliv", som han hos Eucken blivit gripen av. Att han ansåg den betoningen värdefull, visar de ord, som fick bli motto för den rörelse, där Björkquist blev en drivkraft, nämligen ungkyrkorörelsen. Mottot löd: *Min Fader verkar alltfort.* Men livsfilosofin i monismens form hade stark spridning under århundradets första årtionde, och Björkquist noterade dess faror. Han levererade i Vår Lösen 1911 samma kritik, som Söderblom avgivit mot monismen: "Livsfromheten vill energiskt hävda – livets hälsa, sinnelagets renhet och förädling såsom det väsentliga. Andakt inför livet, samklang med livets lag! Det är föregående släktens kamp och möda, som i livsfromheten gå i blom. – Men då handlingens blottade svärd hänsynslöst drabbar tillvaron, rämnar den itu – den blir Gud och Satan, himmel och helvete."[60] Det är kamp i världen, ständig spänning. Detta handlingsmotiv dominerar hos Björkquist. Han hade dock även en annan utgångspunkt för sin kritik, då han skrev: "Religionen blir för den livsfromme samkänsla, inte samliv. Den faller utanför den högsta form av gemenskap vi känna – personlig livsgemenskap. Vårt jag vill ha ett svar av ett du – själen kan inte mättas med tystnad."

Folkkyrkan

Det andra område, där Billings teologi verkade nyskapande med stora konsekvenser för Björkquist, var uppfattningen av *kyrkan och hennes uppgift.* Denna uppfattning fick stora praktiska följder i vårt land för den s.k. ungkyrkorörelsen, som under 1900-talets första decennium växte fram bland de kristna studenterna i Uppsala. Einar Billing har själv skildrat "Kyrkotankens genombrott" och den livliga debatt, som åtföljde den växande rörelsen i universitetsstaden.[61] Olika tankelinjer korsade varandra från början hos de tre, som kallades *ungkyrkorörelsens fäder,* nämligen Einar Billing, Nathan Söderblom och Johan Alfred Eklund, samt "den kyrkliga ungdomsrörelsens självskrivne ledare," Manfred Björkquist.[62] Något nytt kyrkoprogram eller en ny kyrkotanke hade ungkyrkorörelsens ledare ej från början, enligt Billing. Och dock var det något nytt, som kom, "ett sprängstoff av ganska anmärkningsvärd styrka."[63] Det var helt enkelt upptäckten av den gamla svenska statskyrkan eller – som man hellre sade – folkkyrkan, som åstadkom ett andligt genombrott i Uppsala. Tron på denna kyrkas framtidsmöjligheter var det gemensamma för de av rörelsen gripna, och denna

tro vilade på vissheten om att kyrkan slöt inom sig ett oerhört *stort värde*. Detta bestod just i att den var ett uttryck för att evangeliet omslöt hela *folket*. Var och en av ovannämnda ledare utformade sin syn på kyrkan, men ordet *''folkkyrka''* blev lösenordet för ''ungkyrkligheten.''[64]

Det var, som ovan framhållits, *Billing*, som teologiskt och religiöst genomarbetade och motiverade folkkyrkotanken.

I den svenska kyrkans folkomspännande organisation avspeglar sig förlåtelsens universalitet. ''Så blir nu också hela vår kyrkas historia – till en enda Guds gärning, en hans utkorelse- och förlåtelsegärning mot vårt folk.''[65] Så tedde sig historien, när den sågs på profeternas sätt att se, dvs. bakom allt människoverk. Då det gällde den konkreta svenska kyrkan, hänvisade Billing ofta till reformationen i Sverige och särskilt Uppsala möte 1593.[66] Kyrkotanken fick härigenom en *nationell inriktning*.

Billing utgick emellertid från *sockenkyrkan* vid skildringen av kyrkans praktiska verksamhet. Territorialförsamlingarna utgör tillsamman *folkkyrkan*, där människor har olika kallelser i sin jordiska gärning men där alla söks av evangeliet. Alla skillnader människor emellan upphävs därmed. Det är en jämlikhet, som går på djupet. Billing framhöll även *personligt gemenskapsliv* inom den enskilda församlingen som en gåva och en uppgift gent emot de människor, som kommer i dess väg. ''Alla äro de Guds sändebud till dig.''[67]

Folkkyrkotanken profilerades skarpt mot den frikyrkliga församlingssynen vid denna tid, som företräddes av i första hand P. P. Waldenström och Svenska Missionsförbundet.

Söderblom var naturligtvis en stor inspiratör för ungkyrkorörelsen. Han förvandlade vid sin ankomst 1901 den kyrkliga atmosfären i Uppsala från en stämning av resignation till glad frimodighet, vilket ofta framhållits. Han skrev också den första boken om *''Sveriges kyrka,''* som utkom 1908 på grundval av tidigare hållna föredrag. Han poängterade, att vår kyrka har tvenne förutsättningar att fylla sin uppgift: a) hon äger evangelii skatt till människosjälarnas hugnad och b) hon är sammanvuxen med vårt folk och vår odling.[68] Genom denna bok har Söderblom ''så att säga stått fadder för den nya uppsala-kyrkligheten'', framhåller med rätta Aulén.[69] År 1909 höll Söderblom vid ett möte i Huskvarna föredrag över ämnet ''Den enskilde och kyrkan'' och gladde sig därunder över den nya Uppsala-rörelsen. Han betonade dock, att det lösenord, som ungkyrkorörelsen gjort till sitt, ''Sveriges folk – ett Guds folk'', inte fick fattas som en motsats mot andra folk. ''Intet nutida folk kan tillämpa eller reproducera på sig profeternas betraktelse av Israel'', sade han.[70]

Björkquist gör ett intressant påpekande i boken ''Nathan Söderblom in memoriam'', då han jämför Billings och Söderbloms kyrkosyn. Billing ansåg folkkyrkan vara ett budskap om Guds universella nåd, ja, själv en del av evangeliet till Sveriges folk, men om Söderblom säger Björkquist: ''Man märker, att för honom folkkyrkan ej på samma sätt ingår i evangeliet självt.''[71]

En av sina rötter hade folkkyrkotanken i J. A. *Eklunds församlingstanke*, som avsåg den geografiskt begränsade lokalförsamlingen. Den försvarade han som en religiös verklighet, realist och antispiritualist som han var. Aulén säger, att på sätt och vis ''kan den ungkyrkliga kyrkotanken betecknas som en geografiskt utvidgad eklundsk församlingstanke.[72] Någon teologisk motivering gav inte Eklund. Han var kritisk mot både den teologi han mött under sin studietid och de moderna samtida, t. ex. Ritschls. I stället hade han i sin livsåskådningskamp fått hjälp av den form av idealistisk filosofi, som tagit sig uttryck hos fr.a.

Geijer och Pontus Wikner. Inflytandet från Geijer kom tidigt till uttryck.

Denna accentuering av en kristet-idealistisk humanitet kom att spela en ganska stor roll inom ungkyrkligheten. Den stod i ett visst spänningsförhållande till den klara Luther-orienteringen hos Billing.[73]

Ett utmärkande drag i Eklunds kyrkosyn var vidare hans starka betoning av nationella synpunkter. Han höll ett eldande föredrag vid studentmötet i Huskvarna 1907, där reaktionen inför unionsupplösningen 1905 säkerligen låg bakom. Denna hade medfört en nationalistisk svallvåg, och Eklund hade reagerat intensivt. Han sade 1907: ''Jag tror, att det var något av Sveriges tusenåriga liv, som då vaknade. – Men jag vill säga något analogt om Sveriges gamla kyrka. – Jag ville vara med om att kyrkligt väcka vårt sovande folk. Och i den väckelsen ville jag främst ha ungdomen vaken.''[74] Eklunds kyrkotanke var en kamptanke framför allt. Den återspeglas i den sång, som Eklund gav Uppsalas studenter, ''Fädernas kyrka i Sveriges land'', och till vilken Gustaf Aulén skrev en ''kampglad'' melodi. Den blev ungkyrklighetens kampsång.

Manfred Björkquist, ungkyrkorörelsens självskrivne ledare, var i sin kyrkotanke influerad av både Billing, Söderblom och Eklund. Euckens inflytande sken även igenom. Björkquist skrev programskriften ''Kyrkotanken'' 1909 och skapade där lösenordet ''Sveriges folk – ett Guds folk.'' Det var tänkt som en appell, en aktivitetsignal för ungkyrkorörelsen. Björkquist visade nära andlig släktskap med Eklund. Tanken på folket var stark. Det heter vidare i ''Kyrkotanken'', att kyrkan skall vara *stridande*. ''Folkkyrkans tanke är den väldigaste kamptanke.''[75] – ''Så förbereder hon (sc.folkkyrkan) *nationell* samling inifrån.''[76] Betecknande är Björkquists krav på en *lekmannakyrka,* inte en prästkyrka. Det måste öppnas flera arbetsområden för lekmän inom kyrkan, där dessa får känna ansvar, framhöll han.[77] Björkquists låg-kyrklighet, ett arv från barndomsmiljön, kom här till synes. Hur såg han för övrigt på kyrkan? Björkquist upptog och delade Billings syn på kyrkan som ''den förekommande nådens'' organisation. Hänförelsen för Luther var stark hos Björkquist som hos Billing. Kyrkans viktigaste uppgift är att ställa Kristus inför varje människa.[78] Billing skrev själv, att Björkquist anknöt till Israels profeter: ''Från profeterna åter kom tanken på *folket* såsom lika väl som individen *religiöst subjekt* – här knöt Björkquist i sin motivering för folkkyrkotanken direkt an.''[79] Det var Billings ''De etiska tankarna i urkristendomen'', som givit idén. Det heter: ''Kyrkan är folket såsom kämpande sig till klarhet om sin gudstanke. – Kyrkan är från denna synpunkt folkets innersta självbevarelsetanke.'' Folket fattas som religiöst subjekt. Men det fanns hos Björkquist liksom hos Eklund också ett starkt inslag av idealistisk filosofi, vilket kom till uttryck även i ''Kyrkotanken''. Främmande för luthersk tankevärld klingar ju följande ord: ''Då Gud tänkte sina stora tankar, tänkte människor, folk och världar, då tänkte han också Sveriges folk. Sveriges folk vilade såsom en tanke i Gud.''[80] Orden påminner om Boströms idealism och hans tal om staten som en Guds idé. Boström menade också, att staten som religiöst väsen var kyrka. Björkquist sätter folket i statens ställe, men det inre sambandet med idealismen är uppenbart.[81] Även inflytande från Euckens begreppsvärld kommer fram i talet om svenskt andeliv och uppgiften att bygga en ''lutherdomens andekyrka begynnande med andekyrkan såsom folkkyrka.''[82]

Folkkyrkan skulle också bli en *kulturkyrka,* vilket betyder, att ''kyrkan skall befruktande tvinga kulturarbetet att hålla sitt högsta mål i sikte''.[83] Denna enhet av kyrka

och kultur stod som ett ideal för Björkquist liksom säkerligen för Söderblom. Aulén fann i överensstämmelse med sin skepsis inför idealismen denna ''kultursyntes'' riskfylld.[84]

4. Sociala idéer och demokratiska rörelser

I samband med industrialismens framväxande hade en ny social oro inträtt i vårt land liksom i andra europeiska länder. Det gällde arbetarnas ekonomiska och sociala förhållanden. Denna oro gav återljud även bland Uppsalas studenter. Hösten 1907 anordnade Kristliga Studentförbundet en serie föreläsningar över ämnet ''Sociala spörsmål i kristlig belysning'', vilka behandlade ''Industriarbetarna och kyrkan'' av Oskar Hedberg, ''Individualism och kollektivism'' av Eklund, ''Kyrka och stat'' av Billing osv. Föredragen var besökta av inemot 800 personer.[85] Ungkyrkomannen Axel Lutteman var starkt socialt engagerad, och han inspirerades ytterligare genom Billings föreläsningar över ''De etiska problemen i den moderna arbetarfrågan''.[86] Studenterna fick rådet att sätta sig in i arbetarrörelsens syn på religion och moral. Under detta etikstudium kom studenterna i kontakt med tyska och amerikanska arbeten förutom svenska. Flera betydande verk, gällande sociala frågor, hade sett dagen under 1900-talets första år. Den belgiske professorn *Emile Vandervelde* hade 1907 utgivit ''Socialistiska studier'', där förhållandet mellan socialism och religion avhandlades. Han ville skilja religion och samhällsbyggnad åt. En individualistisk religiositet vore förenlig med socialism.[87]

En annan talesman för liknande tankar var en före detta präst inom den tyska ''Innere Mission'', *Friedrich Naumann,* som vid sekelskiftet och fram till sin död 1919 var mycket socialpolitiskt verksam och inflytelserik. År 1897 hade han tagit avsked från sitt prästämbete och slagit sig ned i Berlin som författare. Han var gripen av den sociala frågan och kämpade för socialpolitiska reformer. ''Staat und Wirtschaft demokratisch und sozial umzugestalten und die Arbeiterschaft für Staat – Nation zu gewinnen'', var hans mål.

Han ''zweifelte an der Kirche als einer tragfähigen Basis für seine Ziele'', säger Conze.[88] Bara en stark stat kunde bygga upp en rätt socialpolitik. Han var påverkad av bl. a. Darwin och Treitschke. Det framgår av hans 1903 utgivna bok ''Briefe über Religion''.[89] De sociala strävandena måste grunda sig på makt, statens makt, inte på kyrkan. Det var den uppfattning, Naumann arbetade sig fram till.

Denna skilsmässa var främmande för Uppsala-teologin. *Söderblom* hade hävdat i ''Jesu bergspredikan och vår tid'', att det skulle råda harmoni mellan det kristna och det medborgerliga livet.[90] En grundlig genomlysning av de problem, som gällde arbetarrörelsens ställning till kyrkan, gav Söderblom i augusti 1897, då han höll inledningsföredraget vid en internationell religionsvetenskaplig kongress i Stockholm. Ämnet var ''Religionen och den sociala utvecklingen'', och Söderblom polemiserade mot vad han kallade ''stats- och institutionsförgudningen'' och socialismens tro på möjligheten att förändra människor genom samhällsstrukturen. Men vidare diskuterade han äganderättsfrågan och framhöll, att i kristendomens idé låg varken privategendom eller kollektivism. All egendom är ett gudomligt lån, som skall förvaltas under ansvar. Den kristna välgörenheten är då en självklar plikt för den enskilde och för samhället. Kristendomen får inte bindas vid någon viss samhällsklass eller något givet socialt tillstånd, men de kristnas uppgift är att genomsyra folkmedvetandet med övertygelsen om människovärdet, arbetets värde

och synen på ägandet som förvaltarskap. Det var ett centralt kristet grepp om det stora sociala problemet.[91]

Billing böjde samman det kristna och det sociala under gudsrikestanken. Rättfärdighet och kärlek skulle omsättas i det sociala livet. I en meditation ''Gammalt och nytt'' 1910 skrev Billing: ''Jag tänker på det sist gångna årets mörka augustidagar (dvs. storstrejken). Då kom för dem, som ha vår kyrka kär, den tanken –, att vi här stode inför en av den försummad arbetsuppgift, ett försummat kärleksbud.''[92]

Beröringspunkter förefanns i detta avseende med en tysk författare *Johannes Müller,* som arbetade bland ungdom och ville ge dem en enhetlig livssyn.

Säkerligen lästes och diskuterades även *Walter Rauschenbuschs bok* ''Christianity and the Social Crisis'', vars första upplaga utkom 1907. Han var professor vid det teologiska seminariet i Rochester, Nordamerika, och lade den teologiska grundvalen för *Social Gospel-rörelsen,* som hade föregångare redan i slutet av 1800-talet. Rauschenbuchs uppfattning var i visst avseende motsatsen till Naumanns. Han utgick från Jesu förkunnelse om Guds rike, som judarna väntade på. Det innebar kollektiv rättvisa och lycka samt nationellt oberoende. Judarna väntade emellertid detta rike som en katastrof, men ''Jesus grasped the substance of that law of organic *development* in nature and history. He was seeking to displace the catastrophic conceptions by a saner theory about the coming of the kingdom.''[93]

När det *eviga livet* trängde sig fram i det kristna medvetandet, trängdes Guds rike i bakgrunden och samtidigt mycket av den revolutionära kraften i kristendomen. ''The Kingdom of God was a revolutionary idea, eternal Life was an ascetic idea,'' sade Rauschenbusch.[94] Denna dualism härrörde inte från Jesus utan kom in med platonsk och stoisk filosofi, menade han. Men vi skall tillämpa Jesu etiska och sociala förkunnelse – liksom frälsningsläran – på samhället och de sociala förhållandena i vår tid, ty människan kan inte befrias, om inte samhället befrias. Vi skall börja med samhället. ''If men conceive of political duties as a high religious service to man and God, the State can be a powerful agent in the bettering of human Life.''[95] En marxistisk påverkan var här tydlig.

Vi märker, att denna åskådning inte kunde sammanfalla med Billings eller Söderbloms, men den påverkade Kristliga Studentvärldsförbundet och blev i varje fall en appell till socialt arbete. Kontaktpunkten mellan ungkyrkorörelsen och den svenska arbetarrörelsen, som var på frammarsch, låg just på det *socialetiska planet,* inte på det partipolitiska. *Björkquist* skrev angående Kyrkan och den sociala rörelsen: ''Kyrkan har intet ekonomiskt program – men hon bör arbeta på ett socialetiskt.''[96]

Teologerna i Uppsala fick emellertid även en rent socialpolitisk belysning av dessa frågor under studiet för Billing. Flera svenska arbeten rekommenderades för teol. kandidatexamen, såsom Gustaf Cassels ''Socialpolitik'' och Pontus Fahlbecks ''Arbetarfrågan''.[97]

Gustaf Cassel (1866–1945) gav 1902 ut ''Socialpolitik'', som utgjordes av föreläsningar, hållna i Frisinnade klubben och Arbetarinstitutet i Göteborg. Cassel såg som socialpolitikens mål att tillförsäkra ''var och en den högsta möjliga utveckling av personlighetens alla krafter''. Han tog avstånd från det liberalistiska samhällsidealet, som var atomistiskt, och satte som socialpolitikens ideal ett samhälle, bestående av en mångfald olika sammanslutningar av individer till sociala enheter. Dessa skulle sedan bli organ för det hela. Som de viktigaste i socialekonomiskt avseende såg han den kooperativa rörelsen (för konsumenterna)

och fackföreningsrörelsen (för arbetarna). Fackföreningarna ”är oundgängliga i en ändamålsenlig organisation av det ekonomiska samhällslivet”.[98] Som uppgifter för offentlig socialpolitik framhöll Cassel olika slags försäkringar för arbetarna, såsom olycksfalls- och ålderdomsförsäkringar, statliga försäkringar för efterlevande osv. Som vi ser hade Cassel en för dåtida förhållanden radikal syn på socialpolitiken.

I vissa avseenden andra synpunkter fick studenterna göra bekantskap med i Fahlbecks bok. *Pontus Fahlbeck* (1850–1923), gav 1910 ut ”Arbetarefrågan, villa och verklighet”, vars två viktigaste kapitel hade varit uppsatser i Statsvetenskaplig tidskrift 1905. Fahlbeck opponerade sig mot marxismens ideologi, som ger upphov till missuppfattning av det intellektuella arbetets betydelse.[99] Vidare ville han ”flytta storindustrin ut till landsbygden, där arbetarna kunde förskaffa sig egna hem”.[100] Arbetarfrågans lösning hade dittills misslyckats av tvenne skäl: a) Den hade tagit hänsyn endast till arbetarens ekonomiska behov och inte hans moraliska. Lösningen blev på den vägen opsykologisk och gjorde ”arbetet till en leda”. b) Den allmänna moralen hade undanträngts av klassmoralen, solidariteten. Den direkta statshjälpen måste vara och verka demoraliserande, ansåg Fahlbeck, hur nödvändigt Statens indirekta bistånd än är genom skyddslagstiftning, arbetsförmedling, egnahemslån osv. Självhjälp genom sparsamhet och förtänksamhet är en viktig faktor för karaktärens utveckling och för inre tillfredsställelse, framhölls det. ”I sista hand blir det de olika åtgärdernas verkan på människan själv, hennes personliga väsen, som avgör deras värde.”[101]

Alla var mellertid överens om att rättfärdigheten och kärleken i flera avseenden krävde en social nydaning inom samhällslivet. Det var då viktigt, att kunskap om de sociala problemen och olika förslag till deras lösning spreds så vida som möjligt. Inte bara de teologie studerande utan också präster ute i sin gärning måste få tillfälle att sätta sig in i tidens frågor och kunna bedriva – förutom enskild – även ”social själavård”. Det anordnades därför ”Allmänna kyrkliga möten”, det första större 1908, där sociala frågor behandlades. Även kristligt – sociala möten, speciellt för präster, hölls under första decenniet av 1900-talet. Förebilder från andra evangeliska kyrkor fanns, såsom England och Tyskland.[102] I Sverige väcktes motion om kyrkligt sociala kurser vid 1909 års kyrkomöte, men den allmänna meningen var, att en särskild organisation skulle taga den saken om hand. Det blev Diakonistyrelsen, som 1910 inrättades. För lekmännens sociala kunskap anordnades kurser i Stockholm av Centralförbundet för socialt arbete, bildat 1903, vilket också medverkade i publikationen Social Tidskrift, som 1901–1917 utgavs av Halfred von Koch. Alla dessa riktningar ville undanröja de missförhållanden, som arbetarklassen led under, och bekämpa ateismen i den moderna socialismen. En ny inställning till de sociala problemen arbetade sig alltså fram både bland lekmän och präster av en äldre generation. Härtill kunde ungkyrkomännen anknyta, på samma gång som de själva inspirerade kyrkans medlemmar.[103]

Björkquist var naturligtvis livligt intresserad av de kyrkligt-sociala mötena. I april 1912, då han redan ett par år varit i praktisk verksamhet, blev han anmodad att hålla ett inledningsföredrag vid ett sådant möte i Stockholm. Mötet behandlade socialt upplysningsarbete, och Björkquist poängterade då, att ”kyrkans huvudsakliga uppgifter alltid ligga på det personliga livets område. Genom personligheternas förändring påverkar hon förhållandena”.[104] Björkquist stannade inför tre uppgifter för kyrkan i det sociala upplysningsarbetet. 1) Kyrkan skall

undervisa om det rätta förhållandet mellan människan och hennes arbete. Den sunda arbetsglädjen tycks ha vikit bort, men den måste återställas och Luthers evangelium om kallet förkunnas. 2) Den andra punkten rörde klasskampens etik. Kyrkan måste göra allt, för att denna kamp inte skall bli människoförödande. Klasshat är människoförödande. ''Det parti, som använder hatet som vapen utåt, får snart röna dess inåt sönderskärande makt'', sade Björkquist. 3) De positiva livskänslorna har under senare tid vikit bort från de naturliga samhällena: stat, kyrka och familj, och i stället lägrat sig vid fria associationer: partirörelse, förening. ''Frågan om de fria associationerna och själens liv och växt är ett praktiskt socialt problem'', sade Björkquist, ''och den kyrkliga vetenskapen och förkunnelsen har här en viktig uppgift''.[105] Möjligen efterlyste Björkquist här en vidareutveckling av Cassels socialpolitiska tankar. Han slutade sitt föredrag med att framhålla, att kyrkan framför allt bör förmedla *personligt umgänge* mellan olika klasser. Det gäller inte bara att förstå tankegångarna utan att tränga ned till de *livsbehov,* som ge tankarna deras tyngd hos arbetarna. Detta anförande gav värdefulla uppslag för fortsatt debatt bland prästerna.

Då det gäller studenternas sociala uppvaknande i Sverige vid 1900-talets början, bör vi inte glömma den pionjärinsats, som *Natanael Beskow* (1865–1953) gjorde. Hans första framträdande med en appell till de kristna studenterna ägde rum vid det nordiska studentmötet med kristligt program på *Läckö slott 1901,* året före Björkquists ankomst till Uppsala. Beskow framhöll, att över- och underordning visserligen måste finnas i fördelning av arbetsuppgifter i samhället men att *klass*-motsatsen är en annan. ''Klasskillnaden lägger ett omätligt avstånd mellan samhällets båda hälfter'', framhöll Beskow.[106] Det gäller materiellt, kulturellt och moraliskt. Vi kristna måste höja oss till att hylla det *personliga människovärdet,* sade Beskow vidare och anmodade studenterna att gå med i tidens sociala reformpartier. Sammanslutningen ''Studenter och arbetare'' vore en förbrödringsplattform, lämplig för studenterna.[107] – Läckö-mötet var besökt av 400 studenter från alla nordiska länder. De fick här en social tankeställare på ett tidigt stadium. Beskow fortsatte sitt sociala engagemang med en höjdpunkt 1909 under storstrejken, då han tog arbetarnas parti i tal och skrift. År 1918 bildade han ''Förbundet för kristet samhällsliv'' med uppgift enligt stadgarna ''att arbeta för tillämpning i samhället av de rättfärdighetens och kärlekens lagar, vilka innehållas i Jesu evangelium''. Beskow var ej direkt engagerad i ungkyrkorörelsen men vän med Björkquist.

En präst, som var livligt intresserad av kyrkans förhållande till arbetarna, var kyrkoherden i Malma, *Johan Wilhelm Ahlgren* (död 1915). Han hade under lång tid verkat bland dem och gav 1909 ut skriften ''Församlingsarbetet bland industriarbetare.'' Följande år utgav han andra skrifter i ämnet.[108] Ahlgren påverkade *Axel Lutteman,* en ung präst, som senare i sin skrift ''Kyrkans uppfattning av arbetarrörelsen'' 1917 hänvisade till Ahlgrens skrifter och citerade dem. Ahlgren var en god psykolog, och det var särskilt hans skildring av den inre splittringen hos arbetarna, som tycks ha fångat Luttemans intresse. ''De äro officiellt färdiga med religionen men icke privat. De vända åter och åter tillbaka till de religiösa frågorna. Arbetarsjälen är sprängd i två hälfter. – Därav denna våldsamma och oklara jäsning i hans inre. – – – Ahlgren gör Vitalis Norströms omdöme till sitt: nog har jag hjärta för arbetarnas sociala nöd, fattigdomsnöden, men mina tårar spar jag för en ännu svårare nöd, den psykologiska nöden, själarnas nöd.''[109] Detta var ord, som fast-

nade djupt hos ungkyrkomännen, särskilt hos Lutteman att döma av citatet. År 1909 och följande år gick de ut på korståg i arbetarvärlden.

Natanael Beskow och Axel Lutteman var säkerligen de, som i Björkquists omgivning livligast engagerade sig i de sociala problemen, och utan tvivel har de djupt påverkat honom till aktivitet på det sociala området. Björkquist valde en likartad livsuppgift som Beskow, vartill vi nedan återkommer, medan Lutteman framför allt blev en inspiratör i tal och skrift ända fram till sin tidiga bortgång 1920.

Rösträttsfrågan

Hur skulle de sociala idéerna praktiskt förverkligas? Från omkring mitten av 1890-talet och fram mot det första världskriget var de ekonomiska konjunkturerna i Sverige i stigande, även om några bakslag förekom. Detta medförde förhoppningar om framsteg och utveckling i ekonomiskt avseende såväl som socialt. En allmän utvecklingsoptimism hade vind i seglen. En social vakenhet kunde märkas hos människor, liknande den som rått vid representationsreformens genomförande. Den nådde nu djupare ned i samhället, men det gällde liksom under 1800-talet medborgerliga rättigheter. Kamp för en utvidgning av dessa kändes som en strid för rättfärdighet. Det gällde fra. a. rösträtten, och rörelsen för en utvidgad rösträtt blev omfattande med anhängare ur alla samhällsklasser. I Uppsala gick professor Harald Hjärne i bräschen för densamma liksom föreningen Verdandi genom föredrag och agitation. Tidningarna nådde alltfler läsare, och de flesta agerade för en vidgad rösträtt. Genom den 40-gradiga fyrkskalan var stora befolkningsgrupper utestängda från inflytande, men olika folkrörelser med reformprogram arbetade bland dessa grupper. Förutsättningen för att de skulle nå resultat, var emellertid en utvidgad rösträtt. År 1909 skedde så det demokratiska genombrottet i vårt land, i och med att rösträtten blev allmän för män till andra kammaren.

År 1912 skrevs i Vår Lösen en ledare, ''Demokratins genombrott'', av allt att döma av redaktören Björkquist, där individernas värde och ansvar betonades. ''Så småningom skola väl den breda väljarekårens medlemmar bli medvetna om sig själva, icke blott som maktägande utan ock som ansvarsägande. – Och till varje begynnande liv under ansvar, var det än närmast ett yttre politiskt ansvar, har kyrkan att knyta vid'', hette det.[110] Typisk för Björkquist var denna betoning av ansvaret, som åtföljde rösträtten. Då allmän rösträtt för både män och kvinnor till båda kamrarna genomförts i den s.k. författningsrevisionen, med början 1918,[111] skrevs i Vår Lösens första nummer 1919: ''För väckande av de kristnas plikt att själva praktiskt taga del i det i vårt land pågående sociala reformarbetet vill också Vår Lösen i sin mån söka kämpa''.

Folkrörelserna

En ökad differentiering i både yrkes- och intressegrupper började göra sig gällande i Sverige redan i slutet på 1800-talet. Grupperna sökte expandera och vinna gehör för sina intressen, understundom i kollision med varandra, vilket gav upphov till folkrörelser av olika slag. Impulser nådde Sverige utifrån, till nykterhetssammanslutningar och frikyrkorörelser från England och Amerika, till arbetarrörelsen från Tyskland. Alla dessa folkrörelser var emellertid uttryck för vitala behov i svenskt samhällsliv.

Nykterhetsrörelsen hade i Sverige anor från Peter Wieselgrens verksamhet i mitten på 1800-talet, och Godtemplarorden från 1879 (IOGT) samt de båda stora organisationer, som på 1880-talet etablerade sig i

Sverige, Templarorden och Nationalgoodtemplarorden, kunde anknyta till den. De båda senare nykterhetsgrenarna sammanslöt sig snart till Nationaltemplarorden (NTO). Rörelsen hade på sitt program även fred och folkuppfostran, varför folkbildningsarbete genom bokspridning och föredrag ingick i verksamheten. En religiös anda var framträdande inom Sveriges Blåbandsförening,[112] som arbetade i nära anslutning till frikyrkorörelserna på vissa håll men även till kyrkan.

Men Edvard Rodhe, en ungkyrkorörelsens anhängare, beklagade, att nykterhetsrörelsen i Sverige i stort sett ställde sig utanför religiöst inflytande. Mot slutet av 1880-talet öppnades ju, som ovan framgått, perspektiv hän mot en sekulariserad kultur. ”Den organiserade nykterhetsrörelsen i stort gjorde sitt val och har – verkat icke blott för social kultur utan även för sekulariserad social kultur”, skrev Rodhe 1915.[113] Han syftade särskilt på goodtemplarordens redan 1895 antagna bestämmelse om ”religiös neutralitet” beträffande sina medlemmar.[114]

Sven Lundkvist har i sitt arbete ”Politik, nykterhet och reformer”, 1974, framhållit, att folkrörelserna företrädesvis fick sina medlemmar från de samhällsgrupper, som var utestängda från politiskt inflytande genom sin ekonomiskt svaga ställning, och att nykterhetsfrågan blev en förbindelselänk mellan de olika rörelserna.[115] De som led mest under brännvinsmissbruket, kanske i första hand hustrurna till alkoholiserade män, hade ingen rösträtt eller talan mot de starka ekonomiska intressen, som gjorde sig gällande från kommuneras sida, som hade stora inkomster från rusdrycksbeskattningen. ”De vidgade rösträttsbestämmelserna från omkring 1910 ökade möjligheterna för rörelsens medlemmar att lägga sina röster för sina kandidater och få in dem i riksdag och andra organ”.[116] Men ända fram till 1917, då Bratt-systemet med ransonering infördes, var nykterhetsfrågan en socialpolitisk förstarangsfråga i Sverige.

Frikyrkorörelserna var mycket viktiga grenar av de svenska folkrörelserna. Den jordmån, varur de hämtade sin näring, var de andliga väckelserörelser, som under senare hälften av 1800-talet drog fram genom stora delar av Sverige. Liberalismen var i allmänhet frikyrklighetens politiska bundsförvant, och frikyrkosammanslutningarna verkade som religiösa folkrörelser med starkt engagemang för nykterheten.

Runt om i landet byggde nykterhetsrörelsen ordenshus och frikyrkorörelsen missions- och bönehus. Den betydelse, som dessa folkrörelser haft ute på landsbygden för omdaning av människors tanke- och känsloliv, kan svårligen överskattas. De gav nya och vidgade uppfattningar om samlevnaden människor emellan och i allmänhet ökad social ansvarskänsla. Rent praktiskt gav folkrörelserna incitament till demokratiskt tänkande och handlande, genom att varje medlem i en nykterhets- eller missionsförening hade möjlighet att deltaga i beslut och säga sin mening.

Björkquist hade, som nämnts, redan i skolan i Härnösand varit ledare för en nykterhetsförening, och detta hans intresse ägde bestånd genom åren, även om det kom att integreras i ett vidare socialetiskt engagemang. Han beundrade nykterhetsrörelsen och skrev 1918: ”Det fanns en tid, då vi höllo på att gå under vid våra brännvinspannor – men då vi reste oss ur förnedringen, blev ingen nykterhetsrörelse starkare än vår.”[117] År 1924 skrevs en ledare i Vår Lösen, ”Vår ställning till nykterhetsfrågan”, där det framhölls, att den personliga absolutismen organiskt måste infogas i en livsåskådning. Det gäller kristen människokärlek och broderskapssinne, som manifesterar sig i handling, eftersom spritdryckerna är ett stort socialt problem, men ”en nobla-

re, renare stil över hela livslinjen i vördnad och ansvar för människans ovanskliga värde" rekommenderades i anslutning till ett citat ur Polstjärnan, SSUH:s tidning.[118] Denna artikel visar Björkquists entusiasm för en helgjuten etisk livsföring, vari nykterheten integreras.

Från barn- och ungdomstiden bar Björkquist med sig intryck från den lågkyrkliga väckelserörelsen i Norrland, som ovan berörts. Någon sektanda ville han inte veta av, varför spänning så småningom uppstod mellan ungkyrkorörelsen och Svenska missionsförbundet. Men Björkquist ivrade för lekmannainflytande och lekmannaarbete i kyrkan, för demokrati inom denna med andra ord. Han var den egentlige initiativtagaren till Lekmannaskolan, som senare, 1923, upprättades i Sigtuna, och som skulle utbilda lekmannakrafter, manliga och kvinnliga, för kyrkligt arbete.[119] "Vi måste få en lekmannakår, som i gott samförstånd med prästerskapet känner sig som subjekt i kyrkan, icke blott som objekt", skrev Björkquist 1919.[120] Denna idé hade nog sin upprinnelse inom frikyrkligheten, fast den omplanterades inom kyrkan.

I en broschyr, "Den bundna och den fria kyrkan", 1929, tog Björkquist till orda angående de frikyrkligas kritik mot statskyrkan för hennes tolerans. "Till kyrkan höra alla människor – de må leva hur som helst och tro vad som helst – och ändå vågar hon kalla sig en kristen kyrka", kunde det sägas från frikyrkligt håll. Björkquist svarade: "Vore folkkyrkan en kristlig förening, så kunde en slik anklagelse riktas mot henne. Men nu är hon icke en förening; hon är ett kristet samfund. – Det är ytterst Guds ord, icke Guds folk, som bygger kyrkan".[121] Där Guds ord är fritt, där är kyrkan fri, enligt Björkquist. Om det förefinnes risk för att Guds ord bindes i statskyrkan, t. ex. genom statligt ingripande, så kan det även bindas i en frikyrka på annat sätt.

Hans viktigaste synpunkt var dock, att folkkyrkan hör samman med hela Sveriges historia, möter de enskilda människorna och träder i förbindelse med livets olika skeden och arbetsområden. Som folkkyrkan är uppbyggd, vittnar den om att religionen hör med till människans grundbehov som människa.

Den för framtiden betydelsefullaste folkrörelsen i vårt land blev *arbetarrörelsen*. Den sammanhängde med industrialiseringen och med alla de problem denna förde med sig, t. ex. övergången till allt renare penninghushållning och den växande stadsbebyggelsen. Rörelsen arbetade från början för att nå politiskt inflytande. I Stockholm grundades tidningen "Socialdemokraten", vars redaktör blev Hjalmar Branting (1860–1925) från 1886.[122] Han ville förena gammal bondedemokrati, borgerlig radikalism och socialistisk arbetarrörelse till en bred folklig vänsterfront. En annan banbrytare var Axel Danielsson (1863–1899), som grundade tidningen "Arbetet" i Malmö, vida spridd i södra Sverige.

Många propagandister reste omkring ute i landsorten och eldade arbetarskarorna, t. ex. den oförtröttliga Kata Dahlström, och s. k. Folkets hus uppfördes vid industriorter, där skarorna kunde samlas. Men genom ovannämnda dagliga tidningar nådde rörelsen längst, ty pressen ökade i betydelse.

Björkquist såg med stort allvar och med sympati på arbetarrörelsens krav men oroades över den ateism, som utbredde sig i arbetarnas led. Han förnam samma kallelse som sin vän Axel Lutteman, som skrev om den ateistiske arbetaren i Vår Lösens första nummer: "Han måste vinnas."[123]

Fosterlands- och hembygdsintresset kan även kallas en folkrörelse. I början av 1900-talet, fr. a. efter unionsupplösningen 1905, kom ett nytt nationellt intresse till uttryck i Sverige. Det verkade enande mel-

lan olika sociala skikt i samhället och mellan olika intressegrupper. Ett uttryck för detta intresse var den banbrytande insats inom svensk historieskrivning, som *Carl Grimberg* (1875–1941) gjorde med sina läroböcker för realskola (1905) och folkskola men i synnerhet med ”Svenska folkets underbara öden”. Dessa skrevs huvudsakligen på 1910-talet och blev en verklig folkbok. Grimberg skrev med en livlig stil och konkret skildring av händelseförloppen. Till 1924 hade han slutfört nio band av Ödena. De utkom i flera upplagor, och Forntiden och Medeltiden, som blev mest älskade, utgick i 121 000 exemplar i tio upplagor.[124]

Grimbergs intention var att väcka det svenska folkets förståelse för *historiens budskap*.[125] Sådana tankar har vi mött inom ungkyrkorörelsen, enkannerligen i Billings förkunnelse om Guds uppenbarelse i historien. Bakom de sammanhang, som Grimberg låter framträda i Ödena, skymtar en mening och en uppgift för Sveriges folk. En jämförelse med tvenne artiklar i Vår Lösens båda första häften är inte obefogad, nämligen Rudolf Kjelléns ”Sveriges gärning i historien”.[126] Där ges en snabbskiss av Sveriges historia till våra dagar under synpunkten av folkets uppgift i första hand som försvarare av västerländsk, speciellt germansk kultur, tankefrihet och religiös tolerans. Grimberg kan tänkas vara påverkad av Kjellén f. ö. Han disputerade 1903 i historia i Göteborg, där Kjellén var professor i statskunskap.[127]

Som en gren av det nationella intresset kan den folkrörelse betraktas, som tog sig uttryck i *hembygdsvård*. Artur Hazelius och hans fosterländska skapelse Skansen var väl en ursprunglig inspirationskälla, men ett mera lokalt betonat hembygdsintresse gjorde sig gällande under den närmaste tiden. Hembygdsföreningar grundades, och hembygdsgårdar skapades runt om i landet. En drivande kraft var *Karl-Erik Forsslund*, som 1914 utgav ”Hembygdsvård” och 1915 ”Fridlyst vildmark”, där han sökte inspirera folket att bevara och utveckla de svenska bygdernas karaktär och skönhet

Björkquists från början positiva inställning till denna rörelse blev fördjupad genom långvarigt samarbete med arkitekt John Åkerlund, som var sekreterare i ”Sällskapet för hembygdsvård”, vilket nedan behandlas. Vid de folkhögskolor Björkquist upprättade, förekom ofta inslag av hembygdskaraktär, t. ex. folklig musik, folkdanser och folkdräkter, såsom vid många andra folkhögskolor.

Ungdomsmötena

Sekelskiftets stämning brukar ofta framställas som trött och missmodig. Främst är det väl Bo Bergman, som i sin debutbok 1903 skrev ”Vi föddes gamla, och vår släkt fick gråa hår i vaggan”, och Hjalmar Söderberg, som 1907 skrev ”Det är skönt att bli gammal” (i ”Det mörknar över vägen”), som gett oss ovannämnda bild av det begynnande århundradet. Den är emellertid mycket ensidig. Under det första decenniet möter även en stark entusiasm och framtidstro hos en stor ungdomsskara runt vårt land. Oväsentligt i sammanhanget är kanske inte påpekandet, att ungdomen ökade i antal just vid sekelskiftet, eftersom emigrationen minskat under senare delen av 1890-talet på grund av svensk högkonjunktur.[128] Ett födelseöverskott på 1870-talet hade inte heller utjämnats av emigrationen. De unga åldrarna var på frammarsch med sin optimism. Målaren och skalden Olof Thunmans sång, publicerad 1919, ”Vi gå över daggstänkta berg. – De gamla, de kloka må le. Vi äro ej förståndiga som de”, skrevs under sådan ungdomlig inspiration. Den opolitiska, i huvudsak borgerliga Wandervogel-rörelsen i Tyskland, organiserad 1901, kan nog betraktas som en parallellföreteelse till den

entusiasm för fotvandringar och cykelturer, som vaknade hos svenskarna nu.[129]

De yngre åldersklassernas ökning sammanföll med att den andra generationen inom de stora folkrörelserna trädde fram. Jämsides med dessas sammanslutningar, som även hade ungdomsföreningar, utvecklades under 1900-talets första decennium en ungdomsrörelse i alla landsändar, som var obereoende av religiösa, helnykteristiska och politiska uppfattningar. Det var en kulturell ungdomsrörelse. Man samlade ungdomen till *möten*, där man sökte stärka dess fosterlandskänsla och egga till bildningsarbete och estetisk kultur. Sin glanstid upplevde dessa ungdomsmöten mellan unionskrisen 1905 och storstrejken 1909, men de går tillbaka till sekelskiftet i sin upprinnelse. År 1901 hölls i Uppsala ett stort nordiskt folkbildningsmöte, arrangerat av uppsalaföreningarna Verdandi och Heimdal tillsammans, och vid detta fick svenskarna impulser från norrmän och finländare. I Finland och Norge fanns nämligen i början av århundradet ungdomsföreningar och ungdomslag med samma mål, som man ville sträva mot i Sverige.[130]

Mest bekanta blev de stora ungdomsmötena i *Dalarne* med tusentals deltagare. Det första hölls i Rättvik 1903, och sedan återkom mötena varje år, i Leksand 1904, i Hedemora 1905, i Mora 1906 och åter i Rättvik 1908. Det var ovannämnde Karl-Erik Forsslund, bosatt på Storgården i Ludvika och redan känd för sina beskrivningar av lantlivets fördelar, samt målaren Gustaf Ankarcrona (1869–1933), bosatt i Leksand sedan 1901, som bar upp Dalarnes ungdomsrörelse. Den senare var varmt intresserad av Dalarnes bondekultur, särskilt hemslöjdsverksamheten, och vid Leksandsmötet 1904 ordnade han en hemslöjdsutställning i samarbete med Lilli Zickerman, skaparinnan av ”Föreningen för svensk hemslöjd”.[131] Överallt i landet hölls ungdomsmöten, fast av mindre omfattning, arrangerade av någon förening eller något landskapsförbund, ty sådana hade bildats i Skåne, Östergötland, Medelpad, Norrbotten osv. De hade alla ”i likhet med skånska ungdomsförbundet till ändamål att verka för ungdomens höjande i sedligt, intellektuellt och fysiskt avseende genom att väcka och uppodla dess andliga intressen,” framhöll Pfannenstill.[132] Någon riksorganisation bildades aldrig för ungdomsrörelsen. Samhörighetskänslan var levande ändå. Ett centralt organ för biblioteks- och föreläsningsverksamhet kom dock till stånd 1903, det s. k. Folkbildningsförbundet. Detta ansåg, att städernas ungdom glömdes bort vid ungdomsmötena, vilket nog var med sanningen överensstämmande, och därför startade förbundet 1905 ”Kulturella ungdomsrörelsen”, speciellt för Stockholm. Till de första ledarna för denna rörelse med föredrag, folkdanser och fotvandringar på programmet hörde Erik Axel Karlfeldt och Natanael Beskow.[133]

En viktig anledning till att ungdomsmötena kunde skapa sådan hänförelse för fosterland och hembygd, var att de inspirerades av särskilt benådade talare, riktiga *hövdingagestalter*. En sådan var *Verner von Heidenstam*. Han deltog och talade vid olika ungdomsmöten 1907 och 1908, och i t. ex. Ransäter blev entusiasmen så stor bland de tusentals ungdomarna, att de hissade Heidenstam och sedan sprang efter hans vagn till järnvägsstationen.[134] Samma år höll han tal vid ungdomsmötet på Mösseberg. Han sade då bl. a.: ”Det som brusar som ett enda stort jubel genom alla dessa ungdomsmöten, är först och sist den återvaknande kärleken till det svenska.”[135] En utställning av svensk konstslöjd hade anordnats även i Mösseberg i anslutning till programmet. – År 1908 talade Heidenstam vid ungdomsmöten på Omberg och – midsommarkvällen – i domarringen vid Näss-

ja. ”Det var en riktig skald och siare, som trätt ut att tala till sitt folk”, skrevs det därom.[136] Heidenstams stilisering av sina tal var beundransvärd. Vid Mora-mötet 1906 talade bl. a. *Söderblom* och *Natanael Beskow,* även de inspirerande talare.

Vid Mössebergsmötet 1907 ställde en annan, sydsvensk hövding också upp, nämligen ”jordbrukets apostel” *Per Jönsson Rösiö*. Han predikade det rationella småbrukets välsignelse och industrialiseringens förbannelse. Hans åskådning var släkt med ungdomsrörelsens. Som talare var han fascinerande och säges ha kunnat tala om gödsling, så att bönderna grät.[137] Hans minne är fortfarande levande i fr. a. Smålands bygder.

En betydande gestalt i Dalarne var *Anders Zorn*. Midsommarnatten 1907 vakade han bland en stor folksamling, enligt gammal svensk tradition, och vid sin sida hade han då en kännare av forntidens religion i vårt land, nämligen Nathan Söderblom. Zorn sade: ”O, denna midsommarnatt! – Till och med vår teologie professor Nathan Söderblom är sannskyldig soldyrkare den natten. Han har vakat troget med mig och bara talat om vår gamla kult.”[138]

De ovannämnda ungdomsmötena var spontana samlingar i den svenska demokratins tecken. I dem tog framtidsvilja, samhörighetskänsla och förhoppningar gestalt. En ny nationalkänsla med stark betoning av hembygden fick näring, och ett nytt intresse för Sveriges minnen nådde ut över landet. Det var denna patriotiska färg, som Heidenstam sökte fördjupa. Svagheter i rörelsen fanns emellertid. Det har framhållits, att den tenderade att isolera sig från de politiska och sociala problemen i tiden. Detta förefaller egendomligt, då ju ungdomsmötenas tid sammanföll med det sista skedet av kampen för utvidgad rösträtt, en kamp som kunde ena. Söderblom skrev emellertid om Ungdomsrörelsen redan 1906: ”I sina skiftande gestalter – från sund känsla för folklivets kärna och behov – till en bildningsspruta, som avfyras på måfå – famlar den efter ett samlande mål.”[139] Ellen Key var även kritisk i sin bok ”Folkbildningsarbetet, särskilt med hänsyn till skönhetssinnets odling” (1906), där hon efterlyste större självansvar och självverksamhet hos ungdomsskarorna. I Socialdemokratiska ungdomsförbundets tidning Fram tog dess chefredaktör, Per Albin Hansson, till orda och framhöll, att en ungdom, som redan hade en färdig åskådning, dvs. den socialdemokratiska, ville göra positiva insatser i samhällskampen.[140] Han fann ingen sådan vilja i ungdomsrörelsen. Storstrejken 1909 skärpte motsättningarna i landet, och en solidaritet ovanför partierna kunde därefter ej äga bestånd. Vid uppbrottet från Rättviksmötet 1908 kändes det, att man tog avsked av ungdomsmötena. ”De hade ej känt av några partiskrankor. De hade velat samla alla. Men nu gick detta inte längre. – Den socialdemokratiska ungdomen ville inte längre vara med.”[141] Inspirationen levde dock vidare inom hembygdsrörelsen.

Det förekom emellertid även mycket uppskattande omdömen om ungdomsrörelsen. I november 1907 höll professor *Magnus Pfannenstill* från Lund föredrag hos Kristliga studentförbundet, Uppsala, över ämnet ”Kristendomen och ungdomsrörelsen”. Han anmodade däri kyrkan att anknyta till den kulturella ungdomsrörelsen, eftersom dennas strävan ginge ”ut på att befrämja ungdomens självuppfostran fram emot det kristna humanitetsidealet”.[142] Det rådde en kamp ”mellan ett föråldrat patriarkaliskt system (dvs. i kyrkan) och den moderna personlighetsprincipen”, ansåg Pfannenstill.[143] Ungdomsrörelsen fastsloge den senares överlägsenhet icke blott för den enskilde utan även för samfundet. Föredraget utgavs i skrift följande år.

Ett sådant föredrag som Pfannenstills låg

i linje med *Björkquists* intentioner. Denne deltog inte i ovannämnda ungdomsmöten aktivt, eftersom han var upptagen av andra uppgifter, men helt säkert har de inspirerat honom, dessa väldiga samlingar kring stora, fascinerande personligheter. ''Skulle inte sådana möten kring kyrkans budskap och med eldande förkunnare kunna anordnas i hela landet?'' tänkte nog Björkquist. I mindre skala hade han sett sådana kristna ungdomsmöten. Hans vän Axel Lutteman, en god andlig talare, hade t. ex. vid en ungdomsutflykt till Gamla Uppsala 1907 samlat 1500 personer.[144] Heidenstam hade Björkquist för övrigt haft möjlighet att höra tala till studenterna i Uppsala vid Linnéfesten 1907. Där nämnde Heidenstam om de stora ungdomsmötena ute i bygderna, och han tillade: ''Heroer bli oss allt framgent födda, var gång vi behöva dem. Ur det hav av vita mössor, som här böljar omkring mig, skall kanske en gång ett nu okänt namn höja sig och flyga ut över vårt folk i åska och lågor.''[145] Vilken appell för en receptiv och verksamhetsivrig ung man som Björkquist! Den gammmalgermanska synen på Kristus som hövdingen kunde nog tilltala honom. Hilding Pleijel har observerat detta drag och skriver: ''Överhuvudtaget syns mig denna germanska, för att icke säga nordiska uppfattning av Kristus som hövdingen och de kristna som hans trogna riddersmän ha präglat ungkyrkomännens förkunnelse i hög grad. Det nationellt-romantiska – draget i rörelsen kommer på denna punkt till synes.''[146] Ungkyrkomännen förefaller dock inte ha *förkunnat* den uppfattningen, ehuru säkerligen flera än Björkquist inspirerats av den. Men personlighetsprincipen och humanitetsidealet, som Pfannenstill ville låta kyrkan bära vidare, tillhörde ju Björkquists ledstjärnor. De lyste säkerligen klarare över hans väg under den viktiga tid i hans liv, som nu följde.

Talekonstens stora betydelse, då det gällde att påverka människor, förstod Björkquist nogsamt. Själv blev han genom sin inspiration och därtill taltekniska studier en utomordentligt fängslande talare.

Av ovanstående torde ha framgått, att i det svenska samhälle, där Björkquist växte upp och mognade, fanns starka folkrörelser med skiftande program men burna av en ung idealism och en tro på människovärdet för alla. Man ville demokrati, allas delaktighet i kulturen, vakthållning kring hembygdens kulturarv osv. Björkquist delade den idealistiska känslan och tron på kulturvärdena, men viktigt för honom var den kristna motiveringen för dessa.

Korstågen

Som ovan framhållits, växte det sociala ansvarsmedvetandet hos Björkquist under intryck från bl. a. arbetarrörelsen. Så var även förhållandet bland andra kristna studenter i Uppsala. Den kristna studentrörelsen hade förut känt sig i första hand internationell under inflytande av bl. a. John Mott, som inspirerande reste runt världen. Men efter 1905 hade tanken på det egna folket kommit mer och mer i förgrunden.[147] Man måste nå de grupper i det svenska samhället, som inte kom till kyrkan. I synnerhet tänkte man på den antikristliga propagandan i ''Folkets hus'' runt om i landet. Där var motståndet mot kyrkan starkast. Björkquist ordnade så, att Eklund, som blivit biskop i Karlstad, under hösten 1908 kom till Uppsala och talade till de s. k. ungkyrkliga. ''Ni unga skall lära Er att tala till folket om det, som griper hjärtan. – I vår tid hjälper intet annat än det personliga.''[148] Nu planerade ledarna för Kristliga studentförbundet i Uppsala med Björkquist i spetsen ett s. k. korståg. I början av 1909 infördes i de kyrkliga tidningarna ett upprop med förfrågan, om församlingarna var villiga att mottaga studenter, som skulle hålla föredrag i aktuella ämnen.[149] Uppropet besvarades väl-

komnande från församlingar runt hela Sverige. Lunds och Göteborgs stift uteslöts. De hörde till Lunds rayon.

Man kan fråga sig, om det fanns några paralleller till den planerade korstågsrörelsen, som eventuellt påverkat Björkquist och hans medarbetare i Uppsala. Tankarna stannar då inför den engelska s. k. *Brotherhood-movement*. Där drog arbetare ut för att tala till arbetare ända till Frankrike och Belgien. Deras avsikt var att verka för den kristna trons förankring i arbetarvärlden och för de sociala problemens lösning efter kristna principer. Rörelsen var partipolitiskt neutral.[150] Det är inte uteslutet, att någon impuls från Englands kristna arbetare nådde Sverige redan 1908 och kunde bidraga till beslutet om en liknande verksamhet, fastän den i Sverige inte utgick från arbetarna. Axel Lutteman, med vilken Björkquist sedan sommaren 1907 stod i kamrat- och vänskapsförhållande efter ett ungdomsmöte i Mellansel och Anundsjö, reste på statsstipendium till England den 1 maj 1908. Han skulle studera kyrkligt församlingsarbete.[151] Metoder att nå de skaror, som inte besökte gudstjänsterna, var ett av hans studiemål. Lutteman blev djupt socialt intresserad under denna resa, och det är möjligt, att vad Lutteman såg av kristen social verksamhet i England, har gett en impuls till studenterna i Uppsala, enkannerligen Björkquist, som alltid var öppen för intryck. Lutteman ansåg, att spänningen mellan arbetarrörelsen och den kristna församlingen var oerhört ödesdiger och att det måste bli annorlunda.[152] Han hade i London även kommit i kontakt med Settlementrörelsen, som uträttade ett uppmärksammat socialt arbete. En sådan anläggning var ''Robert Browning Settlement'', där Lutteman först bodde. Där ordnades sammankomster mellan olika samhällsklasser, föredrag och hjälpverksamhet för behövande. Lutteman återkom full av inspiration, som han spred i Uppsala. På hösten, den 7/11 1908, framlade Björkquist första gången planen på ett korståg.[153]

En rörelse i Frankrike, som 1902 fått ett organ i *Le Sillon* (plogfåran), kan även ha gett en impuls till korstågsrörelsen. Det var en katolsk social rörelse, grundad av Marc Sangnier, som i sin ungdom startat små föreningar för kristen social verksamhet. Allt skulle ske på frivillig väg, både ekonomiska bidrag och bildningsarbete. Föreningarna var värmehärdar, där självuppoffringen stod i centrum. Karl Petander, en ungkyrkoman, som var nationalekonomiskt och sociologiskt intresserad, förmedlade närmare kännedom om ''Le Sillon'' genom tre artiklar i Vår Lösen 1910.[154] Söderblom behandlade rörelsen i ''Religionsproblemet'' och skrev: ''Sillonisternas *korståg* innebär två strävanden, båda kanske ej ovärdiga detta namn: dels social ansvarskänsla och verklig delaktighet i de sämre lottades kamp, dels förkunnelse av Kristus för arbetarskarorna – ojämförligt svårare i ett land, där ateismen har ett slags officiell hemul.''[155] Oro i det franska samhället gjorde, att rörelsen förbjöds av påven, men Sangnier fortsatte sina sociala strävanden. Det är möjligt, att Söderblom till studenterna förmedlat kännedom om denna rörelse, som påminde så mycket om dessas korståg, vad innebörden beträffar.

Vid planeringen av korståget var Björkquist ''själen'' i det hela. Säkert var han inspirerad av de personligheter, som han såg och visste kunde uträtta något och påverka människor genom sina tal. Vi har ovan nämnt flera sådana vid denna tid: Mott, Söderblom, Heidenstam osv. Men om dessa var hans ''mönster'', så var det med tanke på *uppgiften*, inte på någon egen betydelse. Som närmaste medarbetare hade Björkquist teologerna Gunnar Dahlquist och Axel Lutteman. Dahlquist skrev: ''Gud har alltmer ofrånkomligt lagt *det*

svenska folket på de svenska kristnas hjärtan."[156] Lösenordet för korståget skulle vara, enligt Björkquists formulering, "Sveriges folk – ett Guds folk". Under pingstdagarna 1909 började korståget i Uppsala och fortsatte sedan ut i Sveriges olika landskap. Studenterna drog ut två och två, och sammanlagt besöktes under sommaren och hösten 245 församlingar av 56 korsfarare. De flesta var teologer.[157] Billing hade sagt till dem: "Guds sak är det att ge både gärningen och kraften. Vår sak är att *vilja*."[158] Av alla korsfarargrupper blev Björkquist–Lutteman den mest bekanta. De verkade i Bergslagen och hade många heta duster med t. ex. ungsocialister på Folkets hus. År 1909 var ju storstrejkens år, och de sociala lidelserna svallade högt hos arbetarna. Diskussioner och samtal på kvällar och nätter föregicks av andaktsstunder i församlingskyrkorna på eftermiddagarna.

Vad hade studenterna för ett budskap att komma med? I första hand budskapet, det kristna, om *syndernas förlåtelse,* därnäst den *lutherska kallelsesynen,* som Billing framhållit i sin samma år utgivna "Vår kallelse," Guds kallelse och den jordiska arbetsuppgiften blir oupplösligt förenade, enligt Luther. Att verka för Guds rike är att vara trogen i sitt dagliga arbete. Detta var budskapet, men man hade speciella formuleringar för sina föredrag, såsom Ansvar, Kamp, Livets mening osv. Vad svarade arbetarna på korsfararnas budskap? Det hade Billing förutsett. Han sade: "Vad arbetarna säga om kallelseläran, det veta vi: de säga, att det är ett hån att kalla ett arbete som deras för en kallelse." Billing gav dem delvis rätt, ty han framhöll vidare, att "kyrkan, om den haft detta kallelseevangelium okränkt kvar, ej skulle i så stor utsträckning ha kunnat inskränka sig till att för arbetarna blott predika förnöjsamheten i deras kallelse. Den skulle nödgats erkänna, att också bakom kampen för höjandet av deras klass' läge en dem av Gud given kallelse kunde dölja sig".[159] Kyrkan hade inte hållit fast vid tron på den alltid nyskapande guden, "som verkar alltjämt". Nu måste kyrkan förnyas, så att Sveriges folk blir ett Guds folk. Detta skulle framhållas.

År 1902 hade Laboremus bildats som en utbrytning ur Verdandi, och den blev en radikal förening, som spred mycken politisk propaganda. Socialistiska ungdomsförbundet, som närmast var anarkistiskt, förde en hätsk förkunnelse ute i bygderna genom föredrag och genom veckotidningen "Brand", som 1908 startats av Hinke Bergegren. Brand åstadkom mycken oro bland arbetarungdomen. Den påstod, att kristendomen var till för att hålla folket nere i mörker och slavtillstånd. Bergegren skrev några år senare, att "striderna *för* försvarsnihilismen och *mot* religionsvanvettet vunnit mäktig anklang bland Sveriges proletärer".[160] Dessa propagandister mötte nu våra korsfarare. I Domnarvet omringades Björkquist och Lutteman av arga unga män och kvinnor, och det hela påminde om "vissa scener från gatupredikanternas möten i London", skrev Lutteman.[161] De som reste i Norrland, t. ex. Olle Nystedt, fick pröva på "stormöten, som räckte från morgon till kväll."[162] De hade då användning för de kunskaper i socialistisk ideologi, de fått i Uppsala.[163]

På hösten 1909 kom en del korsfarare till Uppsala tidigt, redan i augusti. Nystedt var bland dem, och han skrev: "Men vi hade ej haft Manfred Björkquist ibland oss, om vi bara talat om det framfarna. Som den sanne fältherren såg han ivrigt framåt mot kommande bataljer."[164] På kvällarna gjordes planer upp. Björkquist var idégivaren. En ungdomsledarkurs under 1910 tänkte han sig. Den kom till stånd och blev upphovet till de många ungdomskurserna under följande år. En ungkyrklig tidskrift ansåg Björkquist behövas och – ett evangeliskt

kloster som ett slags ungkyrklig arbetscentral. Det var vittgående planer. Skulle de kunna förverkligas, behövdes en organisation bakom, och redan den 26 aug. 1909 bildade Björkquist jämte fem andra studenter Kyrkliga frivilligkåren. Han skrev stiftelseurkunden, och de andra satte sina namn under. Nystedt, en av de sex, berättar, att de ofta på kvällarna samlades i Auléns hem, och där träffade de då professor Billing. ''Vi diskuterade naturligtvis framtidsplaner och särskilt klostret, mot vilket Billing dock var litet skeptisk än'', citerar Nystedt ur sin dagbok.[165]

I september samlades Frivilligkåren regelbundet och diskuterade. Följande år skulle ett nytt korståg anordnas, men hur skulle det gå med tidskriften, som Björkquist ivrade för? Frågan togs upp i själva Studentförbundet en afton. Åtskilliga hyste betänkligheter. Då begärde Söderblom ordet och sade: ''När det finns några här, som känna detta som en uppgift, som blivit dem given, så tror jag, att det är livet självt, som vill taga sig detta uttryck, och då vågar jag ej stå emot.''[166] Därmed var saken avgjord. Vad skulle då tidskriften heta? ''Till kamp'' ville många rösta för, men Björkquist enades med Söderblom och Aulén om *''Vår Lösen''*. Man bildade ett aktiebolag för finansieringen, och att Björkquist skulle bli redaktör, var så gott som självklart.

Ett provnummer sändes ut den 1 januari 1910. Ett märkligt bidrag kom från biskop Eklund i Karlstad, en artikel med rubriken ''Stenkyrkan''. Den gamla stenkyrkan, hennes historia ''är Guds kyrkas historia i Sveriges folk, historien om Sveriges land och om Sveriges själ'', hette det. I sin anmälan av tidskriften skrev Björkquist: ''Vi inbjuda till klargörande kamp i kyrkotankens linje – , till kamp *för* något, till positiv, skapande kamp.[167] Vår Lösen skulle utkomma två gånger per månad med kristet kulturella artiklar och aktuella diskussionsinlägg. Kampen skulle vara ridderlig, inte grälsjuk i Vår Lösen. Björkquists vision av kyrka och kultur hand i hand fick ett förverkligande i Vår Lösen.

Samma viktiga år, 1909, startade ungkyrkorörelsen också ett bokförlag, Sveriges kristliga studentrörelses bokförlag, i Uppsala, vars litterära insats skulle komma att bli stor.

Formerna för korståg sarbetet ändrades efterhand. Man började efter 1910 års korståg anordna längre serier med föredrag, diskussioner och studieaftnar vid vissa industricentra. Viktiga var Johannesdalsmötena (utanför Köping), som startats av Natanael Beskow, då handens och tankens arbetare möttes för samtal och gemenskap. Lutteman och Björkquist medverkade även i dessa, men då Lutteman avlidit 1920, fortsatte Björkquist i samarbete med Beskow att ordna sådana konferenser varje maj månad på Sigtunastiftelsen, som nedan behandlas.

Ända fram till korståg srörelsen hade Björkquist hållit fast vid sina planer att bli missionär. Dahlquist meddelade, att Björkquist hösten 1907 ledde en diskussion över ämnnet 'Ibsens Brand och missionen''.[168] Det är tydligt, att Björkquist starkt påverkats av Ibsens Brand. Det var helhetskravet, som skulle förverkligas, och viljeanspänningen hos Björkquist påminner om Brand. Dock blev i fortsättningen världens Herre inte bara kravens Gud för honom utan även ''Deus caritatis''. Under korståget 1909 blev Björkquists intresse alltmer inriktat på uppgifterna i Sverige. Överhuvudtaget blev resultatet av korståget 1909 för honom personligen ett *ökat socialt intresse*. Han fick upp ögonen för arbetarnas problem på ett djupare sätt, och han kände nu kallelsen att verka för förståelse och kontakt mellan skilda samhällsklasser i vårt land – liksom för syntes mellan kristendom och kultur i kyrkans hägn. Något politiskt

samhällsprogram kände han sig inte kallad att verka för, och han ansåg inte heller, att kyrkan skulle uppställa något sådant. Betecknande var ordet ”folkhem”, som Björkquist använde om Sverige i ett föredrag i Betlehemskyrkan, Göteborg, den 19/2 1912, och som sedan blev en ofta brukad term.[169] Att korstågsrörelsen alltifrån början varit angelägen att nå arbetarungdomen på dess egen nivå, räknade Björkquist senare såsom mycket betydelsefullt. År 1926 skrev han: ”Om i detta nu vår kyrkas ställning till arbetarklassen är en annan (dvs. positiv), så torde korsfararrörelsen ha någon andel i denna förändring.”[170]

5. Folkhögskoletanken

Frågan för Björkquist blev nu, i vilket levnadskall han bäst skulle kunna verka för sina ideal. Moralfilosofiskt intresserad som han var, låg lärarens kall nära till hands, och den skolform, som bäst kunde ge möjlighet att verka kulturellt, socialt och religiöst samtidigt, var otvivelaktigt folkhögskolan.

Grundtvig

Folkhögskolans ”fader” i Norden var dansken Nicolai Frederik Severin *Grundtvig* (1783–1872). Under studietiden vid Köpenhamns universitet rönte han djupt inflytande av sin kusin Henrik Steffens, som ett par år föreläste därstädes. Steffens såg som en framtidsvision ett samhälle, där det religiösa och kulturella livet ingått förening och sociala önskemål uppfyllts på historisk grund. Grundtvig anammade den synen.[171]

Något annat, som han sade sig ha lärt av Steffens, var det levande ordets makt. ”Døde er nemlig alle Bogstaver, om de end skreves med Englefingre og Stjernepenne, og død er al mulig Bogkunskab, som ikke sammensmælter med et tilsvarende Liv hos Læseren”, skrev han 1838.[172]

Grundtvig förkunnade ”det levande ordet” några år som präst men nedlade ämbetet 1826. Tre resor till England (1829–1831) öppnade hans ögon för den sociala frihetens betydelse för ett folk.[173] Planer på att upprätta skolor för folket av ett nytt slag mognade nu hos Grundtvig. Där skulle det levande ordet i modersmålets form vara verksamt, fäderneslandets historia med dess kultur stå i centrum och en kristen anda genomsyra undervisning och samvaro. Påverkad av Steffens och Grundtvig var i sin ungdom Hans Lassen Martensen (1808–1884), som blev en betydande kulturpersonlighet. För Grundtvigs undervisningsprogram var säkerligen Fichtes ”Reden” en inspirationskälla, där Fichte framhöll, att personlighetsdaning och självverksamhet var det viktigaste vid all uppfostran,[174] men även att ”die Erziehung zur wahren Religion ist das letzte Geschäft der Erziehung”.[175] Vid Fichtes död hade Grundtvig skrivit en minnesdikt som uttryck för sin tacksamhet mot honom.[176]

Under intryck av julirevolutionen i Frankrike införde Frederik VI rådgivande provinsialständer i Danmark, och därmed tillkom en praktisk anledning att inrätta nya skolor för folket. Även bönderna skulle nämligen välja deltagare till dessa församlingar och behövde därför bildning och upplysning, insåg Grundtvig.

Den första danska folkhögskolan grundades 1844 i Rödding i Sönderjylland, men flyttades 1865 till Askov norr om den nya gränsen. Den blev den förnämsta av de många danska folkhögskolor, som under den närmaste tiden upprättades. De var bondeskolor.

Grundtvig blev inte någon idealgestalt i Sverige[177] trots flera likheter mellan honom och vår Geijer.[178] Hans frodiga entusiasm känns kanske inte naturlig för den svenska mentaliteten. Grundtvigs idéer om folkhögskolan var emellertid fruktbärande även

i Sverige. På vilka vägar de nådde oss, skall nu antydas.

Hemfolkhögskolan i Sverige

Att folkhögskoleidén spred sig även till Sverige, sammanhängde med att vårt land under 1840-, 1850- och 1860-talen upplevde så stora förändringar, att man kan tala om en brytning, kanske utan någon påtaglig brytningspunkt med den gamla tiden och övergång till en ny på de ekonomiska och sociala områdena. Utvidgade medborgerliga rättigheter och skyldigheter infördes, som krävde ökade kunskaper hos allmogen, fr. a. kommunalförordningarna 1862 och representationsreformen 1865–1866.[179]

Det skandinaviska intresset blomstrade under 1860-talet i de nordiska länderna. En lärjunge till Erik Gustaf Geijer, redaktör August Sohlman på Aftonbladet, bildade 1865 Nordiska Nationalförsamlingen med dess organ Nordisk Tidskrift.[180] Däri stod uppsatser om den danska folkhögskolan, och fr. a. efter representationsreformen skrevs ledare i Aftonbladet av en dansk politiker, Frederik Bajer, där han önskade, att frihetssolen skulle framkalla upplysningens plantor (dvs. skolor) runt om i landet.[181] Följande år sände Sohlman sin medarbetare, doktor Otto Wilhelm Ålund, till Danmark för att besöka de förnämsta folkhögskolorna och skildra sina intryck i resebrev till Aftonbladet.[182] Det kom hänförda brev från Ålund.[183] De lästes upp vid Nordiska Nationalförsamlingens sammanträden i Stockholm, och vad som särskilt intresserade, var betoningen av personlighetsfostran och samhällsfrågornas behandling i den nya skolformen. Bajer hade i en uppsats i Nordisk tidskrift uttryckt folkhögskoleidén så, att eleven ”ej så meget er et kar, der skal fyldes, som et Brændeæmne, der skal tændes”.[184] Föreningen beslöt att arbeta för inrättandet av folkhögskolor i Sverige, och 1868 kom de tre första till: Herrestad (1872 flyttad till Lunnevad) i Östergötlands län, Önnestad i Kristianstads län och Hvilan i Malmöhus län. Som rektor för Hvilans folkhögskola mellan Malmö och Lund anställdes docenten vid Lunds universitet Leonard Holmström (1840–1919), som blev en av de drivande krafterna inom den svenska folkhögskolan.

Ovannämnda tre folkhögskolor följdes snart av andra. År 1900 var 29 folkhögskolor i verksamhet i Sverige. De var alla s. k. bygdeskolor i direkt kontakt med ortsbefolkningen, avsedda för i första hand bondpojkar.[185] Kvinnliga elever togs till en början emot under sommarkurser, den första på Hvilan 1873.

Björkquist omnämner som ett exempel på förbindelser mellan den religiösa folkrörelsen och folkhögskoleidéns förverkligande, att folkhögskolan i Önnestad fick stöd av väckelsens folk vid sin tillkomst framför allt genom prosten Carl Abraham Bergman i Vinslöv, en av förgrundsgestalterna i södra Sveriges väckelserörelse.[186] Han startade en insamling, som gav till resultat upprättandet av folkhögskolan.[187]

De danska folkhögskolorna var från början internat, men i Sverige fick eleverna först inackordera sig hos lantbrukarfamiljer i resp. skolors närhet. Så snart som lokaliteterna medgav, övergick man dock till internatsystemet även i Sverige. Kärlek till hembygd och fosterland skulle odlas, Sveriges språk, historia och samhällslära vara huvudämnen. De estetiska ämnena glömdes inte heller bort, ty mycken sång, folkdanser osv. ingick i programmen. Anknytning till hembygdsrörelsen var omisskännlig i folkhögskolorna. Men dessa skolor var *bondeskolor,* där tyngdpunkten i undervisningen låg på det praktiska planet. En del av undervisningen hade yrkesskolekaraktär för ”egna företagare”, och föreståndaren var som en husfader på en stor bondgård, vänligt patriarkalisk. Under hans ledning

samlades ofta hela skolan till samkväm som i en gammal svensk storstuga med kulturell underhållning.[188] Det var en *hemfolkhögskola*.

De första rörelsefolkhögskolorna

Folkhögskolornas lärare var sammanslutna i en förening och brukade samlas till möten. Under 1870- och 1880-talen sägs dessa möten ha varit ”så hjärtligt glada, på samma gång som allvarliga och högstämda samt alla eniga”.[189] Med åren uppstod problem, som sammanhängde med samhällsutvecklingen, och vid folkhögskolemötet i Jönköping 1906 kom skärpta motsättningar i dagen. I den politiskt brännande rösträttsfrågan hade folkhögskolorna såsom opolitiska inte tagit ställning, men vad diskussionen nu gällde, var folkhögskolans verkliga uppgift i det samhälle, som höll på att förändras. Ecklesiastikminister Åke Hugo Hammarskjöld hade infunit sig till mötet, och i det tal han höll, kom misstron till de krafter, som bar upp arbetarrörelsen, till tydligt uttryck. Han varnade för kristendomsfientlighet och för opposition mot överhet och lagar, som gjorde sig gällande i tiden. Mötet opponerade sig inte mot detta tal, men när man sedan utarbetade en definition av folkhögskolans uppgift, syntes ingen misstro mot tidsströmningarna i densamma. Det hette, att ”folkhögskolan avsåg att meddela en allmänt medborgerlig bildning, varvid en väsentlig vikt borde läggas vid en väckande, till ett personligt tankeliv samt sedlig kraft och styrka fostrande undervisning i humanistiska och naturvetenskapliga ämnen, med särskild hänsyn till att lärjungarna lära känna sitt eget land, dess historiska utveckling och nuvarande samhällsförhållanden”.[190] Det sades även, att eleverna skulle ”bibringas de kunskaper, som kunna förhjälpa dem till ett kraftigt arbete på de uppgifter, som vänta dem i livet”.[191]

Inställningen till arbetarrörelsen var i allmänhet avvaktande bland folkhögskollärarna. Att den liberala synen dominerade, kom till uttryck vid Jönköpingsmötet i diskussionen och i den ovannämnda slutgiltiga definitionen. Leonard Holmström, som var diskussionsinledare, förstod den nya tiden, och likaså fil. dr Enoch Ingers från Hvilan, en av dem, som lade fram definitionsförslaget. Teodor Holmberg, rektor för Tärna folkhögskola, Uppland, betraktas av Eric Åkerlund som en ”högerpropagandist”.[192] Det är missvisande. Det är sant, att han polemiserade mot Ellen Key och andra, bl. a. i sin publikation ”Sveriges väl” (1906–1911), men det var den kristna livsåskådningen han talade om, och sedlig fostran han ville bevara och bevaka för Sveriges väl.

I ovannämnda uttalande finns inte något utsagt om ”praktisk inriktning eller lantbruksverksamheter”. Anledningen härtill var nog förståelsen för att elevunderlaget måste breddas till andra samhällsklasser än bönder. I de norrländska folkhögskolorna hade visserligen sedan flera år skogsarbetare och industriarbetare varit elever, men i allmänhet kände inte denna ungdom folkhögskolan som sin skola. Det var problemet. Den betraktades som hemmansägarnas, de besuttnas skola. Det behövdes särskilda folkhögskolor för arbetare.

Torsten Fogelquist har berättat ett minne från ett av ungdomsmötena, där han talade vid ett bruk i Uppland. Han hade utlagt fosterlandskänslans födelse ur hemkänslan, då det hördes ett fränt inpass: ”Lögn!” Fogelquist skrev vid minnet härav: ”Hemlösheten hade äskat ljud. – Arbetarbarackernas och hyreskasernernas ungdom hade fått ett ord med i laget.[193]

Den första s. k. *arbetarfolkhögskolan* var *Brunnsvik* utanför Ludvika. Den upprättades av författaren *Karl-Erik Forsslund* samma år, som Jönköpingsmötet hölls,

1906. Det var emellertid inte hans mening att vända sig speciellt till arbetare, ty själv var han bonde och lidelsefullt engagerad i hembygdsrörelsen. Han var emellertid en unik personlighet, verdandist och nära vän med Ellen Key. Hans radikalism var vida känd. Forsslund vände sig vid kursstarten på hösten 1906 till bönderna, men nästan endast arbetare kom, en del långväga ifrån! Anledningen var Forsslunds ateistiska åskådning och allmänna radikalism, som många arbetare kände sig tilltalade av. Åren 1912–1918 hade författaren *Torsten Fogelquist,* en ''hövdinggestalt'' från ungdomsmötena, ledningen av Brunnsviks folkhögskola. Han hade varit lärare där sedan 1908. Tyngdpunkten i undervisningen flyttades genom Fogelquist från naturvetenskap till kulturhistoria och samhällsvetenskap.

I *Hola,* södra Ångermanland, hade Johan och Augusta *Sandler* startat en hemfolkhögskola 1896. Sandler hade tagit starka intryck av folkhögskolans metoder i Danmark, och ''han personifierade 'det lille levende Ord'', sade sonen Richard Sandler.[194] Han var kristen, liberal och ivrade för hembygdsrörelsen. Alla bildade med lärarna och föreståndaren en ''storfamilj''. Men så kom stormarna kring arbetarrörelsens genombrott i Ådalen före och efter storstrejken 1909. Hola ligger alldeles intill industridistriktet. Den första anledningen till oron var, att föreståndarens son Richard samt en annan student, vilka hade radikala idéer, anställdes som lärare vid skolan 1905. Det väckte uppmärksamhet i hela landet, men skolan fortsatte sin verksamhet och blev den andra arbetarfolkhögskolan i Sverige.

Richard Sandler flyttade till Brunnsvik som lärare. Han ivrade en tid för en arbetarhögskola efter mönster av den tyska socialdemokratins i Berlin, men han ångrade sig. I stället bildades i Brunnsvik med Richard Sandler som huvudman *Arbetarnas Bildningsförbund* 1912. Brunnsvik skulle vara ''andligt centrum'' för ABF. Samarbetet mellan detta förbund och de svenska folkhögskolorna kom att bli mycket gott.

År 1910 hölls ett folkhögskolemöte i Stockholm, och Leonard Holmström uttalade då sin glädje över att industriarbetarna kom till folkhögskolan, även om de ville ''ha sin särskilda skola, anlagd efter arbetarnas särskilda livsuppfattning''. Arbetet där bedrevs med sådan entusiasm och självuppoffring, ansåg han, att det måste medverka till ''besinning, betänksamhet och förädling''.[195]

En annan rörelseskola, som började sin verksamhet 1908, var folkhögskolan i *Wendelsberg,* Mölnlycke. Den anknöt till *nykterhetsrörelsen* och dess stora organisation Nationaltemparorden och blev nykterhetsfolkets folkhögskola. Den var från början en riksskola.

I Stockholm upprättades 1916 Birkagårdens folkhögskola av Natanael Beskow i anslutning till den kristligt-sociala institution Birkagården, som han – jämte Ebba Pauli – grundat 1912. Det var ingen internatskola. Folkhögskolan skulle samverka med ABF:s lokalavdelning i Stockholm och vände sig i första hand till arbetarklassen. Beskow ville omplantera folkhögskolans idé i storstaden. Afton- och kvällskurser blev där ett nytt inslag i folkhögskolans arbetsmetoder.

Då särskilda rörelsefolkhögskolor upprättades och politiska motsättningar ökade i samhället, var det viktigt, att undervisningens objektivitet i folkhögskolorna upprätthölls. Sådan var ju från början självklar i alla dessa skolor. Professor *Hans Larsson* i Lund, som i sin ungdom varit folkhögskollärare, skrev 1908 en artikel ''Om opartisk undervisning och lärofrihet, särskilt med tanke på folkhögskolorna'',[196] där han betonade, att eleverna måste läras att tränga in i problemen och förstå olika åskådningar.

Sammanfattningsvis skrev han: ”Det är icke skolans uppgift att göra lärjungen till – en vänsterman eller högerman, men det är skolans plikt att göra honom till en bildad vänsterman eller en bildad högerman – och skulle av några lärjungar också bli bildade socialister, så är det kanske just nu ingen synnerlig olycka.”[197] Huvudsaken är, att sanningen sökes, framhöll Larsson, och detta förblev idealet för undervisningen även i rörelsefolkhögskolorna.

Vilka intryck mottog nu Björkquist av allt, som hände på folkhögskolans område? Hur påverkades han därav? För att förstå detta måste vi erinra oss Björkquists situation under dessa år, då han stod inför frågan om sin egen kallelse och uppgift i livet.

Hampnäs

Björkquist ville icke prästvigas, han ville förbli lekman och såsom sådan kunna ta fria initiativ, vilket var hans säregna gåva. I botten låg hans kyrkosyn: kyrkan var för honom inte en ”frälsningsanstalt”. Till sin vän Lutteman skrev han om detta och tillade: ”Jag är så rädd för hierarkin, och jag fruktar alltid, att om kyrkan får aldrig så litet makt igen, så börjar den gamla surdegen verka.”[198] Med surdegen menade han troligen högkyrkligheten, som Lutteman var påverkad av från England. Björkquist var rädd för att kyrkans stormän kunde falla för frestelsen att förväxla sin maktkänsla med tal om Guds ära. ”Makten är omättlig. Den har en demonisk natur. Där makthungern vaknar, där dör ömheten för själarna”, sade Björkquist.[199] Den lågkyrkliga hembygden hade präglat Björkquists inställning, som ovan framhållits. Men han såg som ett mål hela svenska folkets fostran religiöst och moraliskt till ”ett Guds folk”. Lärarens kall låg då nära till hands. Redan läsåret 1906–1907 hade han, som ovan nämnts, tjänstgjort som lärare i Uppsala. Genom sina studier i Tyskland hade han befästs i sin dragning till lärarkallet. Sina filosofiska studier kunde han inte fullfölja på grund av de praktiska uppgifter, som han kände sig kallad att gå in under. Han avlade sin filosofie licentiatexamen 1909 men avbröt sedan studierna.[200] Hans avhandling behandlade etiska och moralfilosofiska grundfrågor med avseende på uppfostran. Vid Jena universitet, där Björkquist studerat, hade professor *Wilhelm Rein* (1847–1929) grundat ett pedagogiskt universitetsseminarium med tillhörande ”Musterschule”, där han även höll feriekurser för utländska studenter. Karaktärsfostran sattes som mål, och denna pedagogik vann världsrykte vid denna tid. Naturligtvis blev Björkquist påverkad. I Zürich hade *Friedrich Wilhelm Foerster* 1901 blivit professor, och han utgav flera böcker huvudsakligen i samma anda, som utgick från Reins seminarium. De fick stor betydelse för Björkquist, som nedan visas.

Så småningom mognade hos Björkquist tanken, att folkhögskolan skulle bli den plattform, varifrån den fostrargärning kunde utgå, som han efterlyste, och varifrån han själv kunde verka. Folkhögskoleidén passade Björkquists syften fullständigt. Kulturidealismen och folkrörelsesambandet i folkhögskolan var viktiga anknytningspunkter. När nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen skapat sina egna folkhögskolor, varför skulle inte ungkyrkorörelsen kunna göra detsamma? Redan 1908 utgav Björkquist en broschyr, Kyrklig folkhögskola, som innehöll ett program för en sådan och där flera av t. ex. Foersters tankar gick igen. En kyrklig folkhögskola skulle ju vila på kristen grund och kulturvärdena där få en kristen motivering. Detta ansåg Björkquist stå i överensstämmelse med den grundtvigska skolans innersta syften. Det gällde endast att anpassa dessa till nutidens religiöst-etiska situation. En kyrklig folkhögskola skulle vidare skapa förståelse för Sve-

riges kyrka och dana dugliga medborgare för både stat och kyrka. Dessa två måste åter bli ett som i forna dagar, menade Björkquist. Genom en sådan folkhögskola kunde kyrkan även bidraga till lösningen av tidens sociala frågor,[201] då elever från olika samhällsklasser skulle blandas med varandra och utbyta erfarenheter inbördes och med lärare. Organisationen skulle eventuellt kunna bygga på provinsens kyrkliga ungdomsförbund och ekonomiskt uppbäras av en folkhögskoleförening, dock med bidrag från stat och landsting såsom andra folkhögskolor i Sverige, tänkte han.

Björkquist ville förlägga en folkhögskola till sitt födelselandskap, Ångermanland. Hösten 1909 började han engagera sig i att bygga upp en organisation i norra delen av landskapet för att stärka den kyrkliga ungdoms- och missionsverksamheten därstädes. Där bildades församlings- och kontraktsråd, som kunde ordna kyrkliga möten, talarturnéer osv. Därigenom sattes lekmannakrafter i verksamhet.[202] Ungdomskretsarna på olika orter skulle därigenom få bättre kontakter och sammanhållning. Jordmån för en folkhögskolas upprättande skapades även.

Sommaren 1910 reste Björkquist till Danmark via Hvilan i Skåne för studier av folkhögskoleverksamheten. Den första folkhögskola han besökte i Danmark, var Roskilde Højskole, som nog gav honom det djupaste intrycket. Därefter besökte han den s. k. Menighedsskolen i Liselund, Själland. Denna hade grundats av prästen Niels Dael 1909, som även blev dess föreståndare. Det var en kristlig folkhögskola. Björkquist gjorde också bekantskap med författaren Jakob Knudsen, en folkhögskolans vän.[203] Vistelsen i Danmark gav Björkquist tillfälle inte bara till organisatoriska studier utan även till en fördjupad syn på folkhögskolans andliga och kulturella uppgifter.

Björkquist hade fått luft under vingarna, och hösten 1910 startade han en folkhögskola i *Hampnäs*, norra Ångermanland. Den lydde under landstinget och var inte officiellt kyrklig, men han hade valt platsen som en motvikt mot arbetarrörelsens folkhögskola i södra delen av landskapet, som väckt stor oro i kyrkliga kretsar under de föregående åren, då man befarat, att undervisningen på Hola var ensidigt socialistisk.[204] Hampnäs skulle bli en folkhögskola, som var öppen och allsidig till sin karaktär men med betoning av den kristna grunden.

En kyrklig folkhögskolas program

Hur såg det program för en kyrklig folkhögskola ut, som Björkquist skisserat 1908, och som han i möjligaste mån sökte följa redan i Hampnäs?

Björkquist skrev följande 1916: ”Programmet 'kyrklig folkhögskola' betyder djupast önskvärdheten av att folkhögskolan komme i närmare kontakt med livet i Sveriges kyrka och särskilt med den unga livsrörelse inom denna kyrka, som till hela sin väsensart så naturligt sluter sig om folkhögskoletanken. – Folkhögskolan kräver för sin idés fulla förverkligande en bärande livsrörelse. T. o. m. en äkta folkhögskola så skild från den grundtvigska som Brunnsvik står dock i väsentlig tacksamhetsskuld till levande folkrörelser, främst den kulturella hembygdsrörelsen i Dalarna och den socialdemokratiska rörelsen”.[205] Den bärande livsrörelsen för den kyrkliga folkhögskolan skulle alltså ungkyrkorörelsen vara.

Vilket var då programmet för själva *undervisningen och fostran* vid Hampnäs? I huvudsak skulle skolan ha samma ämnen och undervisningsmetoder som andra folkhögskolor. Björkquist skrev 1918 några ord, som anger hans syn på frågan: ”Vår rörelses syn på livsuppgiften, på livsidealet, på samfundet är ju så besläktad med den äkta folkhögskolan. Misslyckad vore en kyrklig

folkhögskola, om ej exempelvis både frikyrkliga och socialister där kunde trivas. – De förstå båda, att bakom folkrörelser finnes alltid ett livets krav, en kraft från Gud, som man måste göra rättvisa".[206] Hans Larssons ord om opartisk undervisning, fördjupat inträngande i frågorna för att nå sanningen, var även Björkquists ideal.[207]

I metodiskt avseende skilde sig inte Björkquist heller från den vanliga folkhögskolan. Således skulle det *talade ordet* ha stort utrymme i enlighet med Grundtvigs tankar. Vidare skulle kontakten mellan lärare och elever vara personligt kamratlig och öppen. En sådan kontakt kunde på ett naturligt sätt förverkligas vid s. k. *elevaftnar,* då man samlades i ett större rum, kanske kring en brasa på gammalt storstugemanér under hemkänsla och gemenskap. Så var ju brukligt i andra folkhögskolor, och rektor var fadersgestalten, som alla samlades kring, "en faderligt omtänksam husbonde och patriark".[208] Nog var Björkquist en "husbonde och patriark", som med stark hand och viljekraft ledde det hela, men han ville inte förslava sina elever. De skulle fostras till att bli självständiga i åsikter och ställningstaganden. Det var målet. Björkquist ville motarbeta flockmentalitet.

I sin broschyr 1908 framhöll Björkquist, att *tre nya ämnen* skulle upptagas på schemat i den kyrkliga folkhögskolan. Det första var studium av religiösa personligheter. Härigenom skulle innersidan av den religiösa historien framträda, ty i den religiösa *personligheten* möter vi religionens uppfostrande kraft samlad, menade Björkquist. Personerna skall ställas fram mot bakgrund av sin egen tid, men samtidigt skall deras inre liv avslöjas, den källa, som givit dem kraft att verka. Personligheterna bli på detta sätt förebilder för eleverna. Inflytandet från Geijer och även Eucken kom till synes i denna religionsmetodik.

Det andra ämnet skulle vara *karaktärspedagogik.* Här ville Björkquist ägna särskild uppmärksamhet åt sedlighets- och nykterhetsfrågorna. Han tar spjärn mot vissa tendenser i samtiden, framför allt övertron på upplysning.

Att samhället skulle kunna ta över karaktärsfrågorna, tror han inte heller på.

Viljan är det, som måste uppfostras. Hur skall det gå till? De olika dygderna framställes som ideal vid karaktärsbildningen, och Björkquist föreslår anknytning till den vaknande faders- och moderskänslan hos de unga. Med den som utgångspunkt och med tanke på sin egen kommande fostrargärning av ett nytt släkte kommer den unge att fråga sig själv: "Hurdan är jag? – Är jag ärlig osv?"

Det tredje ämnet, som skulle komma till på schemat i den kyrkliga folkhögskolan, var *studiet av den sociala frågan.* Björkquist utgår där från *kyrkan.* Denna står såsom folkkyrka *över* de olika politiska partierna, och hon kan därför göra de *etiska krav* gällande, som bör ställas på varje individ och varje parti.[209] Men i första hand måste hon bekämpa partidövheten och partisuggestionen. I kyrkliga folkhögskolan bör undervisningen läggas upp så partifritt som möjligt och historien och de nutida förhållandena sakligt framställas. Så hade väl varit fallet i de svenska folkhögskolorna från deras tillkomst, men sedan alltflera rörelseskolor tillkommit, hade undervisningen fått slagsida åt ena eller andra hållet. Betecknande för Björkquists starka etiska intresse var, att han även åt denna del av undervisningen ville ge en kristligt etisk belysning. Fr. a. ville han, att undervisningen skulle ge ståndaktighet mot massuggestion och sociala slagord. Kritisk tidningsläsning anbefalldes såsom ett medel.

Den kyrkliga folkhögskolan skulle alltså ge mer utrymme för karaktärsbildande stoff och diskussioner kring aktuella problem än

den vanliga folkhögskolan. Kristna värderingar skulle vara grundläggande. Det är tydligt, att Björkquist var skeptisk mot gruppmentalitet och ville göra varje individ till en självständig personlighet.

Längre fram, år 1913, höll Björkquist ett föredrag vid ett folkhögskolemöte om ”Religionsundervisningen i folkhögskolan”,[210] varvid han underströk behovet av personlighetsstudium och hänsyn till att livsåskådningsfrågor är aktuella för ungdom i den ålder, den vanligen kommer till folkhögskola. Hur religionen bryter sig hos skilda människotyper, bör behandlas och kan öka intresset.

6. Pedagogiska idéer

Som ovan anförts, blev Björkquist i Jena påverkad av *Wilhelm Rein,* som vidare utvecklade de pedagogiska idéer, som hade sin upphovsman i *Johann Friedrich Herbart* (1776–1841), en tysk filosof, som under många år innehade Kants lärostol i Königsberg. Enligt honom skulle den praktiska filosofin ange uppfostrans mål och psykologin dess medel, och målet skulle vara sedlig karaktärsdaning.[211] Rein byggde vidare på Herbarts idéer och skrev: ”Unter allen Künsten, die der Mensch zu erlernen hat, ist dies die schwerste, höchste und wichtigste, sein Leben gut und klug, schön und würdig zu gestalten, es immer reicher zu schmücken mit gehaltvollen geistigen Schätsen, es immer tüchtiger zu entwickeln zu sittlicher Kraft im Dienste des Ganzen.”[212] Han skiljer mellan ”Erziehungsschulen” och ”Fachschulen” men menar, att staten genom lämpliga personer skall ha översinseendet över skolornas uppfostran och undervisning.[213] I samma herbartska tradition stod *Otto Willman* (1839–1920), som emellertid ansåg, att kyrkan skulle ha överinseendet över uppfostran. Denne träffade inte Björkquist, men en annan uppfostringsfilosof, som påverkats av Willman, kom att betyda oerhört mycket för honom, nämligen ovannämnde *Friedrich Wilhelm Foerster.* I början av 1900-talet utgav denne flera böcker, såsom ”Jugendlehre” 1904, ”Sexualethik und Sexualpädagogik” 1907, ”Schule und Charakter” 1908 och ”Autorität und Freiheit” 1910. Björkquist översatte en del av dem, och i artiklar han skrivit och utgivit, fr. a. i samlingarna ”Ridderlig kamp” och ”Mod till samling”, går Foersters idéer igen. I ”Svenskt arkiv för pedagogik” skrev Björkquist också ett par redogörelser för Foersters åskådning.[214] Senare, på 1920-talet, lär Foerster ha gjort ett besök i Sigtunastiftelsen.[215] En kortfattad inblick i Foersters liv och åskådning är därför i vårt sammanhang befogad.

Friedrich Wilhelm Foersters liv var i det yttre växlingsrikt och oroligt. Han föddes 1869 i Berlin som son till astronomen Wilhelm Julius Foerster, som för övrigt på 1890-talet var en av grundarna av ovannämnda ”Ethische Bewegung”. Friedrich Wilhelm blev uppfostringsfilosof. År 1901 blev han professor i Zürich, 1912 i Wien och 1914 i München. Han var politiskt engagerad och varnade för en militant nationalism, som han befarade skulle leda till katastrof. Detta gjorde honom misshaglig i den politiska spänning, som var rådande före världskrigets utbrott. Vid revolutionen 1918 skickades han som tyskt sändebud till Schweiz, där han verkade för freden under rådslag med bl. a. den påvlige nuntien Pacelli, sedermera påve Pius XII. Då den nya nationalismen bröt igenom i Tyskland 1933, förlorade Foerster sitt tyska medborgarskap, och hans böcker brändes offentligt av den nazistiska regimen. Schweiz och till en början Frankrike blev tillflyktsorter för Foerster, men 1942 tog han sig över till New York och bosatte sig där. År 1963 återvände han till Schweiz, där han avled 1966. Av

de böcker han under senare delen av sitt liv utgav, förtjänar ''Erlebte Weltgeschichte'' (1869–1953) att nämnas.

Det var dock inte som politiker utan som etiker och moralpedagog, Foerster gjorde en bestående insats. Själv menade sig Foerster inta en förmedlande ståndpunkt mellan gammal och ny uppfostringsideologi.

Den *positivism* Foerster studerade under slutet av 1800-talet, tillfredsställde honom inte. Den tog inte hänsyn till *hela* människans natur och krafter, anåg han. Foerster skrev: ''Auguste Comte war der Ansicht, dass das Interregnum des Individualismus beendigt sein werde dadurch, dass die Wissenschaft sich der Fragen des Gewissens bemächtige. Die Soziologie werde die Stelle der 'mythologischen' Begründung des Sittlichen einnehmen.''[216] Men andra själskrafter än förståndet måste medverka vid samvetsproblem, menade Foerster, som fortsatte: ''Das blosse verstandesmässige Betrachten all dieser tiefen Lebens- und Seelenfragen führt sogar viel eher zur Auflösung als zur Begründung der Ethik. – Gerade dies hat Dostojevski in 'Schuld und Sühne' geschildert.''[217] Framför allt beundrade Foerster *Augustinus,* som han kallade ''den grössten synthetischen Genius aller Zeiten''.[218] Augustinus hade vänt sin blick till sitt eget inre och erfarit, vad det vill säga att ha ett samvete och vara människa. Samma var förhållandet med *Pascal,* som Foerster även varmt hyllade.

Foerster talar i ''Erlebte Weltgeschichte'' om sina ungdomsupplevelser i gotiska katedraler.[219] Men dem förstod han så, att *Kristi efterföljelse* blev den *väg,* som Foerster såg leda fram till helhet i människo- och världsuppfattningen: självförverkligande genom självutgivande.

I modern tid hade ''anden'' (Geist) enligt Foersters mening reducerats till intellektet. Intuitiv självkännedom och erfarenhet hade då skjutits i bakgrunden och därmed värde- och idealkänslan. Detta var av avgörande betydelse för hans syn på uppfostran och därmed sammanhängande frågor.[220]

Foerster ställde frågan, vilket *mål* uppfostran skulle ha, ''zu welchem *Endziel des Lebens* überhaupt erzogen werden solle''.[221] Moderna pragmatiker avfärdar den frågan som utompedagogisk, men utan en sådan meta-pedagogisk bakgrund saknade pedagogiken mening för Foerster. Hans åskådning kom fr. a. till uttryck i hans bok ''Autorität und Freiheit''. Han sammanfattade den så: ''Es kann keine wahrhaft erziehende Autorität geben ohne Freiheit, und es kann keine fruchtbringende Freiheit geben ohne die erziehende Macht der Autorität.''[222] Han ville belysa *kyrkans förhållande till kulturen* från olika sidor. ''Die ethische Bewegung'' hade i viss mån velat skilja etiken från religionen och eftersträva en religionsfri moralundervisning. Foerster tog avstånd därifrån och betonade allt starkare religionens och kyrkans karaktärspedagogiska betydelse. Särskilt beundrade han den katolska kyrkans ordningar och institutioner. Trots kyrkans ofullkomligheter och felsteg genom tiderna bör man komma ihåg den ''unendliche Segen, der von der ganzen Institution auf die Völker ausgegangen ist, die Erziehung der Gewissen, die Ausbreitung der Kultur, die Bewahrung des Heiligsten, – das alles ist nur in der Tiefe der Seelen wirksam gewesen''.[223] Foerster skrev vidare: ''Wie wichtig die moralische Inspiration einer vom Staate unabhängigen Kirche ist, zeigt sich besonders deutlich bei der Erziehung der Jugend. – Wenn die Moral relativ wird und sich den wechselnden gesellschaftlichen Bedürfnissen anpasst, so triumphiert zum Schluss die charakterlose Anpassung, und die Treue gegen feste Grundsätze wird zum Gespött.''[224] Kyrkan skulle alltså vara kulturens moraliska inspiratör. Den skulle ange målet för uppfostran. Pedagogikens egentliga uppgift skulle sedan

bestå i *karaktärsbildning,* och den kristna karaktären skulle visa sig i en harmonisk enhet av oberoende av yttervärlden och engagemang i densamma. Endast genom religionen kunde människan bli en sådan enhetlig personlighet.

Vår tid utmärkes av teknik och organisation och – för pedagogikens vidkommande – av *methodomanie,* som kan bli till ren teknik, enligt Foerster, men det saknas uppfostrande *kraft.* I stället ville Foerster sätta ''Kristi efterföljelse'', varmed han i detta sammanhang menade den levande personens, uppfostrarens, påverkan av hela människan. Foerster betonade, att exemplet och själva andan var viktiga. ''Es ist die einfache Wahrheit, dass vor allem *das Sein erzieht,* das erhöhte Sein, und dann erst das Tun und das Reden''.[225]

Beträffande de *sociala förhållandena* såg Foerster i den kristna kärleken ''die einzige Gemeinschaft bildende und sie zweckmässig umgestaltende Kraft. Sie allein stellt Ausgleich und Verbindung her''.[226] Genom maktspråk kunde inte den sociala frågan lösas, menade Foerster, ty en fast yttre organisation och ordning kunde ändå ''innerlich ein Chaos darstellen''.[227] Karaktärsbildningen är nödvändig just för det sociala livet. ''Auch die äusseren Umgestaltungen der Gesellschaft setzen eine Ethik von Charakteren voraus; denn wie könnten wohl blosse Sklaven des Milieus ein Milieu umgestalten?''[228]

Gent emot Deweys inlärning genom lek satte Foerster inre samling, uppfostran till vördnad och villighet att lära. ''Die Erziehung zur Ehrfurcht, die doch Goethe in den Mittelpunkt des erzieherischen Werkes stellte, ist gar nicht möglich, ohne eine tiefbegründete, rezeptive Haltung.''[229] Individen måste lära sig känna vördnad inför seklers hopade livsvisdom. Ännu så länge lever vi moraliskt på det förgångnas kapital, menade Foerster, men en ytlig individualism utbreder sig, där vem som helst ställer upp sin dagsvishet gent emot århundradens consensus sapientium. Många har heller inte tillräcklig inre självständighet för att motstå massuggestion och tryck från opinionen. Men det är viktigt, att ''das persönliche Gewissen, das ureigenste Selbst gegenüber der Aussenwelt befestigt wird.''[230] Endast upplysning räcker inte. Viljan själv måste fostras. Hur går det till, enligt Foerster? Det sker *dels* genom inspiration från andra människor, dock främst från religionen, *dels* genom övning. Denna övning kan bestå i dådkraftiga handlingar eller i motstånd mot yttre lockelser. Frivillig försakelse anbefalldes av Foerster, särskilt i hans sexualpedagogik. Han menade emellertid, att fostran på detta område skulle inordnas i en helhetsaspekt med inriktning på att just stärka viljan. Försakelser kunde mobilisera ungdomens intresse för heroism. Foerster uppskattade därför också Pestalozzi, som hade betonat självdisciplin och arbetets fostrande betydelse.[231]

Från modern pedagogik övertog Foerster den induktiva metoden. Man skulle inte utgå från allmänna moralregler utan från elevens individuella verklighet. Därvid skulle dock ''keineswegs die Pädagogische Kraft und Bedeutung des autoritativen 'Du sollst'' übersehen werden.''[232]

Härmed sammanhängde Foersters syn på förhållandet mellan religion och kultur. *Kyrkan,* som ju tyvärr är splittrad men väntar på återförening, måste i sig uppta alla äkta kulturvärden och bli *kulturens ledarinna.* Foerster ansåg, att hon därvid starkare än förut måste betona den naturliga underbyggnaden för det religiösa livet i enlighet med formeln *''Gratia supponit naturam''.* Det hade dittills varit religionspedagogikens största fel, att den inte tillräckligt trängt in i innebörden i denna formel. ''Der Hausbau wird immer noch mit dem Dache begonnen.[233] Därav kom det sig, att många

troende i all sin fromhet gav intryck av att ha grundelementen i sin karaktär outvecklade.

Björkquists förhållande till Foerster

Björkquist mottog djupa intryck av Foerster, även om han på vissa punkter kritiserade honom. Ovan har framgått, att Björkquist överensstämde med Foerster i uppfattningen, att kyrkan skulle vara kulturens ledsagarinna och moraliska inspiratör. Björkquist skrev: ''För oss unga kristna finns intet val. Att avstå från kulturlivet vore att göra våld på det mänskliga.''[234] Kyrkan ger, enligt Björkquist, den fasta form, som säkrast skyddar andligt liv.

Som man kunde vänta, skilde sig lutheranen Björkquists uppfattning något från Foersters, då det gällde synen på katolska kyrkans folkuppfostran. År 1906 hade Björkquist omarbetat och utgivit en andra upplaga av Anna Whitlocks häfte ''Skolans ställning till Religionsundervisningen i Sverige och andra länder''. I inledningen skrev han: ''I protestantiska länder, särskilt i sådana, där de flesta medborgarna tillhöra en nationell folkkyrka, har det visat sig möjligt att ordna skolförhållandena med undvikande av detta sönderslitande antingen – eller,'' dvs. strid mellan stat och kyrka.[235] Björkquist såg vid denna tid folkkyrkan som en garanti för att sådan strid undvikes. Folkkyrkan var Björkquists ideal, men denna skulle ha samma kulturellt ledande ställning som den katolska kyrka, Foerster beundrade.

I och med att Björkquist liksom Foerster omfattade det kristna livsmålet, blev perspektivet över uppfostran detsamma för båda. Då det vidare gällde själva bildningsidealet, omfattade ju Björkquist det klassiska *humanitetsidealet,* som den katolska kyrkan slagit vakt om och som Foerster som en självklarhet anammade.[236] En viktig uppgift för uppfostran ansåg Björkquist karaktärsbildningen vara, och han betraktade *viljestyrka* och *självbehärskning* som synnerligen nödvändiga egenskaper liksom Foerster. Björkquist uppskattade Foersters betoning av den enskildes *självständighet* och härdning mot massuggestion. I den sexuella moralpedagogiken hade han tagit djupa intryck av Foersters ganska rigorösa inställning men menade liksom denne, att sexualetiken skulle inordnas i en helhetsaspekt på den unga människan och hennes situation. ''Människan är en *helhet,* icke en tillfällig anhopning av skilda förmögenheter''. skrev Björkquist.[237] Att inte enbart upplysning ägde tillräcklig motivkraft för sedligt handlande, var Björkquists mening liksom Foersters. *Viljan* måste påverkas, och medlen därtill var desamma, som vi mött hos den senare: inspiration genom exempel och vana vid självövervinnelse. Därtill kom hos Björkquist påverkan av viljan via affektlivet, som dock kan vara ett slags inspiration. Liksom Foerster framhöll Björkquist, att självständighet inte fick förväxlas med en auktoritetslös och ytlig individualism. Eleverna skulle läras att lyssna och känna respekt för andras meningar, vilket utmärker mogna personligheter.

En för Björkquist viktig del av karaktärsbildningen var fostran till *ansvar,* en egenskap som han ständigt framhöll som den kanske viktigaste hos en personlighet. Ofta var Björkquist orolig inför en sjunkande *arbetsmotivering* i det moderna samhället. En sådan motivering måste ha sin grund i personlighetens ansvarskänsla och fostras fram hos de unga.

Liksom Foerster reagerade mot ett modernt uppfostringsideal, där den sociala tanken hindrade personlighetstanken att göra sig gällande helt och fullt,[238] så dominerade hos Björkquist den från Geijer ärvda *respekten för personligheten.* Den kom till tals i karaktärspedagogiken. Kanske denna hos Björkquist även kunde anknyta till den

"personliga avgörelse", som var ett krav inom den rosenianska väckelserörelse, Björkquist mött i sin ungdom.

Beträffande Björkquists *undervisningsmetoder,* var överensstämmelsen med Foersters ideal liksom med Grundtvigs påfallande. Det "levande ordet" skulle komma från "den levande personen" vid undervisningen. Personlig påverkan genom själva väsendet kunde nog utgå från en sådan med inspiration och aktivitet laddad personlighet som Björkquist, men även från tillbakadragna kristna gestalter med en stilla utstrålning ("das erhöhte Sein"). Gruppmentaliteten var inte Björkquists ideal. Varje elev var unik och skulle utvecklas efter sina möjligheter.

Undervisningen skulle vara psykologisk och utgå från lärjungarnas situation, den *induktiva metoden,* som även Foerster förordat. Till detta karaktärsbildande arbete skulle sedan det *religiösa budskapet* anknytas. Med uppenbart gillande hänvisade Björkquist till Foersters metod vid denna undervisning. Han skrev: "Då moralläran öppnat blicken för de mänskliga handlingarnas olika värde och verkningar och fört människan in i kamp mot driftlivet, mognar hon alltmer för religion, hon börjar förstå religionens frågeställning."[239]

Vi ser av ovanstående, vilken nära överensstämmelse som förelåg mellan Foersters och Björkquists pedagogiska idéer. Inflytandet från Foerster kunde hos Björkquist sammanflätas med den personlighetsfilosofi, han tillägnat sig, och med folkkyrkotanken. Björkquist var dock ingen osjälvständig eftersägare, ty på vissa punkter kritiserade han Foerster. Två av dessa är särskilt framträdande:

1. Björkquist skrev: "Om det *religiösa geniets* betydelse för karaktären har Foerster hittills haft endast spridda antydningar."[240]

Björkquists beundran för stora "hövdingagestalter" och deras inspirerande förmåga, en beundran, som vi sett vara vanlig vid denna tid, dikterade hans kritik mot Foerster.

2. Björkquist tyckte, att Foerster alltför mycket förbisåg den *sociala fostrans* betydelse. Denna brist hos Foerster var påtaglig. Hans uppfostringsprogram var koncentrerat kring den enskilde, som ovan framgått. Dessa väluppfostrade enskilda personer skulle sedan kunna lösa sociala problem. Björkquist såg, att de unga under uppfostringstiden behövde konfronteras med sociala frågor och fundera över deras lösningar. Han påpekade, att Foerster egentligen betraktade gossarnas "Bandengeist" som en boja,[241] då den i stället vore ett uttryck för den sociala drift, som människan äger, och som också skulle fostras. Dette behövde ej hindra fostran till självständighet.

7. Nationella idéer

År 1913 lämnade Björkquist rektoratet i Hampnäs. Sjukdom tvingade honom att för en tid söka sig till ett varmare klimat, och han reste därför till *Italien.* Under vistelsen där studerade han emellertid konstens skatter och gömde uppslag och idéer för kommande bruk. Björkquists övervinnande av sin sjukdom i långt framskridet stadium var något av ett kraftprov från hans sida sett. I hans livsåskådning ingick tron på människans viljekraft att besegra naturen. Hon var inte underkastad densammas nödvändighet, som naturalisterna menade. Själv blev han ett exempel på denna personlighetens makt. Dock låg Björkquists styrka förborgad i hans religiösa tro. Ovan har omnämnts, att han påverkats av Ibsens Brand. En artikel han skrev i Vår Lösen 1910, "Luther och Brand", pekar på skillnaden mellan dessa. Brand dignade under det höga kravet, men den lutherske kristne upptäcker sin kallelse tum för tum. "Att ha en kal-

lelse, det betyder *att alltjämt få ett nästa steg*''. säger Björkquist.[242] Flera gärningar var beredda för honom, då han återvände från Italien.

Under vistelsen i Södern 1913 och hemresan därifrån blev Björkquist starkt övertygad om att ett krig var under uppsegling. Upplevelsen av denna fara blev bestämmande för hans verksamhetsinriktning under den närmaste tiden. Hemkommen ville han verka för insikt i faran för Sverige av det internationella läget och för nationalkänslans stärkande. Redan 1912 hade Björkquist tagit initiativet till en *nationalinsamling* för försvarets stärkande. På grund av en strax efteråt startad pansarbåtsinsamling blev resultatet ej så omfattande, som han tänkt, men han hade väckt intresset. Insamlingen användes av myndigheterna till förstärkning av luftflottan. Vid årsskiftet 1913–1914 förmärktes oro i Sverige på många håll efter statsminister Staaffs tal den 21 december, då han ville uppskjuta frågan om försvarets stärkande. I studentvärlden hade det politiska intresset stegrats, och i Uppsala var föreningen *Heimdal* ett centrum för nationalismen inom studentkåren. Föredrag och stora diskussioner hölls nu i dess regi, och ungdomen uppmanades där till politiskt tänkande och ansvarstagande. Björkquist var inte ansluten till Heimdal, men efter hemkomsten från Italien blev han ordförande i en försvarsbyrå i Uppsala, sammansatt efter olika partisynpunkter. Därifrån utsändes talare för att sprida upplysning i försvarsfrågan. En viss organisationshjälp till bondetåget i februari 1914 kunde byrån även lämna. De flesta av ungkyrkorörelsens ledande män sökte främja upplysningsarbetet.

Emellertid kom Björkquist och hans ungkyrkliga medarbetare att härigenom till en tid betraktas som allierade med den s. k. *unghögern*. Det var en konservativ politisk riktning, vilkens främste andlige lärofader var professor *Rudolf Kjellén* i Göteborg. Vitalis Norström hörde även till kretsen, och deras huvudorgan var ''Det nya Sverige'' och ''Göteborgs Aftonblad''. Unionsbrottet 1905 hade gått Kjellén djupt till sinnes,[243] och han blev därefter förespråkare för en mera energisk politik, än det officiella högerpartiet ville föra. Han var riksdagsman och gjorde med sin stilistiska talang en uppmärksammad insats även som politisk författare. Men det var i ''Fosterländska förbundets'' göteborgsavdelning, som han fick ett forum och där den s. k. unghögern omkring honom började att agera. Eftersom kontakten mellan Kjellén och Björkquist ökade genom den förres deltagande i ungkyrkomännens möten, hans artiklar i Vår Lösen – han ville påverka rörelsen i nationell riktning – och Björkquists giftermål med Kjelléns dotter 1915, finns det skäl att närmare betrakta den åskådning Kjellén företrädde.

En av förutsättningarna för Kjellén var den tyska statsläran med rötter i romantiken och dess utveckling hos Heinrich von Treitschke. Det var fr. a. de maktpolitiska idéerna Kjellén tog intryck av. Dessa tankegångar bildade ett nationalistiskt system. I staten finns ''ett levande väsen, en naturlig enhet mellan de många individerna, en gemensamhet i karaktärsdrag och seder, i språk och tänkesätt, i känslor och behov, i minnen och förhoppningar. Detta levande väsen är nationen.''[244] Den enskilde ingår i nationen som cellen i kroppen. Nationen är således en egen personlighet med naturgivet anlag men med sin uppfostran i historien.[245] '' Historien är fosterlandet i tiden.''[246] Fosterlandskärlek är en ren naturdrift, men staten lägger sina förnuftiga idéer som tygel på densamma. ''Det är denna förmälning mellan nationens naturväsen och statens förnuft, som bildar fosterlandet – som en ny personlig individ i världen med högre rätt

till existens än vi enskilda människor."[247] Kjellén ansåg, att 1700-talets kosmopolitism gjorde bankrutt tillsammans med den ensidiga individualismen, eftersom det inte fanns något "politiskt bindemedel mellan de suveräna individerna och deras summa, människligheten." Nationalismen kom till heders. Utan nationell grund är individen rotlös i världen, men massan behöver den enskildes initiativ. Och vissa individer har en förmåga att entusiasmera och gå i spetsen, som andra inte har. De är s. k. stora personligheter. Kjellén sammanlänkade här nationalismen med tidens tendens att samlas kring ledaregestalter. År 1902 skrev han: "Det är alla germaners djupaste längtan att hava i sin spets en man, vilken de förtroendefullt kunna lyda."[248] Inflytandet från Nietzsche jämte t. ex. Bergsons viljefilosofi skapade vid denna tid en grogrund för tillit till stora personligheter, vilket stred mot marxismens nedvärdering av desamma för historieutvecklingen. Men nationen måste också hävda sig genom kraft, en berättigad egoism. "Historien är obarmhärtig och utan nåd mot den, som ej vill bevara sig själv."[249] Kjelléns patriotism är en naturkraft. "En brinnande nationalkänsla som den norska eller japanska, den är intet annat än en storm – en naturens kraft 'jenseits von Gut und Böse'," skrev han.[250] I en tidningsartikel framhöll Kjellén, att principerna om frihet, humanitet och fred, som hyllas som absoluta, skall visa sig vara flyktiga. Han trodde inte, att de kunde förverkligas. Andra principer måste ersätta dem, nämligen auktoritet, rättvisa och stridens spänning.[251] Både Kjellén och Norström var påverkade av Treitschke, tydligt nog. Gentemot liberalernas rätts-statsbegrepp förespråkade Kjellén ett, som han menade, mera realistiskt, där oganismtanken utgjorde utgångspunkten. Han beundrade Tyskland och hoppades på ett närmande mellan Sverige och detta land.

Vid krigsutbrottet nådde givetvis de nationalistiska stämningarna sin kulmen, och Kjellén skrev i Vår Lösen: "Sveriges kropp är riket, Sveriges själ är nationaliteten, folkkaraktären."[252] Den uppsaliensiska "unghögern", bestående av yngre medlemmar i Heimdal, utgav tidnigen "Vårdkasen" med stark försvarspropaganda. *Einar Billing,* som var heimdalit och försvarsvän, tyckte, att det gick för långt. Så tyckte även *Björkquist,* som skrev en artikel därom i Vår Lösen under rubriken "Kristendom och taktik".[253] Hans nationella synpunkter kom emellertid ganska nära Kjelléns. Det ser vi av en artikel några dagar senare i Församlingsbladet, där han betraktade Sverige som lutherdomens utpost mot öster, den evangeliska kristendomens vaktpost.[254] Björkquist såg kriget som en kraftmätning mellan de slaviska och germanska civilisationerna. Förutom av Kjellén kan han härvid ha påverkats av biskop *Eklund,* som var den mest utpräglat nationalistiske inom kyrkan vid denna tid. I ett föredrag, som han hållit i Jakobs kyrka och som utgavs under rubriken "Vårt fosterland och vår kristna tro", vände sig Eklund mot dem, som menade, att man inte skulle "blanda ihop religion och politik". Han sade: "Från profeterna i gamla tider till den tid, då Luther talade till den tyska nationen och till den dag i dag är, har det varit deras självklara kallelse, som bekänt sig tro på Gud, att tala rent språk både i andliga och jordiska ting. – Vi ämna därför allt framgent – klart säga ut, vad vi anse vara Guds mening med Sveriges folk. – Sveige är här uppe på germanvärldens flygel och i en av den evangeliska kristendomens äldsta och renaste kyrkogestaltningar utposten mot halvasien och mot den medeltid, som icke levat med i vårt andelivs ström."[255] Som förut påpekats, förelåg nära andlig släktskap mellan Björkquist och Eklund.

Naturligtvis tog Björkquist intryck även

av andra meningsyttringar under denna politiskt oroliga tid. Historieprofessorn *Harald Hjärne* tyckte, att Kjellén var ensidig och schematiserade i sin utrikespolitiska bedömning. Han sökte gent emot den ökande försvarsagitationen inskärpa, att människor och folk behövde befrias från det inbördes hatet. Folkrätten kan inte skapa några fredsgarantier, om hatet består. ”Rovlystnaden är lika litet de storas kännemärke som den lammlika oskulden de smås arvedel,” skrev han, ”men för alla makter – ändras utsikterna till framgång eller nederlag, alltefter folkens och deras ledares moraliska och intellektuella krafter”.[256] Dessa ord var riktade mot den ofta använda termen ”imperialism”, som degraderade småstaterna till betydelselöshet. Hjärne nämnde inte Nya Dagl. Allehandas utrikespolitiske medarbetare, Rudolf Kjellén, vid namn, men säkerligen var det dennes analyser av stormaktspolitiken han vände sig mot.[257] Hjärne var positivt inställd till England.

Björkquist arbetade med dessa problem. Han anslöt sig från början till Kjelléns organismtanke, personifieringen av folken. Det ser vi av ett föredrag han höll vid ett nordiskt studentmöte sommaren 1914 och där folkkyrkotanken sammankopplades med nationalismen. Det hette: ”Nu skola folken döpas till kyrkor. Sekler ha åtgått till dopförberedelse. – Herren står vid altaret och väntar sina folk. – Han har utvalt dem före tidernas begynnelse. – Israel var förstlingen – men med samma kärlek älskar han dem alla.”[258] Hösten 1914 utgav Björkquist sin mycket uppmärksammade skrift ”Kyrkan, kriget och nationalismen”. Det var en ingående analys av förhållandet mellan dessa faktorer, och genom denna bok blev Björkquist faktiskt ungkyrkorörelsens ideolog beträffande kriget och inställnigen till detta ur kristen synpunkt. Han behandlade problemet ur synpunkten våld, rätt och kärlek. Studierna för Hägerström hade måhända influerat hans klara uppläggning av ämnet. Björkquists argumentering är följande: våldet skall övervinnas av rätten, och denna skall slutligen uppgå i kärleken. Men där är vi inte ännu, varken då det gäller enskilda människor eller nationer. Om kärleken har utsikt att vinna, kan rätten få sättas ur kraft, men i annat fall måste rätten hävdas, i nödfall med våld. Jesu ord om att vända andra kinden till gäller i det fall, att kärlek bedöms bli resultatet. Under nuvarande förhållanden är rätten förutsättning för att kärleken skall kunna verka mellan människor och grupper, och med våld måste ibland rätten upprätthållas.[259] Björkquist hade givetvis uppmärksammat, att Jesu undervisning i Bergspredikan gäller individualetik, men hans personifiering av folken kom här till synes. Om kärleken till nästan genomsyrar individerna i samhällena, återverkar det på förhållandet mellan folken. Ännu så länge får vi se till, att rätten blir rådande mellan nationerna.

Björkquist och ungkyrkomännen deltog livligt i debatterna med utgångspunkt i ovanstående uppfattning. Boken anmäldes med gillande eller ogillande på olika håll. I Svensk Kyrkotidning konstaterades släktskap mellan ungkyrkorörelse och unghöger, vilket gillades.[260] Liberalen Torgny Segerstedt var däremot ironisk mot Björkquists ”försök att harmoniera kristendomen och bergspredikan med kriget”.[261]

Det är emellertid tydligt, att världskrigets utbrott skapade en inre vånda och kamp hos Björkquist. Den kom till synes i hans skrifter under det år, som följde. I en uppsats, ”Utur djupen”, daterad i oktober 1914, märktes våndan. ”Kriget är uppenbarelsen av en myckenhet rovdjursvilja, som ännu bor hos folken, vilka ännu icke lärt sig skipa rätt på ett högre sätt. – Men varje stormtid är ett bättringsrop. Gud har även ett ord till Sverige i dessa dagar. – Vårt folk skall

mogna för det verk, som Gud har i beredskap åt oss, eller bli ett odugligare redskap, som Gud i sinom tid skall bortkasta''.[262] I juni 1915 skrev Björkquist en längre artikel, ''Nationalismen som religion'', där han analyserade begreppet nationalism. ''I själva verket döljer sig där bakom samma skylt två i folketiskt avseende grundmotsatta riktningar'', framhöll Björkquist.[263] Han lät dem representeras av Kristus och Nietzsche. Den senares övermänniskoideal överflyttades på folkens liv, och Björkquist framhöll, att t. ex. Werner Sombart i sin ideologi menade, att ''de utvalda folken är humanitetstankens bärare och borgen''.[264] Men därmed förändrade ordet humanitet sin betydelse och kom att innebära de utvalda folkens rätt att leva ut sitt väsen även på andras bekostnad. Men Kristus kom för att tjäna, och folken skall bli Kristi tjänare och därigenom varandras. Björkquist skrev till slut: ''Valet står nu mellan ett folkens samfund i en gemenskap, som alltmer blir kärlekens, eller ett klart uttalande av folkens undantagande från kärlekslagens krav''.[265] Som synes utvecklades Björkquists nationalism redan i krigets inledningsskede mot en integrering med en kristen internationalism. Intressant är hans klara blick för faran av de ''herrefolkstendenser'', som tog sig uttryck hos Sombart. Gunnar Hultgren har rätt i att Björkquist härunder även ''kom till en tolkning av folkkyrkosynen, som – vidgade kallelsen till att omfatta hela den universella folkgemenskapen''.[266] Kyrkan skall stå i försoningens tjänst.

Den 20 maj 1914 hade *Nathan Söderblom,* de två föregående åren professor i Leipzig, utnämnts till ärkebiskop i Uppsala. Hurdan var hans inställning till försvarsfrågan? Då kriget på sensommaren var ett faktum, framhöll han de nedbrytande krafter och effekter det förde med sig. Han hade vänner på båda sidor om frontlinjen i väster och led med alla parter. Det framgår bl. a. av ett visitationstal han höll strax efter krigsutbrottet.[267] Påföljande söndag predikade han i Trefaldighetskyrkan om ''De två gudarna'', varmed han menade kristendomens gud och nationalismens. Gud var inte Tysklands, Rysslands eller Frankrikes gud, ingen speciell nationsgud. Ungkyrkliga åhörare kunde tolka hans tal som en förtäckt kritik mot uttrycket ''Sveriges folk – ett Guds folk'', om därmed menades, att detta folk skulle ha en särställning inför Gud.[268] Något av påverkan från Söderblom kan kanske förspörjas i en kort artikel av Björkquist om ''Krigsguden''. Han skrev där: ''Den avgudiska nationalismens gud är oss för liten. Han är icke Jesus Kristi fader, ej heller de stora profeternas gud. – Och vi vilja icke veta av en Gud, som är människoslav''.[269] Det är rimligt att anta, att Söderblom påverkat ungkyrkorörelsen i internationell riktning, men för Björkquist var hans egen brottning med problemen och hans därunder klarnande internationella perspektiv avgörande.

Nu hade det blivit så, att en försvarsuppgörelse kommit till stånd mellan de politiska partierna i Sverige, varför den sidan av ungkyrkomännens engagemang på ett naturligt sätt bortföll.[270] En kristen fredsinternationalism hade då lättare att göra sig gällande. Redan i september 1914 distribuerades med ungkyrkomannen Knut B. Westmans hjälp Söderbloms ''Peace Appeal'' på sju språk till Europas kyrkoledare. Det hette där: ''War cannot sunder the bond of internal union that Christ holds in us. Sure it is that every nation and every realm has its vocation in the divine plan of the world.''[271] Den särskilda kallelse, som här betonades, var ju en av ungkyrkorörelsens viktigaste tankar. Westman blev den mest internationellt verksamme av korstågsmännen, sedermera som missionär i Kina och missionsprofessor i Uppsala. År

1916 skrev han en artikel i den engelska tidskriften *Goodwill,* organ för ''Kyrkliga världsförbundet för arbete på internationellt samförstånd''. Han utgick även där från tanken, att varje nation har en gudomlig kallelse. Men vi måste gå in för att skapa internationella lagar och utveckla en kristen socialetik, tillämpa kristna normer inom den internationella handeln osv.[272]

Kritik mot Björkquist

Ungkyrkorörelsens samröre med unghögern blev en episod men en olycklig sådan. Den skadade både Björkquist och de andra korsfararna i arbetarrörelsens ögon. Ungkyrkorörelsen kom att en tid betraktas som en gren av unghögern. Den skarpaste kritikern *från vänsterhåll* var Arthur Engberg, först verksam inom Verdandi och Laboremus, sedan socialdemokrat och konsekvent marxist. Han hade studerat för Hägerström samtidigt med Björkquist, som ovan nämnts, och deras personliga vänskap bestod även under detta kritiska skede. Engberg utvecklade en skarp logik i sina artiklar i den socialdemokratiska tidskriften ''Tiden'' och hade en livfull och elegant stil. I oktober 1914 angrep han ungkyrkorörelsen med artikeln ''Den världsliga och andliga unghögern''.[273] Unghögern ''ser tillbaka, inte framåt. – Med detta ensidiga stirrande in i de historiska skuggornas rike har följt en blindhet för den utvecklings krav, mitt uti vilken man lever'', skrev han. Den andliga unghögern var ungkyrkorörelsen. Engberg angrep dessutom Björkquists bok ''Kyrkotanken'', som han ansåg vara obegriplig. Folkkyrkan bleve detsamma som nationen, eftersom man föds in i den, menade Engberg. Att ungkyrkomännen gjort gemensam sak med högern i försvarsfrågan, ''den synen bör allra minst Sveriges arbetarklass förgäta. – Kyrkan är sig lik. – Den är reaktionens bålverk''.[274]

Ungkyrkomännen framstod nog i arbetarnas ögon som oärliga vid denna tid, såtillvida som de ofta sade sig vara opolitiska men samtidigt engagerat sig på högerns sida i försvarsfrågan 1914. Även en liberal som professor Hans Larsson i Lund reagerade mot ivern och otåligheten på högerkanten. Det framgår av hans ''Vänstersynpunkter'', som han skrev 1914. Det heter där: ''När vi stå skeptiska mot högerheroismen, tycker högern, att vi är små själar, men när högern står – otillgänglig för vår stora tro att samla hela svenska folket till ett, då tycker vi, att den ser smått.''[275]

Engberg fortsatte med ett par artiklar 1916 sina angrepp på ungkyrkorörelsen utifrån sin marxistiska syn. De infördes i Tiden, den ena, ''Bankrutten'', i januari, den andra, ''Maktfilosofin'', i oktober. Den senare var en generaluppgörelse med unghögerns och ungkyrkorörelsens tankar, där de sammanföll. Både Eklund, Billing och Björkquist kritiserades principiellt. Det var särskilt föreställningen om ''den nationella kallelsen'', som Engberg angrep. Denna var ''ett subjektivt värde'', och kallelseläran gav gudomlig auktoritet åt densamma, varigenom den blev absolut. Hägerströms värdelära ligger bakom resonemanget. ''Det är denna (dvs. auktoritet) – som åt alla de målfrämjande medlen förlänar gudomlig pliktkaraktär.''[276] Nationssystemet blir då ett system med absolutifierade intressen, som strider mot varandra. Resultatet blir Hobbes' Bellum omnium contra omnes. Kjelléns maktfilosofi såg Engberg som en konsekvens av kallelseläran och ett utflöde av Eklunds teologi, där nationens uppgift var att vilja sig själv. Inflytandet från Treitschke tyckes inte Engberg ha observerat. Dessa logiskt analyserande artiklar besvarades inte av de angripna.

Engberg var på vänsterkanten ett slags motpol till Kjellén på högerkanten. Men ungkyrkorörelsen kunde inte acceptera att identifieras varken med den enes eller den

andres ideologi i dess helhet, som framgår av dess svar på kritik från högerhåll, ty snart nog angreps ungkyrkorörelsen även från denna sida. Unghögern i Uppsala fick vind i seglen 1916, då Kjellén blev skytteansk professor därstädes. Samma år utkom tidningen "Svensk Lösen", som blev en fortsättning på "Vårdkasen". Dess redaktör var *Sven Lidman*. I en artikel däri, *"Nationell kyrkopolitik"*, sades ungkykorörelsen vara osvensk, eftersom den satte Sveriges kyrka i stället för fosterlandet. "Svenska kyrkan är Sverige, Svea rike såsom en lem i den osynliga kyrkan", hette det.[277] Björkquist kritiserades såsom en av dem, "vilkas neurasteniska viljestyrka hindrar dem att stanna och se sig om i verklighetens värld". Detta var en signal till ställningstagande för de ungkyrkliga. *Knut Westman* svarade i Vår Lösen under rubriken "Svensk kyrkopolitik" och skrev: "Såsom Hjärne så uttryckligen inskärper i 'Stat och kyrka', kan kyrkan aldrig begripas såsom *blott* en funktion av staten; den har sitt eget ursprung, sin egen ande".[278] Hjärne hade klargjort i sin bok, att det alltid måste förefinnas spänning mellan kyrkan och staten, men att de kunde och borde samverka. Emellertid hade *Björkquist* den 1/11 1916 gjort ett uttalande i Vår Lösen i samma anda med anledning av en artikel i statskyrkofrågan av Hilma Borelius, där hon önskade skilsmässa mellan kyrka och stat, som enligt hennes mening ingått pactum turpe. Björkquist skrev: "Det är trängande nödvändigt, att vi få ett självständigt kyrkomedvetande vid sidan av statsmedvetandet. Eljest skall kyrkan alltmer i staternas värld bli det salt, som mister sin sälta. – Men är hon en kyrka, där Kristi ande bor och verkar, skall hennes samliv med staten bliva ett martyrium humanum. Genom detta martyrskap skall hon i sin kallelse fullkomna Kristi lidande – till människors och staters frälsning. – Kyrkan skall ha sitt eget medvetande, men det skall vara ett syskonmedvetande till statens."[279] Björkquist gjorde här en klarare skillnad mellan kyrkan och staten, än vad som kunde utläsas ur hans bok "Kyrkotanken". Fastän hans ord inte var riktade mot unghögern, kom skiljelinjen mellan denna och ungkyrkorörelsen här klart i dagen.

De s. k. aktivisterna på unghögerns ytterflygel, till vilka Kjellén hörde, såg kriget alltfort som meningsfullt, under det att ungkyrkomännen mer och mer såg det som meningslöst och värdeförstörande. Under vårterminen 1917 ledde Billing seminarieövningar omkring Luther och hans inställning till kriget. Därvid tog Billing avstånd från unghögern, liksom ungkyrkorörelsen i stort gjorde.[280] Deras vägar skildes nu definitivt.

Sammanfattning

Idépåverkan fram till 1917

Alla dessa idéer och strömningar, som trängde sig fram vid 1900-talets början och som påverkade Björkquist, kunde de sammansmälta hos honom och ingå i en enhetlig åskådning? Kunde hans idévärld bli enhetlig? Den syntes mellan religion och kultur, som vi sett honom eftersträva, hur tog den gestalt i hans eget väsen och i hans verksamhet?

Den gammalkyrkliga atmosfären i Björkquists barndomshem och den rosenianska väckelserörelsen i bygden var luthersk och vände sig till individen – liksom all evangelisk kristendom egentligen gör. Betoningen låg på individens ställningstagande, som var av avgörande betydelse för dennes liv och verk. Härmed sammanhängde måhända, att Björkquist i ungdomen kände sig dragen till personlighetsfilosoferna. Geijer, Eucken och Vitalis Norström kom att prägla hans moraliska åskådning under studietiden i Uppsala. Dessa manade till aktivitet

och kamp gentemot slapp massmentalitet. Björkquist ansåg – i likhet med t. ex. Norström – att hela det sociologiska betraktelsesättet, som var nödvändigt inom vissa gränser, hotade att utarma individens ansvarskänsla och därmed personlighetslivet. Jordmånen blev gynnsam för massuggestion, och en vändning mot starkare kollektivism bleve resultatet.[281]

Från Billing mottog Björkquist andra intryck, som fördjupade hans tro på Gud såsom Skaparen och hans syn på folkkyrkans betydelse. Att Gud är skaparen, innebär, att Han alltfort är verksam i naturen och i historien. ''Min Fader verkar alltjämt. Så gör ock jag'', blev en appell till aktivitet. Samtidigt kunde detta motto ge lugn och tröst, såsom framgår av ett senare Björkquist-ord: ''Vi måste få mod att misslyckas. Vi måste komma bort från all tanke på effekten. – Först då kunna vi tjäna den Gud, som överraskar sin värld med nya skapelser. Sörj icke för utgången!''[282]

Den svenska folkkyrkan var ett mäktigt uttryck för tron på den Gud, som söker alla och som vill vara allas Fader. Folkkyrkan vill nå varje individ och fostra honom till en personlighet. Björkquist såg som hela kyrkans yttersta mål kristna folk och en kristen mänsklighet.

Den aktivitet, som utvecklades inom folkrörelserna, särskilt ungdomsrörelsen, och som leddes av hövdingagestalter, entusiasmerade Björkquist och var säkerligen en sporre för korstågsrörelsen och dess fortsättning. År 1911 skrev han: ''Det är myndiga män vi börja längta efter – Guds hövdingar, som tala så, att det ger eko i samvetena. Då de komma, skola vi lyda med jubel – om vi själva i trons kamp blivit lyhörda för Guds ropare mitt i sorlet av röster.''[283] Björkquist kom, såsom många andra, att betrakta Söderblom såsom en sådan hövdingagestalt. Såsom ordförande i Uppsala Kristliga Studentförbund (1908) och senare såsom styrelseordförande i Sveriges Kristliga Studentrörelse (1923) kom Björkquist att lära känna missionsstrategen John Mott, en ledargestalt med stark suggestivitet. Båda dessa uppammade entusiasm inför vad en enskild helhjärtad och viljestark personlighet kunde uträtta.

Mycket betydde hans vänskap med Axel Lutteman och Natanel Beskow, vilka båda gjort arbetarklassens sociala och kulturella höjande till en av sina livsuppgifter. Under korstågsrörelsen fick Björkquist närmare inblick i arbetarnas förhållanden och deras tänkesätt, och dessa upplevelser bidrog starkt till hans beslut att verka i hemlandet i stället för på missionsfältet. Han ville arbeta för social försoning och för en moralisk upprustning som bot mot den sedliga förslappning, som han menade följde i industrialismens spår. Vidare ville han verka för nära samarbete mellan kyrka och kultur, och folkkyrkan skulle omsluta arbetarklassen såväl som andra samhällsgrupper. Det gällde att genomsyra kulturen med kristna värderingar. ''Den personliga fromheten (är) det band, utan vilket bildningens olika element måste falla isär'' och enheten gå förlorad. Så uttryckte Björkquist sin syn på detta förhållande. Under kriget kom mer än eljest splittringen i kulturen till synes.

Björkquist efterlyste samarbete mellan ''kulturkretsarna'', dvs. vetenskap, konst, samhällsliv, teknik osv., kring ett enande livscentrum, som kunde inspirera. Han skrev 1916 artikeln ''Kulturskymning'', där det hette: ''Vådan av att leva ett själsliv utan själ börjar kanske gå upp för allt fler liksom vådan av att äga en kultur utan ande.''[284] Den tyske författaren Johannes Müller (1864–1949) påverkade Björkquist vid denna tid. Han ville hjälpa moderna människor fram till en religiös världsåskådning och enhetlig livssyn. Människan skulle vara vaken och mottaglig för allt gott och skönt men fr. a. för ''eine organische

Neuschöpfung und Wesensentfaltung durch Anspruch und Wirkenskraft von Gott, dem Lebendigen –, damit das schöpferische Vonselbst eintritt".[285] I sin bok "Mod till samling" 1915 citerade Björkquist Müller och tillämpade hans ord om Tyskland på Sverige: "Sedan krigsutbrottet har kyrkans värde och betydelse på det religiösa och nationella området blivit mig uppenbar på ett nytt sätt. – Men om alla kyrkans organ med dess mångtusenartade tungor på alla orter i landet såsom Guds budbärare föra ut den levande Gudens ord –, då skall det skalla genom vårt folk såsom den genomträngande tonen från en basun. Hela vår inre kultur måste bringas ur det döda spår, där den kört fast."[286]

Björkquist ansåg, att Gud skulle vara kulturens livscentrum, och att kyrkan skulle gå i spetsen för kulturarbetet, vilket även Müller framhållit.[287] Björkquist grundade sin mening härom på skapelsetron. Gud är himmelsens och jordens skapare, och kyrkan får inte uppge sin kärlek till denna Hans skapelse eller sitt anspråk på att stå i livets centrum. Endast om kyrkan uppgåve sin tro på Gud som skaparen, skulle kulturens enhet vara en sak, som inte anginge kyrkan.

År 1910 blev Björkquist redaktör för tidskriften Vår Lösen[288] och startade en folkhögskola. Friedrich Wilhelm Foersters inflytande över Björkquist liksom även Grundtvigs märktes i uppfostringsidén. Båda dessa ville, att kristendomen skulle genomsyra kulturen. Uteslutet är inte heller, att Björkquist mottagit intryck från den danske biskopen Hans Lassen Martensen, som 1871–78 utgivit tre delar av "Den christelige Ethik", vilka stod upptagna för godkänd-kursen i teol. kand.-examen i Uppsala ännu i studieplanen 1904.[289] Martensen ville förena det, som Kirkegaard ville skilja åt: det kristliga och det humana. Liksom Grundtvig hade han mottagit djupa intryck av Henrik Steffens i sin ungdom, som ovan nämnts. Paulus Svendsen skrev, att Martensen "så det som sin Oppgave å vise at Evangeliet er i god Samklang med det Menneskelige og i Sandhed Naturlige".[290] Kristendomen vill vara den högsta, allt genomträngande makten i människolivet, enligt Martensen, inte isolera sig. I Foersters pedagogiska åskådning kom ett asketiskt drag till synes i betoningen av självövervinnelsens och försakelsens fostrande betydelse. Samma drag framträdde i flera av Björkquists skrifter för ungdom, såsom "Ridderlig kamp", "En bok om självständighet" osv. Emellertid fick inte den tendensen överhand i hans folkhögskola. Björkquist hade även sinne för ungdomens behov av gemenskap, lek och nöjen, och hembygdsintresset odlades i Hampnäs liksom i andra folkhögskolor.

Under de oroliga åren kring krigsutbrottet 1914 var Björkquist som många andra gripen av nationell iver och verkade för försvarets stärkande. Men hans nationalism hörde samman med hans kyrkotanke. Det var naturligt, att Björkquist blev medlem av "Stiftelsen för Sverige och kristen tro", som började sin verksamhet under krigsåren och leddes i första hand av ungkyrkomannen Gunnar Dahlqvist.

Hur många idéer Björkquist än påverkades av, förblev hans idévärld helt enhetlig. Den fasta grunden utgjorde hans kristna tro, stadfäst i uppväxtårens gammalkyrkliga miljö. De tankar och idéer, som kunde anknytas till denna tro, påverkades han av, andra inte. Sålunda tog han avstånd från t. ex. Nietzsche, Freud och Marx, som så många vid denna tid påverkades av. Björkquist tog alltid parti för den idealistiska sidan, dragen till Geijers personlighetsfilosofi, som han tidigt blev. Den dualism, som Karl Barth förkunnade, tog han inte intryck av. I de högsta värden, som gudstron och idealismen representerar, ingår fasta normer för livet. De skall ge ordning

och reda åt de förhållanden, i vilka människan är ställd, och leda till ett varsamt auktoritärt beteende från hennes sida. Björkquist ville sålunda ge ordning åt vardagen, ett slags ritualisering, om man så vill, genom t. ex. dagliga morgon- och aftonböner i kapellet i Sigtuna, dock utan kyrkliga ceremonier. Det internationella intresset växte hos Björkquist, befrämjat av Söderblom. Det angelägna var fred mellan nationerna och ekumenik mellan kyrkorna. En internationell rättsordning måste skapas och underbyggas av kyrkor. Björkquists missionsintresse, som kanske slumrat till under de närmast gångna åren, väcktes till liv, då Svenska kyrkan under första världskriget fick överta ansvaret för hela det tyska missionsarbetet bland tamulerna i Sydindien. De tyska missionärerna hade utvisats av engelsmännen. Det var en stor uppgift för svenska kyrkan. En svensk akademisk missionskonferens hölls i november 1917 i Uppsala, och Björkquist fick i uppdrag att tala om Sveriges missionsuppgifter. Han anknöt till ungkyrkorörelsens verksamhet under det gångna decenniet och påpekade, att rörelsen hade funnit sig ställd inför en växande nationell strömning med utgångspunkt i händelserna 1905. ”Det kunde lätt bli en blandning på sina håll av nationell anda och Guds helige ande – men vi ha sökt komma in i Guds levande historia. Nu står vår rörelse åter vid en vändpunkt”, yttrade Björkquist och framhöll, att nationalismen på många håll slagit ut i nationalegoism. Den levande missionstanken gav rymd och sammanhang åt kyrkotanken. Missionstanken slöt kedjan. Björkquist trodde sig ha sett en skymt av Guds ledning och levande historia.[291] För honom framstod hans upplevelser som en kedja, som slöt sig mellan hans ungdomskallelse och svenska kyrkans kallelse till missionstjänst 1917: *en syntes*.

Samma år, 1917, började Sigtunastiftelsen sin verksamhet. Här kunde syntesen mellan Björkquists idéer bäst komma till uttryck.

Kap. II. Sigtunastiftelsens planering

1. Framtidsvisionen

Ungkyrkorörelsen ”åstadkom en förändring i den andliga stämningen i Sverige, en ny erövraranda bland Sveriges kyrkofolk”.[1]

Vi har sett, att möten för arbetare och studenter började anordnas och att kyrkliga ungdomskurser kom till stånd i olika stift sommartid. Ett fast deltagarantal på tiotusental kunde så småningom räknas i landet. Den ungkyrkliga rörelsen var på offensiven. Men den fick aldrig någon organisation och kände inte heller något behov av sådan. Det bör dock påpekas, att Svenska kyrkans diakonistyrelse, som 1910 började sin verksamhet, i fortsättningen blev en plattform, från vilken de ungkyrkliga kunde skaffa sig inflytande över svenskt kyrkoliv.[2] Men Manfred Björkquist, rörelsens energiske ledare, var framsynt, och hos honom vaknade tanken på *ett hem,* där människor kunde samlas för överläggningar men även för inre samling. Olle Nystedt citerar ur ett brev från Björkquist 1915: ”Kyrkan behöver ett levande arbetscentrum och vår rörelse ett hem.”[3] Som ovan framgått, hade ju Björkquist flera år dessförinnan talat om ett ungkyrkligt *kloster* såsom behövligt. Det skulle emellertid vara ett *evangeliskt* sådant, där det allmänkristna arvet tillvaratogs, och där kulturella och sociala frågor fritt kunde dryftas. Detta hade skett vid möten mellan arbetare och studenter i Johannisdal. Folkrörelserna skulle möta evangeliet, som det förvaltats av ålder i Sveriges folkkyrka. Samtidigt skulle detta hem vara en rekreationsplats. Skilda intressen löpte således samman. I Vår Lösen skrev Björkquist 1916: ”Sekulariseringens väg är den breda vägen till kulturens anarki och självupplösning. – På livets inre vägar skall kyrkan föra sin ledande vilja in i alla kulturlivets former. De äro till för att tjäna – det mål, som kyrkan alltjämt på sin Herres uppdrag skall låta lysa – under vandringen mot det rike, för vilket släktet är skapat.”[4] Detta kan betraktas som ett program för ungkyrkorörelsens fortsatta strävanden, samtidigt som det formulerar en livsåskådning. Det skedde en sammanstrålning av folkbildningstankar och folkkyrkosyn i detta program eller rättare denna vision.

Man kan undra, om det funnits någon förebild till Sigtunastiftelsen. Björkquist skrev i ”Ord och Bild” 1918, att någon förebild, som varit medvetet bestämmande, söker man nog förgäves.[5] Därefter nämnes emellertid ett par verksamheter, som enligt min mening kan ha varit undermedvetet bestämmande, nämligen Johannes Müllers Mainberg och senare Elmau och antroposofernas Dornach (utanför Basel). Müller hade samlat en krets av människor till gemenskap, andligt utbyte och avkoppling från det dagliga arbetet i ett gammalt slott, Mainberg i Maindalen, men valde sedan Elmau i de bayerska Alperna, där han byggde ett stort hus, som blev färdigt 1916. Dit flyttade han sin verksamhet, som till sin idé delvis överensstämde med vad Björkquist ville skapa. Eftersom denne yttrat sig mycket uppskattande om Müllers tidigare verk-

samhet[6] och tydligen kände till denna, har vi anledning förmoda en åtminstone omedveten förebild i Müllers skapelse. Rudolf Steiners Dornach var så känt och omskrivet, att Björkquist inte kan ha undgått att tänka på det.

Det måste emellertid skapas en miljö, som präglades av den anda, Björkquist ville frammana. Frågan blev då, var man kunde finna en ort, lämplig för en sådan miljö. De som överensstämde med Björkquist i hans intentioner, var eniga om att den borde ligga nära både Stockholm och Uppsala, i hjärtat av Sverige. Platsen hittades tämligen snabbt.

2. Sigtuna – den lämpliga orten

En ungkyrkoivrare, fil. kand. Oskar Mannström, hade varit predikobiträde i Sigtuna och rekommenderade denna plats för den planerade miljön.[7] J. Åkerlund har skildrat sitt första besök i Sigtuna tillsammans med Björkquist en snöig dag på hösten 1915. Platsen utsågs på en skogskulle i bergig terräng väster om staden.[8] På en höjd borde det centrum ligga, som planerades. Det ansåg både Björkquist och Åkerlund. Lantmätaren var där samtidigt, men – ännu hade man varken pengar eller någon byggnadsplan.

Huvudanledningen till att just Sigtuna valdes, var emellertid de historiska minnen, som är förknippade med denna stad, minnen som kunde kännas förpliktande för unga släkten. Sigtuna var ett centrum under Sveriges kristnande. Dess historia går århundraden tillbaka i tiden. I den gamla norsk-isländska litteraturen dyker Sigtuna upp ett par gånger, dock utan att vi därav kan dra några konkreta slutsatser. Oden slog sig, enligt sagorna, ned i Sigtuna, när han invandrade till Norden, och byggde där en borg och en stad.[9] Floderus menar, att traditionen kan ha sin grund i att bland Odens många pseudonymer en del innehålla förleden Sig-.[10] Då skulle Sigtuna betyda Odens tuna (= gårdar, inhägnader). Att en hednisk kultort övergått att bli en kristen sådan, är inte ovanligt i Norden, varför en sådan utveckling kan ligga bakom traditionen. Men det var inte denna, som inspirerade ungkyrkomännen, utan det var snarare traditionen från vår förste kristne konung, Olof Skötkonung. Han lät ju döpa sig omkring år 1000, och sedan kunde han inte förrätta bloten i Gamla Uppsala, som sveakonungarna förut gjort. Det hedniska templet sökte han inte förstöra, vilket väl inte heller varit möjligt ännu. Floderus liksom Thomas Hall gissar, att Olof genom en kompromiss fick vissa platser upplåtna för den kristna religionsutövningen, bland vilka Sigtuna var en.[11] Denna stad efterträdde i början av 1000-talet Birka som handelsstad vid Mälaren. Birka hade gått under i slutet av 900-talet. Att Olof räknade Sigtuna som en viktig stad, ett blivande kristet centrum i landet, framgår av de mynt, han lät prägla där under 1000-talets första årtionde. Myntmästarna kom från England, med vilket land förbindelserna var livliga vid denna tid. Ett av dessa mynt förvaras i Fornhemmet i Sigtuna (muséet). Konungens kristna tro markerades med inskriften ”in nomine Dei” och ”Sidei”, säkert riktigt tolkat som ”Situne Dei” = Guds Sigtuna.

Ca fyra km västnordväst om Sigtuna låg ”Fornsigtuna”, som under medeltiden var en kungsgård. Staden Sigtuna växte upp i utkanten av dess ägor, tidigare vikingarnas gamla udde i Mälaren. Sålunda kom den också att ligga på gränsen mellan två av de tre folkland, som Uppland var indelat i, nämligen Tiundaland och Attundaland. Försvarssynpunkter kan härvid ha spelat in. Platsen, där Sigtuna växte upp, var en naturlig samlingspunkt för de ledungsskepp, som kom från båda dessa folkland.

För övrigt var Sigtuna obefäst till skillnad från de städer,[12] som vid samma tid växte upp på kontinenten och som hade en befäst borg i centrum. Arton km söder om Sigtuna låg emellertid *Stäket,* varifrån försvaret mot angripare troligen sköttes.[13] Sigtuna blomstrade upp ganska snabbt. Köpmän samlades dit från olika håll, och hantverkare slog sig ned där: guldsmeder, kammakare osv. I den s. k. svarta jorden, som sträcker sig ca 600 meter utefter stranden och är 3–5 meter djup, finns stora lager av avfall. Där göres oupphörligt fynd, som även bekräftar stadens handelsförbindelser med länder söder om Östersjön. Storgatan har alltfort samma sträckning, som den hade på 1000-talet, vilket framkom vid utgrävningar kring densamma.

Isländska skalder i mitten av 1000-talet omnämner Sigtuna som målet för resor till det centrala Sverige.[14] Staden var ju en sjöstad. Olav den helige av Norge var gift med Olof Skötkonungs dotter Astrid, varför det är troligt, att han varit i Sigtuna. Kristna missionärer verkade säkerligen utifrån Sigtuna, eftersom det var en kristen ort. De var troligen engelsmän. Den vanliga uppfattningen har varit, att Sigtuna omkring 1060 blev biskopsdöme, det första i Sverige. Ända från Ansgars tid lydde Sverige som missionsland under Hamburg-Bremens ärkebiskopsdöme, och Adam av Bremen berättar, att Adalvard d.y. av Bremen i början av 1060-talet var biskop av Sigtuna.[15] Han var framgångsrik, men han måste lämna Sigtuna, när han ville förstöra hednatemplet i Gamla Uppsala. Kung Stenkil avrådde honom därifrån. Kampen mellan hedendom och kristendom var hård på 1000-talet, helt säkert. Adam kallade Sigtuna ”*civitas* magna Sictone”, som enligt medeltida betydelse av civitas torde innebära, att staden var biskopssäte.[16] Naturligtvis hade man planer på att flytta biskopsstolen till Gamla Uppsala, det gamla kultcentrum, och det skedde på 1130-talet enligt traditionell uppfattning, då henatemplet rivits.

Gunnar Redelius har emellertid kritiserat denna uppfattning och förmodat, att Sigtuna och Gamla Uppsala en tid delat på en biskop. Denne skulle ha uppehållit sig i Sigtuna på somrarna, då handeln var livlig därstädes och mycket folk kom dit, men för övrigt varit i Gamla Uppsala.[17] Thomas Hall underkänner Redelius' bevisföring men framkastar ändå frågan, ”ob Sigtuna überhaupt als permanenter Bischofssitz zu betrachten ist”.[18] Det finns inga konkreta belägg därför, menar Hall, sedan Kumlien antagit, att det s. k. Florentinerdokumentet, som daterar sig till ca 1120, under överskriften ”Nomina civitatum insuethia” inte anger biskopsdömen utan endast lämpliga orter för biskopsplaceringar.[19] Varken Redelius' eller Halls argumenteringar verkar övertygande. Just innebörden av ”civitas” talar för att Sigtuna verkligen var en biskopsstad. Visserligen vet vi inte exakt, när Uppsala-templet revs, men innan dess kunde ju inte en biskop uppehålla sig i Gamla Uppsala. Någon gång under 1100-talets första kvartal har det skett.

På 1130-talet hade redan stenkyrkor börjat byggas i Sigtuna som ersättning för en eller flera träkyrkor från 1000-talet. Troligen grundades S:t Perskyrkan i avsikt att bli biskopskyrka. S:t Olofs ursprungliga planering har i likhet med S:t Pers ansetts vara reducerad, men nya synpunkter på kyrkans konstruktion har framkommit (se nedan!). Under senare delen av 1100-talet uppfördes flera andra stenkyrkor, såsom S:t Nicolai och S:t Lars, men tidpunkterna är osäkra. I Viby utanför Sigtuna grundades omkring 1160 ett cistercienserkloster, men det flyttades omkring 1180 till Julita i Södermanland.

År 1187 förhärjades Sigtuna av vikingar från andra sidan Östersjön. Om det var ester, karelare eller andra, är osäkert. Ärke-

biskopen stupade vid Stäket.[20] Katastrofen omtalas i en krönika från Sigtuna men även av franciskanbröder i Visby. I deras annaler tillägges: ”Då grundlades Stockholm.” Möjligen syftar detta på den kastal på Stadsholmen vid inloppet till Mälaren, som anses vara uppförd före 1200. Stockholm övertog nu så småningom Sigtunas roll i fråga om handeln. Denna ökade starkt i Östersjön, sedan tyskarna under senare delen av 1100-talet koloniserat Venden och gjorde Lübeck till en blomstrande handelsstad. Sigtunas invånarantal minskade givetvis genom allt detta, vilket även de arkeologiska utgrävningarna bekräftat.

I kyrkligt avseende fick Sigtuna emellertid ännu en storhetstid. Redan 1215 hade domkapitlet gjort framställning till påven om återflyttning av biskopssätet till Sigtuna, vilket påven beviljat. Det blev dock inte av.[21] Betydelsefullt blev, att Sveriges första dominikankloster 1237 förlades till Sigtuna. Detta är anmärkningsvärt, eftersom Sigtuna vid denna tid var en liten stad och inte förefaller ha varit den lämpligaste platsen för ett begynnande arbete i Sverige. Rudolf Zeitler har nämnt som en hypotes, att ett benediktinkloster tidigare legat i Sigtuna, vilket senare måhända upplåtits till dominikanerna. Denna hypotes styrks av att S:t Olof har ett kor av benediktinsk typ.[22] Mitt emot denna kyrka, som kanske stod som ruin efter 1187, uppförde dominikanerna den nuvarande Mariakyrkan. De var lärda män och upprättade en skola, som hade anknytning till bl. a. universitetet i Bologna. Dominikanerna sökte för övrigt alltid kontakt med människor, och kanske de var initiativtagare till det hospital (vanligen sjukhus för spetälska), som var beläget på en udde nedanför nuvarande Sigtunastiftelsen, den s. k. Hospitalsudden. Hospitalet låg öde vid nya tidens början.

I Statens historiska museum finns en del stampar för sigill bevarade från slutet av 1200- och början av 1300-talet. De kommer från Sigtuna och har tillhört olika gillen därstädes. Gillena var sammanslutningar, där medlemmar hjälpte varandra vid sjukdom eller andra besvärligheter, och de var helgade åt något helgon, det heliga korset e. d. Flera sådana fanns i Sigtuna.

Under 1300-talet hade Sigtuna en kamp att föra inte bara mot konkurrenten Stockholm utan även mot en medtävlare i Uppland, Folklands tingstad i Lunda socken. De tre folklanden i Uppland hade slagits samman till ett gemensamt ting, och platsen för detta utvecklades till en handelsplats, där hantverkare av olika slag slog sig ned. Sigtunaborna klagade hos kungen, ty Folklands tingstad hade inte stadsrättigheter, varför handeln där var olaglig. Redan 1315 blev alla hantverkare befallda att flytta över till Sigtuna, men befallningen blev dåligt åtlydd. Då upprepade Magnus Eriksson befallningen under konfiskeringshot 1332, vilket så småningom hade åsyftad verkan.[28] Sigtuna hade en egen stadslag under medeltiden, som måhända byggde på den äldsta stadslagen i Norden, bjärköarätten (av Biärköy = Björkö i Mälaren).[24]

Dominikanernas verksamhet var av stor betydelse för staden, ända tills Gustaf Vasa gav dråpslaget även åt Sigtuna genom Västerås recess 1527. Till kronan indrogs då hela klostergodset och allt av värde i såväl ädel som oädel metall för nedsmältning, och dominikanklostrets byggnader revs ned med undantag av kyrkan, som blev församlingskyrka. Klosterbyggnaderna hade legat på sydvästra sidan om Mariakyrkan, där stensättningar numera markerar deras läge. Allt fick nu förfalla. Ett kulturellt intresse tycks dock ha levat kvar i staden, eftersom en ”folkskola” upprättades i Sigtuna 1593, som ansetts vara Sveriges första av detta slag. Johan III hade förordnat, att ”S:t Lars skulle bli skolstuga”. Enligt förslag till skolordning 1649 skulle en av

rikets sju barnskolor ligga i Sigtuna, antagligen placerad i S:t Lars.[25] I redogörelsen för de orter, där barnskolor inrättades, finns dock inte Sigtuna nämnt. Förslaget genomfördes således inte. Kanske orten ansågs för liten.[26] Under 1600-talet drabbades staden av flera eldsvådor, vilka var förödande, och vid branden 1658 lär S:t Lars ha allvarligt skadats. Sigtuna blev från den tiden en ''sovande stad'' till i våra dagar.

Av ovanstående torde ha framgått, att Sigtunas historia varit nära knuten till Sveriges kristna historia med dess kultur alltifrån Olof Skötkonungs satsning på staden som ett bålverk mot hedendomen. Detta var en viktig anledning att välja Sigtuna som platsen för ett modernt kristet centrum med bildningsintentioner liksom det gamla dominikanklostret och 1500-talets ''barnskola''. Björkquist hade funnit den lämpliga orten.

3. Valet av arkitekt

Att finna och anlita en lämplig arkitekt för ungkyrkomännens planerade bygge var naturligtvis av utomordentlig betydelse. Flera kända arkitekter i Sverige hade visserligen låtit tala om sig vid denna tid, men den man sökte, måste kunna förstå det planerade byggets innersta mening och innebörd. En som just 1915 var uppmärksammad, var John Åkerlund, och det blev till honom, som Björkquist vände sig. Låt oss se anledningen!

Den folkrörelse, som tog sig uttryck i hembygdsvården, låg också Björkquist om hjärtat, och detta var en anledning till att John Åkerlund valdes. Han var en av de arkitekter, som ivrade för denna verksamhet och som menade, att ett sammanhållande organ borde skapas för denna folkrörelse. En appell för rörelsens inriktning mot bestämda praktiska uppgifter blev ett föredrag av arkeologen professor Gunnar Andersson vid Svenska Turistföreningens årsmöte 1914. Han talade om hembygdsvården och sade bl. a.: ''I motsats till natur- och fornminnesskyddet, som är uteslutande konserverande, har hembygdsvården en mycket vidare, nydanande uppgift.''[27] Vid nydaningsarbetet skulle man tillgodose kravet på redig planläggning, ändamålsenlighet och hemtrevnad samt i synnerhet förståelse för bebyggelsens samband med landskapstypen, framhöll Andersson. De gamla byggnadstyperna skulle inte användas vid byggnader, som tjänade moderna syften, utan byggnadskonsten skulle söka finna nya former för den moderna tidens större krav på t. ex. ljus och frisk luft. Praktiska synpunkter och hänsyn till miljö och byggnadsändamål dominerade i det program, som skisserades. Hilding Kjellman skrev: ''Vi alla, som voro med den gången, hade en stark känsla av att här höll något nytt och stort på att arbeta sig fram.''[28]

Våren 1915 kallade Svenska Arkitektföreningen till ett diskussionsmöte i Stockholm, då en kommitté tillsattes med uppdrag att utarbeta stadgar och organisationsplan för ett samfund med ovannämnda syften. John Åkerlund var en drivande kraft och blev sekreterare i kommittén. Följande år, i oktober 1916, konstituerades Samfundet för hembygdsvård. Flera kända namn återfanns i styrelsen, såsom professor Lars Israel Wahlman, intendenten vid Nationalmuseum Erik Wettergren m. fl. Till sekreterare utsågs John Åkerlund, och en byggnadsbyrå inrättades med denne som föreståndare.[29] Arkitekten Erik Lundberg skrev vid Samfundets 25-årsjubileum, att samfundet hade ''till sin byggnadsbyrå kunnat knyta en skicklig och i landsbygdens bostadsproblem särskilt insatt arkitekt''.[30] Byrån skulle utarbeta förslag till byggnader på landsbygden, och den grep sig genast an med sådana uppgifter. Åkerlund sökte alltid

undvika och förebygga ingrepp i vacker natur eller i en gammal bebyggelse. Byggnaderna skulle anpassas till landskapet.[31]

Naturligtvis spreds Åkerlunds rykte bland alla hembygdsintresserade, och då Björkquist planerade för Sigtunastiftelsen, hade Åkerlund nått berömmelse vida omkring för sina ritningar till en folkhögskola utanför Nässjö, Sörängen. På grund av sitt intresse för byggverksamheten på landsbygden hade Åkerlund utsetts till arkitekt och kontrollant för detta bygge. Arbetet igångsattes, och den 1 nov. 1915 kunde husen tagas i bruk vid vinterkursens början.[32] De var ett ståtligt uttryck för den hembygdsvårdstanke, för vilken Åkerlund var en banbrytare. Byggnaderna var tvåvåningslängor av trä, just det material, som det skogrika Smålands stugor och uthuslängor var byggda av i gammal tid. Rödmålade med vita knutar var de också, passande i den mörka barrskogen. Längorna förlade Åkerlund kring en fyrkantig, gräsbevuxen gård med en gammal ek, som fick stå som vårdträd. Elevbostad och vaktmästarbostad låg på en sida mitt emot en lärosalslänga. De båda andra motstående sidorna upptogs av lärarbostad och ekonomibyggnad. En öppen gång med fyra par kolonner förband ekonomibyggnaden med lärosalslängan. Detta sätt att placera byggnaderna kring en fyrkantig gård hade tidigare övertagits av svenska bondgårdar från samhällets överskikt, där det blivit vanligt på 1600- och 1700-talen. I Småland var denna byggnadsplacering vanlig på större bondgårdar från 1800-talet. (Bild s. 115.)

Arkitekt Åkerlund fick även rita möblerna till nästan hela anläggningen, vilket var av betydelse för helhetsintrycket.[33] Åkerlunds svåger, Simon Gate, dekorerade matsalens fyra takfält med målningar, som symboliserade de fyra årstiderna i jordbruksbefolkningens liv. Vid invigningen på hösten 1915 sade byggnadskommitténs ordförande, att Åkerlund "hade åstadkommit ett byggnadskomplex, som icke allenast står i fullaste harmoni med den natur, av vilken den omramas, utan även, som vi våga antaga, står i innerlig samklang med de känslor och de vanor, som besjäla dess söner och döttrar".[34]

John Åkerlund blev internationellt känd genom ritningarna till denna folkhögskola. På officiell väg lånades de ut till andra europeiska länder,[35] och många studiebesök gjordes på Sörängen under de följande åren från både Europa och Amerika.

Åkerlunds framgång med Sörängens folkhögskola blev avgörande för Björkquists beslut att vända sig till denne arkitekt för det planerade Sigtunabygget. Det skedde samma höst, 1915. Artiklar och uppsatser, som Åkerlund författat, där den mänskliga aspekten på byggandet framhålles liksom hänsynen för svensk tradition, kan även ha bidragit.[36] Björkquist läste dem säkerligen. Alltnog! Åkerlund har själv berättat om sin första bekantskap med projektet. "En vintrig dag hösten 1915 ställde sig Manfred Björkquist mot en kakelugn i sitt Uppsala-hem och placerade lyssnaren i en bekväm stol. Han gav då en skildring av Sigtunastiftelsens uppgifter och de byggnadsverk, som därför komme att krävas. Den var så stark och fängslande, med vida framtidsperspektiv, att tre timmar svunno som en kort men sällsynt stund av upplevelse."[37] Åkerlund blev tydligen begeistrad, och samtalet blev upptakten till ett intimt samarbete mellan honom och Manfred Björkquist under många år framåt. Något i Åkerlunds väsen bejakade Björkquists idealism och framtidstro. Åkerlund åtog sig att bli arkitekt för Sigtunastiftelsen.

Några dagar efter Uppsala-besöket ägde Åkerlunds och Björkquists resa till Sigtuna rum, då platsen för Sigtunastiftelsen slutgiltigt utsågs. Den skulle ligga på en skogskulle, som ovan nämnts. En lantmätare var där

samma dag för uppmätning av behövligt område. Det var det norra området av Aludden väster om prästgårdsområdet, som kom ifråga. Terrängen var besvärlig, men naturen skulle bevaras. Inga onödiga ingrepp finge göras i den vid byggandet, enligt Åkerlund. Under livligt samarbete mellan initiativtagaren Björkquist och arkitekten växte detaljerna i planeringen sedan fram. Åkerlund skrev: ''Vid de första idéskissernas utförande påverkade den sålunda erhållna kännedomen om byggnadsplatsens terrängförhållanden dem starkt, men än mer skildringen av den blivande verksamheten inom anläggningen.''[38]

Detta var ett uppdrag av en annan karaktär än de tidigare, som Åkerlund sysslat med inom hembygdsvården. Förebilder kunde inte sökas endast inom det egna landet, allra minst bland allmogens hus. Under samarbete och med utgångspunkt från de erfarenhter, som både Björkquist och Åkerlund gjort under resor i Europa, utformades planerna för de byggnadsverk, vartill arkitekten under det kommande året uppgjorde ritningar.

III. Arkitekturhistoriska idéer kring sekelskiftet 1900

1. Banbrytare inom svensk arkitektur

Innan vi övergår till att närmare betrakta Sigtunastiftelsens tillkomst och dess arkitektur, är det av betydelse att kasta en blick på de nya strömningar inom arkitekturen, som kring sekelskiftet gjorde sig gällande i Sverige liksom i många andra länder. Gemensamt för dem var, att de vände sig bort från nystilarna (nygotik osv.), som hade härskat under 1800-talet. Det är mot bakgrund härav, vi har att söka förstå ovannämnda arkitektur och John Åkerlunds verksamhet.

Isak Gustaf Clason

Föregångsmannen inom den nya arkitekturriktningen i Sverige var Isak Gustaf Clason (1856–1930), professor i arkitektur vid Tekniska Högskolan mellan åren 1890 och 1905. Avgörande för Clasons arkitekturuppfattning blev de resor, han företog under 1880-talet. Hans bevarade brev och reseskisser ger en god inblick i hans upplevelser och de lärdomar, han drog av vad han såg. Han skrev från Zaragoza: ''Jag fann här en ganska aktningsvärd samling enskilda och offentliga palatser från 1500- och 1600-talen, uppförda i en enkel duktig råtegelstil, krönta av allra härligaste, kraftiga taklister av *trä*.''[1] Av graniten i Escorial blev han imponerad och skrev hem: ''Ni glömmer väl ej av att svenska jorden ej uteslutande består av sand och kalk utan även av granit och sandsten, marmor och mångahanda sköna stenar.''[2] Mötet med Frankrike fick för Clason stor betydelse. Från Toulouse skrev han: ''Här byggas nästan uteslutande tegelfasader. – Men de använda ej formtegel utan betrakta teglet som vilken annan sten som helst och hugga det på stället.''[3] Clason fann för övrigt, att den franska renässansen gjort sig fri och oberoende av symmetrihänsyn. Muren behandlades som en enhet, varigenom husets yttre fritt kunde gestaltas efter det inre. Materialet, tegel och sten, kunde då användas rationellt och naturligt. Detta tilltalade Clason och var just i överensstämmelse med hans intentioner. Utom tegel och natursten var trä ett material, som Clason ville använda, och han skrev från Florens: ''Vad vi måste arbeta på, är att kunna få ut lite reela träsaker på fasaderna och i denna riktning få – fördomar ändrade.''[4]

Planen för en byggnad skulle vara ändamålsenlig, och byggnaden skulle vara ärlig och sann till sin konstruktion och ha gediget och äkta material, naturligt behandlat. Detta fick inte imitera något annat, såsom gipsen gjort. Detta var en ny lösen, som Clason i sin undervisning som professor gav sina studenter under 1890-talet. Det var även idealet för hans egen arkitektverksamhet. Redan 1886–1888 hade Clason uppfört Bünsowska huset vid Strandvägen i Stockholm, vilket utgjorde genombrottet för de nya strävandena: en organisk arkitektur. Det andra projektet var Nordiska Muséet, grundlagt 1892, som av Clason planerades i tegel med detaljer och listverk i kalksten. Det är möjligt, att Clason även var påverkad av en tysk tradition från

Schinkels tid, som inriktat sig på enkel tegelbyggnadskonst, särskilt fasader i fogstruket tegel. Han gjorde under de följande åren många skisser till slott och villor, oftast i tegel, där bygdens traditioner fick avgöra form och stil för en byggnad.

Som vi sett, hade Clason under sin kontinentresa attraherats av den tidiga renässansen och övergången mellan sengotik och renässans. Från England spreds vid samma tid Richard Norman Shaws arkitekturriktning med utgångspunkt i engelsk Tudor-stil. Den vann efterföljare i fr. a. Holland och Belgien. Det nya bestod även hos Shaw i en organisk arkitektonik. Listverk, kolonner o. d. skulle inte få tyrannisera en byggnads inre längre, och en anknytning till övergångsformer mellan gotik och renässans var då en hjälp i frigörelsen. Erik Lundberg har betonat, att vad som på 1880-talet låg bakom strävandena, var en ny uppfattning av materialitet.[5] I ett annat sammanhang skrev han: ''Innebörden av 1880-talets nya materialuppfattning är otvivelaktigt befryndad såväl med naturvetenskapens nyvunna uppfattning om cellvävnad och primära livsfunktioner i den organiska tillvaron som med konstens och litteraturens lyhördhet inför de omedelbara verklighetsintrycken.''[6] Sammanställningen av olika material i en byggnad måste bli annorlunda med det nya synsättet. Murskalets organiska struktur skulle rätta sig efter rumsinnehållet liksom en levande hud. ''Då vi innesluta ett rum, spela väggar och tak samma blott och bart rumsbegränsande roll: de ingå i en och samma rytm'', skrev Paulsson.[7]

En riktning, som ungefär samtidigt med Norman Shaws utgick från England, var William Morris' kamp mot industrins försvagande av konsthantverket. Den fick även betydelse i Sverige, i det att en tendens att låta den hantverksmässiga bearbetningen av byggnadsmaterialet framträda kom till synes i slutet av 1800-talet (jfr Clasons ovannämnda brev från Toulouse!).

På 1890-talet blev i allmänhet arkitekturskapelserna voluminösare och kraftfullare. Kompositionen försköts så, att skuggans spel skulle framträda på murytan. Skuggan fick rollen av rörelse, medan muren uppfattades som passiv. Redan förut hade väl skuggan spelat en roll i motsättningen mellan upphöjningar på muren och hål i densamma, som fångar skuggan, men en skärpning inträdde omkring 1890. Det förstärkta skuggspelet blev ett egenvärde. I Clasons senare byggnader blev detta märkbart, och då skuggspelet blev ett huvudmotiv, upplevdes muren mäktigare i sin passivitet.[8]

Det fanns en tendens i 1890-talets hela kulturliv att tillmäta inre, andliga krafter stor betydelse. Man ville nå bakom fasaderna, in till tillvarons väsen. Även en byggnad kunde betraktas som levande. Verner von Heidenstam skrev i Dagens Nyheter ett par artiklar 1893, ''Modern barbarism'' och ''Gripsholm som fornminne'', där han höll räfst med dem, som inte ville erkänna gamla byggnader som ''levande väsen''. – ''Varje byggnad är ett avrundat helt, är liksom ett väsen'', hette det där.[9] Genom spelet mellan ljus och skuggor, färgskiftningar o. d. ville man nu ge uttryck för byggnadens väsen.[10]

Clason utarbetade en byggnadsmetodik fram till sin avgång 1905, som blev grundläggande för en yngre generations arkitekter. Betydelsefull var den väl avvägda balansen mellan t. ex. välvningar och bärande partier i inbördes relation, som han utarbetade. Mitt i logiken kom dock den ''organiska växten'' i murstommen till synes, såsom ett träd följdriktigt växer. Något av detta förnimmes i Nordiska Muséet, som blev färdigt 1907.

Clasons förnämsta arvtagare som arkitekter i början av 1900-talet var Lars Israel Wahlman, Ragnar Östberg och Carl West-

man. Till samma generation hörde Torben Grut, också en betydande arkitekt. De anslöt sig till den organiska arkitekturen av 1890-talets märke, men de ville även ge uttryck åt andra värden än dem, som Clason såsom den främste representerat. De tog så småningom avstånd från 1890-talets individualistiska "självhävdelse" i arkitekturen, som de i sina tidigare verk gav prov på. Under fotvandringar och cykelturer i och utom Sverige kom de till den uppfattningen, att det viktigaste inte var den enskilda byggnaden utan samverkan mellan denna och omgivningen, bygden i dess helhet. Byggnadstänkandet vidgades således till att uppfatta herrgården eller bondgården såsom en del av landskap och såsom uttryck för en viss livsform. Man ville även söka finna det speciellt och elementärt svenska och stödja sig därpå i det nya arkitekturarbetet. Som vi sett, stod inte Clason främmande för denna anknytning till svenska traditioner. Motsvarande tendenser kom vid denna tid till synes i England och på kontinenten.

Lars Israel Wahlman

Wahlman (1870–1952) blev Clasons elev och rönte starkt inflytande från honom, Redan 1894 överlämnade Clason till Wahlman arbetet på Hjularöds slott i Skåne, som blev en romansk borganläggning i medeltidsstil, men som också vittnade om de nya tendenserna. Äkta svenskt material kom till användning: grunden av granit, murarna av oputsat tegel, kolonnetter och krön av sandsten. I det inre spårades emellertid påverkan från engelsk arkitektur, kanske förmedlad av den engelska konsttidskriften "The Studio", startad samma år Wahlman blev arkitekt. Han läste den och fick friska impulser fr. a. av Morris' heminredningskonst på basis av konsthantverk.

År 1900 fick Wahlman göra en resa till England och Frankrike som stipendiat med uppgift att särskilt studera engelsk heminredningskonst. Resan fick stor betydelse för honom, i det att inte minst hans syn på utformningen av hemmet fördjupades. Men i Sverige började ju intresset för det nationella och för hembygden spira, och för Wahlman var det självklart, att vi i Sverige skulle bygga på vår gamla byggnadstradition efter samma principer, som engelsmännen tillämpade gent emot sin tradition. Inredningen skulle även den ansluta sig till det gamla svenska hemmet i bondstugor och rikemanshus. I industritidningen "Norden" skrev Wahlman 1912 om brytningstiden: "Det var nu, som arkitekter från landsbygder, storstäder och småstäder med större iver än förr började ströva kring och samla intryck av det svenska. – I gamla Suecia antiqua såg man på de rika bladen nya, bland krumelurerna dolda skatter".[11] Konsthistorikern Dag Trotzig jämförde Wahlman med Baillie Scott (1865–1945), den engelske arkitekten, som han mycket påverkats av.[12]

Wahlman byggde ett 40-tal privatbostäder och därtill sportstugor, de flesta under 1900-talets första decennium. I allmänhet byggde han i trä. Han revolutionerade den svenska byggnadskonsten i fråga om bostaden, varvid han anknöt till gamla svenska allmogetraditioner och beaktade klimatiska, sociala och ekonomiska förhållanden. Ett stort samlingsrum med öppen spis efter mönster av den gamla storstugan var Wahlmans ideal. Han gjorde i allmänhet rummen låga, vilket gav en intim trevnad, och bekvämare och kortare trappor. Kulmen på Wahlmans trävillakonstruktioner utgjorde hans eget hem, Tallom i Stocksund, 1906. Det uppfördes i knuttimring, och liggtimmerkonstruktionen fick en förnyelse i Sverige genom Wahlman. Fönstren placerades så, att ljus- och skuggspel väl skulle avvägas i rummen. Wahlman hade tagit särskild hänsyn till terrängen, ett

skogsparti, och furorna omringade huset mellan planteringar och stentrappor. Wahlmans byggnader var alltid känsligt inkorporerade i miljön.

Wahlman var även gripen av socialt intresse, och arbetarrörelsens frammarsch låg honom varmt om hjärtat. Han åtog sig att utforma hela byar av arbetarbostäder.[13] På möbelkonstens område gjorde han även insatser i Arts and Crafts anda.

Mest berömd blev Wahlman dock som kyrkoarkitekt. Hans förnämsta verk var Engelbrektskyrkan (1906–1914). Den väckte allmän beundran. Torben Grut skrev, att kyrkan var ”en visionär, subjektiv ingivelse. – Ingivelsen har alstrat den tekniska lösningen, icke omvänt”.[14] Kyrkan springer fram ur klippan. Wahlman själv skrev 1925: ”Kyrkans yttre! Det har fått i sin totalform följa det inre. – Kyrkans yttre strävar att visa sin växande kraft mer än vila. Klippan har fått sin kraft förökad av murar och trappor och av kyrkans massa. Och krönets krona är tornet, som symboliserar församlingen som Kristi brud. Och tornet bär därför självt en gyllene krona, en brudkrona.”[15]

I en artikel skrev Wahlman om sin tacksamhet mot professor Svante Arrhenius, som 1905 hållit ett föredrag om rumsakustik. I artikeln hette det: ”Strängt taget kan jag säga, att jag utformat mina kyrkor efter två principer: hans (dvs. Arrhenius') akustiska och min strävan att göra ett rum med intryck av höjd och längd, dvs. rymd.”[16] Klangen borde omhuldas i kyrkor, och därför skulle besvärande, samlade ljudreflexer undvikas och fonden bakom ljudkällan vara ljudutkastande, i stort sett klockformad.

Kyrkorummet i Engelbrektskyrkan är korsformigt med hög resning. Det övertäcks av fyra parabelformade valv och av en synlig trätakstol. En mäktig rymdkänsla griper den inträdande. Långhuset har större höjd än korsarmarna och dominerar. Murmaterialet är putsat tegel, men huggen granit i pelarna och valvbågarnas kanter bär de stora, släta ytornas tyngd.

Starka ljus- och skuggspelseffekter gör sig gällande genom fönstrens väl avvägda placering. De fyra valvbågarna, som plöjer fram i murkroppen, ger intryck av något levande. Betraktaren engageras aktivt både i skuggspelet och i valvbågarna, som han följer med blicken uppåt. Ett andligt innehåll förnimmes. Wahlman talade inför kyrkomötet 1920 om ”Kyrkorummets andakt”. Endast några punkter i föredraget skall här omnämnas: a) Materialen skall tala sant. Vart och ett har sitt värde och sin plats. b) Det skall vara ”harmoni mellan tyngd och strävan, mellan väggarnas fasthet och valvens och takets växtkraft”. c) Ljuset skall vara rytmiskt. ”Brutalt synliga klara fönster ger ej det ljus jag menar, det spelande, sjungande ljuset i valv och på väggar.” d) Koret är platsen för traditionen, och det bör ge ett ”obegränsat perspektiv mot Kristus”. Ett långt perspektiv väcker längtan. e) Höjden ger kraft och lyftning. Den måste väl avvägas mot och bilda en samklang med längden och bredden.[17]

Wahlman sade 1925 om Engelbrektskyrkan: ”Jag har försökt göra en byggnad med evangeliet som ande, med tyngd och strävan som materialens liv.”[18]

Ragnar Östberg

Ragnar Östberg (1866–1945) har inte direkt påverkat Åkerlund och Sigtunastiftelsens byggnader, men han var i Sverige den mest framträdande bäraren av den roll, som det dåtida Europa tilldelade arkitekterna, varför hans namn inte i vårt sammanhang bör förbigås. Arkitekterna skulle framträda som konstnärliga gestaltare av både den offentliga och privata miljön, och denna miljö skulle både vara tekniskt väl genomtänkt och bära ett starkt känslouttryck. Östberg svarade mot detta ideal i en grad, som gör

honom märklig även internationellt sett. År 1910 stod hans Östermalms läroverk färdigt, mäktigt och elegant.[19] Den österrikiske konstforskaren Josef Strzygowski skrev 1917 en artikel om "Schwedische Grosskunst der Gegenwart", där han sade: "In Schweden vollzieht sich in den letzten Jahren eine Baubewegung, die über den heutigen Zweckmässigkeitstaumel hinaus in der bildenden Kunst ein Wiederaufflammen der durch Jahrhunderte vom Süden her unterdrückten germanischen Ausdrucks- und Formkraft zu bedeuten scheint. – Dabei zeigt die Bewegung so ausgesprochen bodenständige Züge, dass man von schwedischer Eigenart sprechen kann."[20] Östbergs verksamhet måste ha bidragit till detta omdöme.

Östbergs förnämsta verk, Stockholms stadshus, stod färdigt först 1923. Endast utkasten till det och dess växande murar kan i någon mån ha väckt Åkerlunds intresse. Men jämför man Sigtunastiftelsen med Östermalms läroverk, ser man genast, att Åkerlund inte anslöt sig till Östberg. Helt säkert ville heller inte Björkquist veta av Östberg som förebild, ty det överdåd, som redan tidigt fanns hos Östberg och som sedan skulle prägla hans stadshus, passade inte till Björkquists asketiska tendens. Mycket mera hade Sigtunastiftelsens arkitekt då att hämta hos en annan dåtida arkitekt i Sverige, nämligen Carl Westman.

Carl Westman

Carl Westman (1866–1936) var en av Östbergs närmaste vänner ehuru i vissa avseenden mycket olik denne. Under åren kring sekelskiftet gjorde Westman en stor insats i svensk arkitektur genom uppsatser och egna skapelser. "Nystilarna", gångna tiders stilformer, höll på att kväva byggnadskonstens utövare, ansåg han. Det var ren stöld att använda en stil, vilkens bakomliggande livssyn man inte delade. Något ursprungligt måste nu skapas i Sverige. Materialet skulle vara naturens eget, och det skulle bearbetas hantverkmässigt i enlighet med den engelska realismen. Särskilt beundrade han amerikanernas förmåga att göra teglet mustigt och färgnyanserat.[21] I fråga om konstruktionerna kunde man emellertid lära av gångna tider, ansåg Westman, som redan 1893 skrev: "Allt sådant, som under alla förhållanden blir bestående, de enkla arkitektoniska konstruktionerna, där dessa äro lösningar av problem, som även vi hava oss förelagda, skola vi studera och draga nytta av."[22] En byggnad skulle även vara anpassad till naturen liksom i den gamla svenska byggnadstraditionen, enligt Westman. Timmerstugor och stenlängor från äldre tider skulle bli mönster. Westman hade sålunda samma arkitektoniska ideal som Wahlman och Östberg, men han var mera kärv, enkel och anspråkslös i sin nationalism. Han ville ha ut arkitekterna i naturen och skrev: "Samliv med naturen skulle andligen inverka på arkitekten. – Naturen skulle giva honom litet av den naivitet han nu saknar, och utan vilken ingen konst är sund."[23] Själv företog Westman långa vandringar i Norden, företrädesvis Sverige och Norge, och bekantade sig med allmogen. Han var en glad och skämtsam, litet robust natur, som ritade expressionistiska karikatyrer i stil med Alberg Engströms, om än inte så groteska som dennes. Från ungdomen var Westman nära vän med Carl Wilhelmsson, och som denne skildrade svensk allmoge i den karga svenska naturen, så såg säkert också Westman det svenska folket: kärvt, arbetsamt och hederligt. Han hade ingen förståelse för uppdelningen av folket i samhällsklasser, varför arbetarrörelsen inte intresserade honom.

I början av 1900-talet ritade Westman villor i likhet med de förut omtalade arkitekterna, men hans var påfallande enkla. Vanligtvis bestod de av en kub med vissa

utbyggnader. Hans egen låg i Saltsjöbaden på en tallbevuxen ås, och den var klädd med rödmålad brädpanel (1903). Mönstren för hans tegelarkitektur var gamla Vasa-borgar. Den mest kända av hans byggnader är Stockholms rådhus (1909–1915), vars förebild var Vadstena slott. Det består av kubiskt tunga byggnadslängor och ett kraftfullt torn. Redan 1905–1907 hade han uppfört en omtalad byggnad i Småland: Romanäs sanatorium. Det är ett mäktigt byggnadskomplex i omväxlande vitrappat tegel och mörkbrunt timmer. Det består av trevåningslängor med låga paviljonger emellan, och i sydost reser sig ett markerat hörnparti med tegeltäckt, pyramidformad huv. Allt är sammanbyggt. Sanatoriet ligger på en hög, barrskogsklädd udde i sjön Sommen utanför Tranås. Hörnpartiet, som höjer sig bland tallarna, växer liksom upp ur terrängen på en grund av stora, råa granitblock efter Richardsons mönster. Fönstren är smårutiga men ganska stora med hänsyn till byggnadens ändamål. De ligger i murlivet. Frånsett balkongerna, som behövs för de sjuka, vilar ett nordiskt drag över byggnaden.[24] Det hela påminner mycket om Sigtunastiftelsen, och en undran tränger sig på, om inte Åkerlund under sitt arbete med Sörängens folkhögskola 1912–1915 gjort en avstickare till Romanäs några mil därifrån och inspirerats av Westmans skapelse?

Westman komponerade hus och inredning som regel i ett sammanhang. Exteriör och interiör fick alltså en enhetlig karaktär. Vid den här tiden växte nämligen en ny konstnärstyp fram, allkonstnären eller totalkonstnären. ”Arkitekterna utvidgar sitt fält att omfatta möbler och i vissa fall armatur, kakelugnar och mycket annat.”[25] På engelskt vis gjorde Westman stora hallar, och så var fallet även i Romanäs. Fyrkantiga pelare uppbär ett kraftigt bjälktak i övre hallen, och en stor öppen spis med valvbåge ger ett robust intryck: en i arkitektur förkroppsligad viljestyrka. Möblerna i denna hall, även de komponerade av Westman, var samstämda med arkitekturen. Stolarna var tunga, låga och bredbenta. Men i vanliga fall var Westmans möbler lättare, ofta försedda med smala spjälor i stol- och soffryggar. Det berodde på den arkitektur, i vilken de skulle passa in. Han tog emellertid alldeles avstånd från väggfasta möbler, som Baillie Scott gillade, och som även förekom hos Wahlman i hans Tallom. Att omöjliggöra variation i möbleringen var ett intrång på den boendes individuella frihet, ansåg Westman.

Något av den enkelhet och kärvhet, som utmärkte Westmans byggnader, återkommer i Sigtunastiftelsen. Sådan enkelhet ville även Åkerlund lansera med sin förankring i allmogestilen, och den passade väl samman med Björkquists allmänna livshållning.

Torben Grut

Torben Grut (1871–1945), som förefaller ha stått Wahlman mycket nära i sin arkitekturuppfattning, studerade vid Tekniska Högskolan i Köpenhamn och 1895–1898 vid Konstakademin i Stockholm. Han blev efter att ha företagit en studieresa i utlandet en tid medhjälpare åt Isak Gustaf Clason. Hans byggnadsverksamhet var nationellt betonad, vilket framför allt kom till uttryck i Stadion i Stockholm, färdigt 1912. Denna ståtliga idrottsplats var inspirerad av den medeltida ringmuren i Visby och kanske även av dansken Nyrops kraftiga tegelarkitektur. Banans ellips omges av tegelmurar med kraftfull materialverkan och med underlag av granit. Murarna kröns i norr av två höga torn, som påminner om gamla svenska borgtorn. Men Grut hade – liksom Östberg – även tagit intryck av Södern, vilket visade sig i den 1906 färdigbyggda villan Solliden på Öland för dåvarande kronprinsessan Viktoria. Naturligtvis sam-

verkade här Gruts intresse med kronprinsessans Italien-kärlek.

2. Inspirerade efterföljare

Vid första världskrigets slut var Peter Behrens och Walter Gropius i Tyskland och J. J. P. Oud i Holland de ledande arkitekterna ute i Europa. De gick in för att uteslutande betona konstruktioner, funktioner, material samt utrymmen. Elias Cornell påpekar, att de redan hade en industriell tradition att bygga på för tolkning av funktionerna, vilket Sverige inte ännu hade. Tjugotalets ''nya saklighet'' i Europa kom därför att i Sverige motsvaras av klassiska inslag i formspråket, som började användas i stället för historiskt nationella.[26] Vi har sett något därav hos Östberg, och som exempel kan vidare anföras Sigurd Lewerentz' ''Uppståndelsens kapell'' på Skogskyrkogården i Enskede 1925. Cornell menar, att Sverige påverkats av Danmark i fråga om de klassiska inslagen i arkitekturdekorationerna. Enkelheten förblev emellertid en grundprincip allt fortfarande med hög kvalitet på hantverket.

Det var representationsbyggnader av olika slag, som dessa pionjärarkitekter huvudsakligen uppförde, samt privatbostäder för kända personer. Få intresserade sig för de mindre lantgårdarna och stadsbefolkningens hem, även om en socialt medveten arkitekt som Wahlman gått i spetsen, då det gällde att väcka sådant intresse. Inspirationen för det nationella och dess utveckling, som gripit de stora arkitekterna under vandringar och fältstudier i ungdomstiden, hade endast i ringa mån kommit bönder och arbetare till del. Men allteftersom industrialiseringsprocessen fortskred, måste nya byggnader uppföras för industrin men även för arbetarna i anslutning till denna. Det gällde att arkitektoniskt gestalta byggnaderna. Wahlman hade ritat en by för de underlydande vid Tjolöholm, Westman stod för småstugor för arbetare vid baroniet Adelswärd, Åtvidaberg, och för hantverkare på Bjärka-Säby gods,[27] och Östberg skrev en Verdandiskrift ''Ett hem'' (1905) om småstugor.[28]

Två svenska arkitkter, båda födda 1884,[29] är emellertid särskilt värda att ihågkommas i detta sammanhang för sina bestående insatser, nämligen Osvald Almkvist och John Åkerlund. De utvecklade ovannämnda stora arkitekters ideal, var och en på sitt sätt, och gjorde en stor insats. Även om inte Almqvist direkt påverkat Åkerlund, bör han inte förbigås i vårt sammanhang, om bilden av läget i Sverige på arkitekturens område vid Sigtunastiftelsens tillkomst skall bli fullständig.

Osvald Almqvist

Osvald Almqvist (1884–1950) är intressant både som människa och som arkitekt. Han föddes i Trankil, Värmland, och efter studier vid Tekniska Högskolan och Konstakademin gjorde han resor i Tyskland och Nederländerna samt till Förena Staterna. Under tiden 1916–1920 var han anställd vid St. Kopparbergs Bergslags AB. som föreståndare för arkitektkontoret i Domnarvet. Där gjorde han ritningar till Bergslagsbyn, vilka är mest bekanta av hans ritningar till bostadshus. År 1925 blev han arkitekt i Byggnadsstyrelsen. Han genomförde där flera bostadssociala utredningsuppdrag, socialt intresserad som han var. Han blev sekreterare och senare ordförande i Svenska Arkitekturföreningens kommitté för landsbygdens bostads- och byggnadsförhållanden. Han verkade särskilt för standardisering av byggnadsmaterial. Mest känd blev Almqvist emellertid på ett annat område, nämligen inom kraftverksbyggandet. Det började 1917, då han fick i uppdrag att arkitektoniskt gestalta det stora elverket i Forshuvudforsen, Månsbo.[30] Gammal-

svenska kvarnar och magasin har nog haft en viss förebildlig betydelse för detta verk, men i de följande, såsom Hammarforsen i Indalsälven, Krångforsen ovanför Skelleftehamn och Chendro på Malackahalvön, lät han rent sakliga förutsättningar komma till uttryck. Almquist lät det tekniska och det konstnärliga på ett naturligt sätt förenas. I Hammarforsen kommer en dynamisk konception till uttryck, som är synnerligen lämpad för ändamålet. Kraftverket består av tre bakom varandra placerade, sammanbyggda kroppar: maskinsal, ställverk och intagshus. Det senare har träväggar, de övriga är uppförda av tegel och putsade eller slammade. Alla har pulpettak och sammanhängande fönsterband under taken åt nedströmssidan. Dessa byggnadsvolymer verkar dynamiska. De ger uttryck åt vattenkraftens idé, i det att byggnaden följer vattenmassorna, till dess att de störtar ned. ”På samma gång som Almqvist här arbetar med byggnaderna som volymer, ser han dem som skal kring rum. Skalen är tunna men fast bestämda. – Den medvetna viljan till behärskning sätter sin allt starkare prägel på hans arkitektur”, skriver Linn.[31] Karakteristiken kan även gälla för Almqvists arbetarbostäder. Förenkling och teoretisk och praktisk klarhet utmärker denne arkitekt, ”den förste svenske funktionalisten”, som han kallats. Men den nyttoarkitektur, Almqvist skapat, var en utveckling av de stora arkitekternas ideal, som ovan omtalats. Idealen spreds med lärjungarna vida omkring.

Almqvists insats i utvecklingen var av mycket stor betydelse, utan att han stod i uppmärksamhetens centrum. För sina kolleger spelade han en viktig roll som impulsgivare, framhåller Björn Linn, som också säger: ”I intellektuell analyskraft når knappast någon så långt som Osvald Almquist. Inte heller i konstnärlig begåvning står denne tillbaka för någon samtida.”[32]

John Åkerlund

Björkquist valde John Åkerlund som arkitekt för Sigtunastiftelsens bygge. Om Almqvist var överlägsen, då det gällde att låta tekniska och konstnärligt formella principer ingå en harmonisk förening, så var Åkerlund mera lyhörd för kulturella och andliga intentioner. Detta drag kom mera till synes i vad han gjorde, än i vad han skrev. Av uppgifter från dem, som stod Åkerlund nära, klarnar bilden av en estetiskt fint kännande människa, en i grunden religiös personlighet. Han var en man efter Björkquists sinne.

John Åkerlund föddes i Borås 1884 och genomgick Tekniska elementarskolan därstädes. Under sina ferier brukade han vistas i Sandviken, varifrån hans mor härstammade, och där fick han bestående intryck av förhållandena vid bruket. Åren 1904–1907 var han anställd vid Elektriska AB. Magnet i Ludvika och Stockholm, där han fick sin första praktik som arkitekt, en yrkesbana som han inte från början var utbildad för men som hans begåvning ledde honom in på. I Ludvika kom han i kontakt med Karl-Erik Forsslund och greps av dennes iver för folkbildningsverksamheten, som just under dessa år resulterade i grundandet av Brunnsviks folkhögskola. Ännu djupare spår satte den hembygdskänsla han mötte i kretsen kring Forsslund. Åkerlund blev en ivrig anhängare av hembygdsrörelsen. Under åren 1907–1909 praktiserade han hos Torben Grut i Stockholm, vilkens nationella idéer djupt påverkade honom och vidgade hans hembygdsintresse, samtidigt som Gruts arkitekturuppfattning satte spår hos Åkerlund. Av stor betydelse för dennes fortsatta gärning blev, att Grut rekommenderade honom att bli medarbetare i boken ”Svenska allmogehem”, som 1909 utgavs av grosshandlare Gustaf Carlsson. Denne ville göra en insats i den svenska egnahemsrörelsen, som strävade att motverka emi-

grationen. Egnahemsrörelsen hade startat 1904, då ''Statens egnahemslånefond'' bildats, och den hade haft stor framgång.[33] Åkerlund utarbetade det viktiga kapitlet ''Hur allmogehem skola byggas.'' För detta arbete företog han resor genom hela Sverige för studium av allmogehem i olika landskap. Även till Danmark, Tyskland, Holland och Schweiz utsträcktes hans studieresor. Han fortsatte att resa i Sverige även under åren 1909–1911 för att samla fotografier av byggnader, typiska för varje landskap. Åkerlund skrev, att resorna företagits ''framför allt i Sverige för att undersöka karaktären i byggnadssättet och utröna behov och önskemål vid inredningen såväl av bostads- som av ekonomihus.''[34] Åkerlund skildrade gårdsbyggnaderna och deras utveckling i Sveriges olika landskap och vände sig mot idéer under 1800-talet, som gått ut på att bygga alla våra hus av sten. ''I stället för våra gamla hederliga trähus ville man ha stenhus!'' Sådana hade man sett i utlandet. I Schweiz hade man dock sett trähus. ''Sen dess skulle alla ut och studera träbyggnader i Schweiz för att kunna bygga trähus i Sverige. Märk väl! Ingen reste i Sverige'', skrev Åkerlund indignerad.[35] Så kom ''sågerier'' och snirklar i träet till stånd, stora och utskjutande tak, som i Schweiz behövs för att skydda väggarna mot skiftningarna mellan stark värme och kraftig köld, men inte hos oss. En liten låda, ibland med glasfönster, lades framför ingången. Den kallades veranda. Detta passade inte oss, ansåg Åkerlund. Karaktären skall vara svensk. ''Vi ha så oändligt mycket gammalt kvar, som visar en verkligt svensk träbyggnadskonst med en rikedom av skiftningar ända från Skåne och upp till Lappland. – Som en gyllene regel bör gälla, att det material nyttjas, som vid byggnadsplatsen är närmast till hands'', framhöll Åkerlund.[36] Han lämnade även förslag till arbetarbostäder i ''Svenska allmogehem''. Vi ser, att Åkerlund hade samma uppskattning av den gamla svenska träbyggnaden som Wahlman och Östberg.

År 1907 hade en lärjunge till Rudolf Kjellén, fil. doktor Adrian Molin, startat ovannämnda tidskrift ''Det nya Sverige''. I denna skrev Åkerlund 1911 en längre uppsats, ''Svensk byggnadskonst'', där hans grundsyn på byggnadskonsten i Sverige kom till uttryck. Böndernas naturenliga liv hade fostrat ett omedvetet skönhetssinne, ansåg han, ty jämvikten inom den fordrade a) vackra proportioner på detaljer och på det hela. Dessa proportioner var hemligheten i den enkla allmogearkitekturen, enligt Åkerlund. En annan fördel var b) enhetlighet i stilen både i landsortsbyar och i städer, fastän husen varierades för olika ändamål. Enhetligheten var en vila för ögat. Detta måste beaktas i vår tid vid gruppering av husen. c) En byggnad skall anpassas till behov och levnadssätt, och d) färgen skall vara i den ton, som den omgivande naturen kräver.[37] På kunskap, om det gamla skall danas en ny, enkel och sund byggnadskonst.

Åkerlund hänvisar till de stora offentliga byggnader, som visar den nya tidens nationella konst, såsom Clasons Nordiska muséet och Östbergs Östermalms läroverk. Samma anda talar ur dem som ur våra gamla kungaborgar. Det är en tung artkitektur med överväldigande kraft, vilket Åkerlund anser vara särskilt svenskt.[38] Monumentalarkitekturen i Sverige kunde studeras i Upmarks arbete ''Svensk Byggnadskonst,'' 1904, och allmogearkitekturen i ovannämnda ''Svenska allmogehem''.

Samma år, 1911, ordnade ''Nationalföreningen mot emigrationen'' (bildad 1907) en egnahemsutställning, i vilken Åkerlund tog aktiv del. Han utarbetade bl. a. katalogen, som innehöll en redogörelse för de olika slagen av egnahem. Han hade tagit många foton och ritat många av de egnahem, som utställdes. Materialet utvidgades sedan och

intogs i handboken ''Den svenska egnahemsrörelsen'' 1915. Nationalföreningen ville ge svensk-amerikansk publik vid San Francisco-utställningen en föreställning om den svenska egnahemsrörelsen genom denna handbok.

År 1912 erhöll Åkerlund uppdraget att göra ritningar till Sörängens folkhögskola (Se s. 66). Byggnaderna grupperades där kring en gård med en gammal ek. Den skulle ge det lugn och den slutenhet, som präglade de gamla lantgårdarna. Samtidigt med planeringen av Sigtunastiftelsen utarbetade han en bok, ''Arbetarbostäder vid industriella verk'' som utgavs 1917. Där redogjorde författaren för arbetarbostadens utveckling och skrev: ''De enkla principer, efter vilka särskilt äldre tiders byggnader utfördes, innesluta just något av vad vi nu sträva till, då den arkitektur, som håller på att arbetas fram, vill nå största möjliga enkelhet i planläggning och byggnadssätt.''[39] Ursprungstypen var den fyrkanttimrade, enrummiga stugan, som i många fall fanns kvar på fäbodarna.

År 1927 anslöt sig Åkerlund till ''Sancte Örjans gille'', enl. matrikel hos Järnkontoret, Stockholm. Örjan hade varit bergsmännens helgon fr. a. (Se Allan Etzler, S:t Örjans gille i ''Med hammare och fackla'' 1931), och anslutningen visar Åkerlunds intresse för den industriella verksamheten. Han hade före arbetet i Sigtuna bl. a. projekterat radhus för Asea i Västerås och Holmens pappersbruk i Hallstavik, bostadshus för Surahammars järnverk i Västmanland och för Åbyfors industrisamhälle i Småland.

Åkerlund gick inte enbart in för träbyggnader i Sverige. År 1916 utgav han tillsammans med civilingenjör G. W:son Cronquist en broschyr ''Bygg med tegel!'' Han lämnade där ritningar till typhus av tegel, jämförande kostnadsberäkningar för sådana typhus i tegel och i trä samt en ingående arbetsbeskrivning för en byggnad i tegel. Där visade han sin ingående kännedom om alla detaljer vid tegelhusbyggen och sin noggrannhet i alla sina påpekanden. Boken utgavs av Sveriges tegelindustriförening och framhöll teglets fördel att vara billigare i längden än trä. ''Teglet görs av i marken befintlig ytlera, som icke har annan användning – varför tegelindustrin i regel icke minskar jordens värde genom lertagningen'', hette det.[40] Intressant är, att Åkerlund bejakade detta. Bakom utspelet låg det förhållandet, att träet vid den tiden stigit i pris, och det kunde då vara lönsamt för landet att exportera så mycket som möjligt av den varan.

Det var naturligt, att Åkerlund blev sekreterare i ''Samfundet för hembygdsvård'' 1916 och föreståndare för dess byggnadsbyrå och rådgivande verksamhet, bl. a. i form av byggmästarkurser. År 1917 blev han också Skolöverstyrelsens sakkunnige i byggnadsfrågor. Åkerlund var då uppmärksammad inte bara genom vad han skrivit och genom de ritningar, han utfört, utan även genom den arkitektur han uppförde.

Det var i folkhögskolebyggnader, som Åkerlunds innersta intentioner kunde komma till uttryck, att skapa små kulturcentra med hematmosfär och hembygdskänsla för unga människor. På 1920-talet arbetade han – förutom med Sigtunastiftelsens folkhögskola – med flera, såsom Ingesunds folkhögskola och musikskola utanför Arvika. Åkerlund ritade en tillbyggnad till skolan 1926, som uppfördes av reveterat trä i herrgårdsstil. Wijk vid Lårstaviken av Mälaren var ett slott från slutet av medeltiden, som Uppsala läns landsting förvärvade för att göra det till en folkhögskola. Åkerlund anlitades och igångsatte restaurerings- och inredningsarbete i samarbete med arkeologen och konsthistorikern Bengt Thordemann, som hade det antikvariska överinseendet. För Statens hant-

verksskola för blinda i Kristinehamn utförde Åkerlund även ritningar, och i Sigtuna fortsattes hans verksamhet – som nämnts – med Stiftelsens humanistiska läroverk 1926–27 och med Sigtunaskolan 1927.[41]

Under senare delen av sitt liv fick Åkerlund ge utlopp för sitt andliga intresse i restaurering av kyrkor och även ritning av nya. Bland restaureringarna kan nämnas flera norrlandskyrkor, såsom Själevad, Hässjö och Sundsjö. Nya kyrkor eller kapell ritade Åkerlund i Harads, Lannavara och Skelleftehamn (S:t Örjanskyrkan) samt i Lidingö-Brevik, där han var bosatt. Kapellet vid Lekmannaskolan i Sigtuna blev hans sista arbete. Det invigdes bara ett par månader före hans borgång i november 1961.

Åkerlund och Björkquist kunde under seklets andra decennium mötas i ett starkt engagemang för nationella strävanden, som ovan framgått, och för folkhögskoletanken. Åkerlunds kontakt med doktor Adrian Molin, Rudolf Kjelléns nära vän, kanske förmedlade det nära samarbete, som etablerades med Björkquist vid Sigtunastiftelsens planering, och som varade till Åkerlunds bortgång.

Kap. IV. Stiftelsens upprättande

För kapitlen IV och V har som källor använts de protokoll och övriga handlingar, som finns i Sigtunastiftelsens arkiv och klipparkiv, endast kompletterade med Björkquists korta byggnadsberättelser i Vår Lösen. Eventuellt hade detta material kunnat kompletteras genom efterforskning av andra källor, t. ex. Björkquists privata brev, privatbrev mellan ungkyrkomännens många verksamma medlemmar o. s. v. Utsikterna till att en sådan undersökning, som hade blivit tämligen omfattande, skulle ha gett något betydelsefullt nytt stoff, föreföll dock mycket små. Därför begränsades undersökningen till Sigtunastiftelsens egna handlingar.

Den 24 oktober 1915 undertecknades Sigtunastiftelsens urkund av dess stiftare, nämligen ärkebiskop Nathan Söderblom samt två kyrko- och bildningsvänner: professor Seved Ribbing i Lund och f.rektorn, doktor Ludvig Lindroth i Vadstena.[1] Urkunden lyder: ”Undertecknade hava denna dag upprättat följande stiftelse, benämnd Sigtunastiftelsen, och för densamma antagit följande stadgar.” – Denna stiftelseurkund med stiftarnas egenhändiga namnteckningar finns bevarad i Sigtunastiftelsens arkiv, i samlingen ”Allmän verksamhet,” ser. B I, nr 1.[2] Ett utkast till organisationsplan för ”Svenska Lutherstiftelsen i Sigtuna” antogs och bifogades stiftelseurkunden. En promemoria angående Stiftelsens ändamål, anda o. s. v. utfärdades även, vilken finns bevarad.[3]

Organisationen och uppgiften angavs i en rad stadgar, vilka stiftarna utarbetade och antog. Detta var deras första uppgift. Stadgarna innefattades i 12 paragrafer, vilka lyder sålunda:

”§ 1. Sigtunastiftelsen, som begynner sin egentliga verksamhet år 1917, har till uppgift att i tacksamt minne av reformationens gåva och i känslan av dess förpliktelser stödja och bereda hem åt frivilligt arbete för luthersk tro och kyrklig bildning i vårt land.

§ 2. Stiftelsen vill sålunda i detta syfte upprätta bildningsanstalter och anordna kurser, där så är möjligt och önskvärt i samarbete med andra institutioner med liknande uppgift; vill sålunda ock upptaga eller stödja apologetisk verksamhet i tal och skrift; vill upprätta ett hospits samt för övrigt skapa tillfällen till uppbyggande och uppfriskande samvaro.

§ 3. Stiftelsens angelägenheter handhavas under gemensamt ansvar av en styrelse på sju personer, varav de fem första gången utses av stiftarna, varjämte pastor loci (i Sigtuna) eller den hans ämbete förestår är självskriven ledamot. Såsom sjunde inträder den av styrelsen utsedde ledaren för det gemensamma arbetet.

Före det tredje årets utgång från styrelsens första konstituerande räknat, företages nytt val efter trenne genom lottning uttagna ledamöter bland de fem av stiftarna kallade. Av de så lediga platserna besättas tvenne av respektive Diakonistyrelsen och Styrelsen för Svenska sällskapet för nykterhet och folkuppfostran. Den så bildade styrelsen besätter den återstående. Före det femte årets utgång från ovannämnda tid företages val efter de två återstående av stiftarna kallade ledamöterna, som då äro i tur att avgå, varvid den ena platsen besättes växelvis av domkapitlen i Upsala och Lund, begynnande med Upsala. Den så bildade styrelsen besätter den andra. Av de av styrelsen själv kallade ledamöterna bör den ene företräda det kyrkliga arbetet i huvudstaden, den andre Sveriges kristliga studentrörelse.

Valen gälla perioder på fem år, varefter nya val efter samma grunder ske, så att växelvis två och tre ledamöter äro i tur att avgå. Samtidigt och efter samma grunder väljes för varje ordinarie ledamot en suppleant.

§ 4. Styrelsen utser inom sig ordförande och vice ordförande, vilka väljas vid första ordinarie sammanträde varje år. Att leda stiftelsens verksamhet i dess olika grenar utses en ledare.[4] Den av styrelsen sålunda utsedde ledaren är styrelsens sekreterare.

§ 5. Styrelsen kan arbeta genom utskott, dit jämte någon av styrelsens ledamöter även andra arbetande medlemmar kunna av styrelsen kallas. För sådana utskotts arbete utfärdar styrelsen i varje särskilt fall instruktion.

Det löpande arbetet ordnas och ledes av ledare, som inom ramen av styrelsens direktiv arbetar relativt självständigt och för varje år för styrelsen framlägger berättelse över verksamheten.

§ 6. Styrelsen, som har sitt säte i Sigtuna, sammanträder minst två gånger varje år.

§ 7. Styrelsen är beslutbar, om minst fem ledamöter äro närvarande. Beslut fattas med enkel majoritet. Vid lika röstetal har ordföranden utslagsröst.

§ 8. Revisorer och revisorssuppleanter utses av Stockholms stads konsistorium och länsstyrelsen i Uppsala län, en av vardera.

§ 9. H. H. Ärkebiskopen eller den han i sitt ställe förordnar är stiftelsens inspektor och har såsom sådan rätt att deltaga i styrelsens överläggningar och beslut. Om hinder för sådant åtagande möter från H. H. Ärkebiskopens sida, utses inspektor av Diakonistyrelsen.

§ 10. Ändring eller tillägg till dessa stadgar må ske, om minst fem styrelseledamöter på två efter varandra följande sammanträden därom äro ense. Dock må mellan dessa sammanträden en tid av minst sex veckor ha förflutit. Ingen ändring må dock ske i denna § eller i §§ 1, 3, 9 och 11.

§ 11. Skulle stiftelsen komma att upplösas, överlämnas dess tillgångar till Diakonistyrelsen, som har att förvalta dem för syften, som i denna stiftelseurkund äro angivna.

§ 12. Intill dess styrelsen hinner väljas, företrädes stiftelsen av stiftarna eller av de personer, som stiftarna därtill utse."

Stiftarnas andra uppgift blev att välja styrelse för Stiftelsen, och de kallade följande personer: biskop Ernst Lönegren, doktor Ludvig Lindroth, f. marinöverkommissarien Efraim Dahlin, professor Einar Billing och docent Ernst Hedström samt till dessas suppleanter riksdagsmannen, godsägaren Olof Alfred Berg, professor Carl Gustaf Santesson, pastor John Melander, docent Otto Holmdahl och docent Knut B. Westman. Dessutom voro enligt stadgarna pastor loci i Sigtuna, kyrkoherde Carl Rogberg, samt stiftelsens arbetsledare självskrivna medlemmar i styrelsen.[5] Då biskop Lönegren ej ville komma ifråga, kallades sedan biskop Johan Alfred Eklund till styrelsen.

Stiftarnas tredje uppgift bestod i att kalla ovannämnda personer till ett första sammanträde. De inbjöds till Diakonistyrelsens lokal i Stockholm den 15 november 1915.[6]

Den 15 november 1915 sammanträdde alltså styrelsen för Sigtunastiftelsen för första gången. Enligt § 4 i stadgarna hade styrelsen att inom sin krets utse funktionärer, och följande valdes:

Till styrelsens ordförande biskop Johan Alfred Eklund, vice ordförande doktor Ludvig Lindroth, arbetsledare fil. lic. Manfred Björkquist. Teol. och fil. kand. Per Hasselroth valdes av styrelsen till skattmästare.

Det första ärende, som styrelsen måste behandla, var givetvis frågan om tomtköp för den planerade byggnaden väster om Sigtuna stad. Då meddelade Björkquist, att han med tanke på den blivande stiftelsen inköpt två områden, dels lägenheten Johannesberg för 30 000 kronor, dels en ännu ej uppmätt avsöndring från egendomen Aludden för 1500 kronor pr tunnland, enligt företedda köpehandlingar. Björkquist förklarade sig villig att utan förändring överlåta köpet på Stiftelsen. Styrelsen beslöt antaga anbudet. Dahlin och Berg fick i uppdrag att å styrelsens vägnar avsluta köpet.[7] Härigenom tillförsäkrades stiftelsen lämplig byggnadstomt omedelbart utanför det av Sigtuna stad planlagda området väster om staden. Byggnader, uppförda å Johannesbergsområdet, ingick i köpet.

Vid sammanträdet framgick, att gåvor, uppgående till 130 000 kronor, skänkts till Stiftelsen.

Nästa ärende, som togs upp till behandling, var planerna på att upprätta en folkhögskola. För utredning av frågan tillsattes en kommitté på fem personer, nämligen Billing, Berg, Rogberg, Björkquist samt grosshandlare Jard Emil Frykberg. Då folkhögskolefrågan på allvar skulle behandlas i styrelsen, borde stiftarna anmodas att närvara, ansåg styrelsemedlemmarna.[8] Vid detta tillfälle diskuterades sedan endast vissa allmänna principer för Stiftelsens verksamhet.

Kap. V. Planens förverkligande

Detta och följande kapitel har begränsats till ett studium av Sigtunastiftelsens huvudanläggning, dess tillkomst och arkitektoniska karaktär. En utvidgning av undersökningen till att även gälla andra byggnader, såsom Humanistiska läroverket, Lekmannaskolan i Sigtuna etc., skulle ha blivit alltför omfattande och enligt min mening inte ha bidragit till att klargöra förhållandet mellan Stiftelsens huvudbyggnad och de bakomliggande idéerna.

1. Det första byggnadskomplexets uppförande 1916–1918

a. Kristidsproblem och deras lösning

Tvenne frågor av vikt måste så snart som möjligt behandlas av styrelsen. Den ena gällde den planerade folkhögskolan, den andra byggnaderna. Folkhögskolekommittén arbetade raskt, och redan den 7 febr. 1916 sändes en skrivelse till Styrelsen, vari kommittén förordade upprättandet av en folkhögskola. ”Ingen skolform ansluter sig naturligare till en andlig rörelse än folkhögskolan”, sades det.[1] Styrelsesammanträde hölls den 14 febr. 1916, då Styrelsen följde kommitterades förslag och beslöt upprätta en folkhögskola. Stadgar för en sådan, gällande tills vidare, diskuterades och antogs. Skolans uppgift skulle vara att på kristlig och fosterländsk grund söka fostra unga män och unga kvinnor till goda medlemmar i hem och samhälle. Beträffande skolans styrelse beslöts, att den skulle bestå av fyra till åtta ledamöter jämte föreståndaren. Stiftelsens styrelse skulle utse fyra, Stockholms läns och Uppsala läns landsting vardera två – mot årligt bidrag av minst 1500 kronor till folkhögskolan. Alla styrelsemedlemmar skulle utses för två år i sänder. Föreståndare skulle utses av Sigtunastiftelsens styrelse på folkhögskolestyrelsens förslag. Antagning av stadgar för folkhögskolan skulle ske första gången av Stiftelsens styrelse, men båda styrelserna kunde sedan väcka ändringsförslag. En ändring måste dock godkännas av båda.

Till medlemmar i den kommande folkhögskolans styrelse valdes riksdagsman Olof Alfred Berg, kontraktsprost Olof Bäckström och Manfred Björkquist. Till suppleanter utsågs grosshandlare Jard Emil Frykberg och redaktör Oscar Mannström. De tre utsedda ordinarie ledamöterna skulle kalla den fjärde. Denna styrelse fick i uppdrag att till nästa sammanträde med Stiftelsens styrelse inkomma med detaljerade stadgeförslag jämte förslag till hur förhållandet mellan Stiftelsen och skolan skulle ordnas. Det var särskilt de ekonomiska frågorna man därvid hade i tankarna.[2] Styrelsen för folkhögskolan kallade till fjärde ledamot disponenten Hugo Brundin, Gimo bruk, och ett första sammanträde hölls i Uppsala den 25 februari 1916, varvid man enade sig om det detaljerade stadgeförslag, som styrelsen fått i uppdrag att utarbeta. Beträffande det ekonomiska förhållandet mellan Stiftelsen och folkhögskolan föreslogs, att Stiftelsen skulle åtaga sig att understödja folkhögskolans arbete med ett årligt anslag av minst 1000 kronor, hälften till manliga och hälften till kvinnliga kursen.

Stiftelsen skulle därjämte tillhandahålla skolan nödiga lokaler mot en maximiersättning, som föreslogs sättas till c:a 3000 kronor. Stiftelsen borde stå som ägare till folkhögskolans lösa egendom i inventarier, åskådningsmateriel m. m. Protokoll sändes till Sigtunastiftelsens styrelse.[3]

Den andra stora fråga, som Sigtunastiftelsens styrelse behandlade den 14 februari, var byggnadsfrågan. Arkitekt Åkerlund hade i januari börjat utarbeta sina första skisser till det planerade bygget, och han fortsatte skisseringen i februari. Detta material presenterades för styrelsen vid sammanträdet. Den ville dock inte fatta beslut utan gav i uppdrag åt Billing, Berg och Björkquist att inhämta yttrande om förslaget från auktoritativt håll. Åkerlund skrev, att ”de bärande idéerna i detta första förslag godtogos” av styrelsen.[4] Vilka var dessa idéer?

Björkquist hade ingivit Åkerlund idén om ett ”kloster”, och Åkerlund förberedde då sin uppgift genom att studera klosterbyggnader i litteraturen. År 1912 hade i Sverige utkommit Sigurd Curmans ”Cisterciensernas byggnadskonst”, och där fanns i första delen planerna för de första svenska cisterciensklostren, Alvastra,[5] Roma[6] o. s. v.

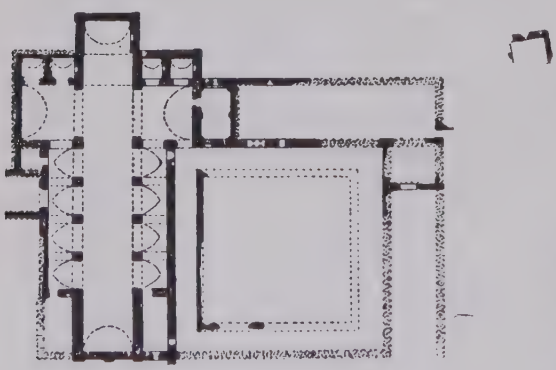

Plan av Alvastra kloster

Åkerlund studerade dem[7] och gjorde en skiss för hospitsbyggnaden, som ganska nära överensstämde med planen för ovannämnda kloster. Lars Åkerlunds framhållande av att ”Sigtunastiftelsens byggnader var inspirerade av cisterciensernas kloster”,[8] är sålunda riktigt, vad beträffar dessa första skisser. En närmast kvadratisk klostergård placerades på den högsta delen av det från Aludden inköpta området, och väster om gården förlades kyrkan, d. v. s. i detta fall en friluftskyrka med ett kapell i dess norra del under ett fyrkantigt torn. I kyrkan kom man in genom en tredelad portal från söder. På norra och östra sidorna om rosengården låg hospitslokalerna: på norra sidan ett parlatorium och öster därom ett calefactorium med en öppen spis som i ett gammalt kloster. Parlatoriet tänkte sig Åkerlund först som en stor hall, ett imponerande rum med sidoskepp ett slags bås längs sidorna. Hallen skulle få ett kor i väster med altare.

I nordöstra hörnet av ”klostret” planerade Åkerlund huvudingången. Mitt i östra längan skulle refectorium (matsalen) ligga med kökslokalerna söder därom. På övre våningen skulle hospitsrum fylla utrymmena liksom över parlatoriet. Hospits, kapell och friluftskyrka hörde sålunda ihop i ett komplex. Skolans lokaler planerade Åkerlund på den lägre sydöstra delen av tomten. Det skulle bli en bruten länga, som genom en gång söderifrån förbands med arkadgången på Rosengårdens östra sida. Ett mindre torn placerades över gången. Skolan skulle innehålla en stor samlingssal, mindre lärosalar, bibliotek, skolkökslokaler med matsal, rektorsrum o. s. v. Från huvudingången i hospitsets nordöstra hörn ritade Åkerlund en lång gång i trappavsatser, omgivna av arkader, ned mot en länga för elevbostäder, vilken skildes från skolans sydöstra länga genom stora inkörsporten. En väg tänkte sig Åkerlund i väster direkt upp mot kapellet, och en annan i öster, som svängde fram över stora gården genom inkörsporten. Denna första planritning och fasadskisserna (bilder 2, 6, 7) vittnar om en

rik konstnärlig fantasi. Det som först faller i ögonen, är den obeliskartade spira, som placerades över tornet i nordvästra hörnet. Den liknar den som Nikodemus Tessin d. y. på 1690-talet reste över Västerås domkyrkas torn. På den norra gången ned mot elevhuset satte Åkerlund även två mindre torn, av vilka det ena – enligt en anteckning på skissen – skulle utgöra ett litet kapell, antagligen avsett för elevernas personliga andakt.

Gården var emellertid mycket stor och de långa gångarna besvärliga. Kapellet, som skulle vara centrum i anläggningen enligt Björkquists tanke, hade hamnat vid dess västra sida. Arkadgångarna och raderna av bågformade, höga fönster verkade förnäma och påkostade men inte riktigt i överensstämmelse med den klosterstil, som var Björkquists ideal. Byggnadsverket borde bli enklare. Detta var också önskvärt ur ekonomisk synpunkt. Två dagar före sammanträdet, den 12 februari 1916, hade Åkerlund givit Björkquist en ungefärlig kostnadsberäkning för skola och hospits, som de då projekterats. Själva byggnadskostnaden beräknade han till 255.400 kronor och totalsumman, sedan ritningar, anbud osv. medräknats, till 318.000 kronor.[9]

Det var en stor summa, som säkerligen verkade oroande. Åkerlund fick i uppdrag att inkomma med nya ritningar, och han grep sig genast an med att förbättra förslaget i riktning mot en förenkling, såsom framgår av resultatet (bild 3). Vilka direkta förbättringar behövde då göras?

Åkerlund hade i sin första plan i januari 1916 (bild 2) nära anslutit sig till en normal cisterciensisk klosterplan, som vi känner till den i Alvastra (bild s. 86). Det viktigaste undantaget var, att han lade kyrkan – en friluftskyrka! – på rosengårdens västsida, ej på dess norrsida. Följaktligen ligger i de första skisserna Åkerlunds parlatorium (samtalssal men tänkt även som gudstjänstrum), som ersätter munkarnas kapitelsal, mot norr och inte mot öst. Åkerlund har följt cisterciensernas vana så noga, att även han har ritat ett calefactorium (värmestuga) med en stor öppen spis. Refectorium (matsal) ligger hos Åkerlund mot öst i stället för mot syd. Sydsidan av rosengården begränsas av en öppen arkad. Rosengården är således inte helt kringgärdad av byggnader som hos cistercienserna. Dessa hade på klosterplanens fjärde sida en byggnad för lekmannabröderna (conversi). Åkerlund gick uppenbarligen inte så långt i medeltidsimitation, att han jämställde eleverna i stiftelsens folkhögskola med lekbröderna.

Den svagaste delen av Åkerlunds förslag utgör kyrkan eller friluftskyrkan, som är ett påhäng, oförbundet med den övriga planen. Ändå värre är, att det i sig självt är otillräckligt genomtänkt. Det består av ett långsmalt rum i nord-sydlig riktning under öppen himmel. Man beträder det från söder genom en porthall, som öppnar sig med tre stora bågar. Vad Åkerlund har haft i tankarna vid skissningen av den, är svårt att säga. Månne den berömda porthallen med tre bågar till klostret i Lorsch från karolingisk tid? Friluftskyrkan skulle emellertid endast under kort tid på sommardagarna kunna fyllas av solljus, och detta skulle dessutom avskärmas i söder genom portbyggnaden. En helt öppen byggnad av detta slag behöver i vårt klimat ständiga reparationer för att inte snabbt bli fallfärdig. Inte heller friluftskyrkans korparti eller altardel visar någon lämplig arkitektur. Som nordavslutning av den långa kyrkan hade Åkerlund tänkt sig det breda tornet med hög spira, vilket i sin nedervåning skulle öppna sig helt mot kyrkan (bild 22). Här skulle alltså återigen bli ett rum, i vilket väder och vind fritt kunde bryta in. Rummets nordvägg skulle få ett stort fönster (antagligen med målat glas), mot vilket en mycket stor krucifixus skulle avteckna sig i motljus.

Det hela ägde en grandios jugendstilssakralitet, men den var nog ytlig i Björkquists ögon och oförenlig med hans tanke- och känslovärld.

Planen måste således göras om i stora delar. Rosengården, som var central i Björkquists byggplaner, bibehölls (bild 1). Parlatorium, som var alldeles för stort såsom kapell för gästhemmets och skolans folk, ersattes av matsalen, calefactorium ströks, och refectorium blev i stället samlingssal. På friluftskyrkans plats förlade Åkerlund en gästrumsflygel. Gudstjänstdelen av anläggningen flyttades till rosengårdens södra sida. Åkerlund hade funnit, att friluftskyrkan måste flyttas redan därför, att dess förra plats inte fick bebyggas. Där låg ett stenkummel, en gammal grav. Friluftskyrkan breddades nu mycket starkt, och dess axel lades i väst-östlig riktning, så att den fick så mycket solljus som möjligt under sommardagarna. Kapellet lades på friluftskyrkans östsida, alltjämt under ett kraftigt torn. Nu fick man en god förbindelse mellan gästhemmets sällskapsrum och kapellet. Arkitektoniskt gav den nya skissen möjligheter till bättre perspektiv inom anläggningen.

En svårighet stod ändå kvar. Kapellet var ursprungligen tänkt utifrån sin funktion som altarrum åt friluftskyrkan. Altaret skulle stå på dess östra långsida och skulle bli synligt från friluftskyrkan genom en stor port. Men man förlängde kapellet ett stycke söderut och gav det ett litet kor, och altaret – ett lätt träaltare – skulle flyttas allt efter behov mellan östsidan och koret i söder. Nu kunde stiftelsens gäster även vintertid bekvämt gå från sällskapsrummet till kapellet för att delta i andakterna, som skulle ledas av en präst eller lekman. Då man dock aldrig kan bygga så stora portar *dragfria* som den, som vette ut mot friluftskyrkan, kunde emellertid följden bli, att kapellet under större delen av året slukade mycken värme och ändå förblev kallt. Det problemet sköts dock på framtiden.

Efter denna genomgripande förbättring av hospitsdelen återstod för Åkerlund en andra stor operation. Skolan i hans första utkast i januari 1916 var ståtligt och rymligt tänkt men inte väl planerad. Den var en addition av två byggnadskroppar med skilda funktioner, båda tämligen smala och med en korridor längs ena sidan. Sammanbindningen av dessa lokaler med stiftelsens kärnanläggning, ”klostret”, tyder på stor osäkerhet: långa, öppna arkadgångar med inlagda korta trappor skulle tjäna som förbindelseleder. Redan tanken på vad sådana gångar i vårt klimat skulle kräva i underhållskostnader, verkar avskräckande. Torra löv, regn och snö skulle ju driva in i dem. I november 1916 hade Åkerlund kommit så långt, att han förkortade de långa gångarna med mera än två tredjedelar, men han bibehöll själva byggnadskropparna. Klarare var alltså inte hans föreställning om volymernas proportioner runt den tänkta Stora gården. Han hade fortfarande mycket arbete framför sig, innan han nådde en tillfredsställande lösning.

Huruvida Åkerlunds planer för skolan av januari och november 1916 kritiserades för sina estetiska brister, eller om det endast var ekonomiska skäl, som tills vidare framtvang en koncentration på ”klostret”, ger oss inte protokollen upplysning om.

Hur inspirerad men samtidigt osäker Åkerlund var inför sin uppgift, kan man se av hans interiörskiss för stora hallen i skolbyggnaden, som på planen kallas samlingssalen med anslutande diakonsalen (bild. 20). Det är en stor hall med svagt spetsbågigt tunnvalv med gördelbågar, vilka stiger upp från enkla, rätvinkliga väggförlagor eller väggpelare. På södra långsidan sitter höga, men efter planen i februari 1916 att döma ganska smala fönster. På norra långsidan öppnar sig salen mot ett lågt sidoskepp,

över vilket ett galleri löper, som har rundbågiga öppningar mot salen. Sidoskeppet ingår å ena sidan i salen, å andra sidan hör det till skolbyggnadernas korridorsystem. Detta är allt annat än praktiskt, ty lärare eller elever, som måste förflytta sig inom skollokalerna, kan tvingas att begagna korridoren, även när det pågår samling i hallen. På östra kortsidan ansluter sig till hallen ett lågt kapell- eller korartat rum med ett altare, på planen kallat diakonsalen. Det verkar, som om detta rum skulle kunna skiljas från hallen genom en vikdörr eller liknande. Över detta låga rum sitter en empor, som med två svagt spetsbågiga öppningar blickar ned i salen.

I denna Åkerlunds teckning finns flera arkitekturhistoriska reminiscenser samlade. Det av gördelbågar burna tunnvalvet är ett lån från cisterciensiska kyrkorum. Emporen över diakonsalen bildar en front, som påminner om herrskapsemporer i romanska svenska egenkyrkor. Norra långsidan påminner vagt om intryck från Wahlmans kyrkointeriörer utan att ha dennes kraft och svikt i sig. Hallen var ju emellertid ingen kyrka.

I november 1916 har Åkerlund gjort om denna sal i fråga om utsmyckningen (bild 21). Den har alltjämt sina höga fönster mellan väggpelare eller -förlagor på södra långsidan och likaså korridoren och det ovanför denna löpande galleriet. Men taket är nu av trä. Till konstruktionen är det ett spegelvalv över en hög, tre gånger kurvad käl. Väggarna, taket och den stora dörren mot diakonsalen är rikt målade. Där finns kartuscher med inskrifter och bredvid dem stora figurer i en blandning av barock och jugendstil. I en liknande stil arbetade vid denna tid Filip Månsson, som dekorerade flera interiörer av Wahlman och Westman. År 1919 skrev Åkerlund några ord om det moderna måleriet, som är värda att beaktas i detta sammanhang. ”Detta måleri har givit oss en färgrikare och vackrare interiörkonst, än vi ägde blott få år tillbaka. Man kan heller inte värja sig för intrycket, att även den teaterdekorationskonst, som den ryska baletten för några år sedan förde med sig hit, visade oss, vad färgen betyder på enkla stora ytor i en interör.”[10] Denna färgens betydelse ville Åkerlund visa i samlingssalen.

Denna sal kom, som ovan anförts, ej att byggas. Men sidoskeppet och trätaket återkom senare i Åkerlunds stora sal för Sigtuna, som blev färdig 1924 (se planen bild 15). Galleriet över sidoskeppet var emellertid borta där, och trätaket var slätt, utan käl och spegelvalv. Det fick en målning men enklare än den, som Åkerlund i sin föregående skiss till samlingssal planerat. Den ”färgrika interiörkonsten” var uppenbarligen ej Björkquists ideal.

Åkerlund hade även andra uppdrag att utföra. Man måste tänka på bostäder åt personalen vid den planerade stiftelsen. På södra sidan av vägen, där den inköpta lägenheten Johannesberg låg, var en villa belägen, som planerades bli rektorsbostad, och tre mindre hus låg i sydöstra hörnet nedanför kullen, ovanför vägen. De kunde bli bostäder åt vaktmästare, elever och andra. Så beräknade man, och nödvändig ombyggnad planerades av Åkerlund.

Den 26 maj 1916 höll stiftelsens styrelse sammanträde, varvid tre viktiga skrivelser skulle behandlas. Folkhögskolestyrelsens skrivelse av den 25 februari i form av protokoll föredrogs, och dess förslag angående reglering av det ekonomiska förhållandet mellan stiftelsen och folkhögskolan antogs. Behandlingen av förslaget till stadgar för den senare uppsköts emellertid till ett senare tillfälle under sommaren.[11]

Billing, Berg och Björkquist, som hade behandlat byggnadsfrågan, framlade protokollet från sitt sammanträde, som ägt rum den 17 maj. I enlighet med de kommittera-

des förslag beslöt styrelsen att infordra entreprenadanbud å det s. k. hospitset med tillhörande tornkomplex i överensstämmelse med av Åkerlund företedda nya ritningar.

Den tredje skrivelsen var från professor Lars Israel Wahlman av den 25 maj 1916, som innehöll begärt yttrande om de av Åkerlund uppgjorda ritningarna. Hans vitsord var mycket positivt. På grundval av detta yttrande hade ovannämnda kommitterade i byggnadsfrågan framlagt sitt förslag till stiftelsens styrelse. Enligt Björkquist hade även konstnären Anders Zorn uttalat sin tillfredsställelse med förslaget.[12]

Nu tillsatte styrelsen en byggnadskommitté. Den skulle bestå av tre ledamöter och en suppleant. Ledamöterna blev Dahlin, Berg och Björkquist med Billing som suppleant. Denna kommitté fick omfattande uppdrag. Den skulle 1) infordra entreprenadanbud, 2) låta uppgöra program för värme- och sanitetsanordningar och infordra anbud å desamma, 3) låta uppgöra program för den elektriska anläggningen och infordra anbud å denna jämte ytterledningar, 4) undersöka vattentillgången å Stiftelsens område samt infordra anbud å vatten- och avloppsledningar, 5) låta uppgöra förslag till ombyggnad eller reparationer av de befintliga byggnaderna på Stiftelsens område, 6) undersöka betingelserna för att anlägga en brygga vid stiftelseområdets strand.

Styrelsen tillsatte även ett ekonomiutskott, bestående av skollärare Herman Hörner, Uppsala, kassaförvaltaren Per Hasselroth samt sekreteraren Björkquist. Deras närmaste uppgift angavs vara att i samråd med arkitekt Åkerlund uppgöra förslag till planering av stiftelsens område och även plantering i detsamma.

Björkquist tog vid detta sammanträde upp frågan om ”grundinvigningshögtid” för de nya byggnaderna. Han hade talat med ärkebiskop Söderblom, som lovat inviga grunden den 16 juni 1916. Biskop Eklund hade även förklarat sig villig att hålla ett föredrag i Mariakyrkan med anledning av denna högtidlighet. Tidpunkten var lämplig, emedan ett stiftsmöte och en kyrklig ungdomskurs då skulle hållas i Uppsala. Björkquist önskade, att deltagarna skulle få vara närvarande i Sigtuna vid invigningstillfället. Björkquist och Åkerlund fick i uppdrag att förbereda högtiden.[13]

I enlighet med sitt uppdrag hade byggnadskommittén utbjudit på entreprenad de arbeten, som av styrelsen beslutats, och anbud inkom. Den 21 juli 1916 öppnades i närvaro av Björkquist och Åkerlund anbuden för 1) uppförande av byggnaden, 2) värme- och sanitetsanläggning, 3) den elektriska anläggningen. Fördelaktigast beträffande byggnaden var byggmästare Carl Forss', Uppsala, anbud på 146.000 kronor, beträffande värme- och sanitetsanläggningen ingenjörsfirman Bengtsson & Johanssons, Stockholm, på 25.897 kronor och beträffande den elektriska anläggningen Nya förenade Elektr. AB:s anbud på 8.050 kronor.[14]

Nytt styrelsesammanträde måste nu hållas, och det kom till stånd den 26 juli 1916. Sekreteraren redogjorde för de åtgärder, byggnadskommittén vidtagit sedan föregående sammanträde. De inkomna anbuden lästes upp, och styrelsen beslöt antaga dem från Forss, Bengtsson & Johansson samt Nya fören. Elektr. AB. Byggnadskommittén fick i uppdrag icke blott att å styrelsens vägnar upprätta och genom någon sin ledamot underteckna entreprenadkontrakt med ovanstående, utan även att vidtaga de åtgärder, som komme att föranledas av kontrakten eller eljest befunnes erforderliga för anläggningarnas ändamål. Kommittén skulle även anskaffa inventarier och armatur inom Stiftelsens byggnader och vidtaga åtgärder för sådan reparation eller förändring

av ”å Stiftelsens fastighet redan befintliga åbyggnader”, som kunde befinnas erforderlig.[15]

Byggnadskommittén hade alltså fått vittgående fullmakter att handla å styrelsens vägnar. Bygget kontrakterades, och byggnadsentreprenör var således Carl Forss från Uppsala.[16] Den elektriska anläggningen projekterades av Per Johansson i vederbörande firma, och den sanitära och värmetekniska anläggningen av den nämnda firman.[17] En beskrivning av vatten- och avloppsledningar för Sigtunastiftelsens nybyggnader upprättades den 28/8 1916 av ingenjör Paul Pettersson i sagda firma.[18]

Forss' kontrakt löd på samma summa som hans anbud, 146.000 kronor. Härav skulle 14.600 kronor utbetalas i förskott och återstoden i den mån, arbetet fortskred. Kontraktet undertecknades av godsägare Berg för byggnadskommitténs räkning. Arbetet skulle vara färdigt den 15/9 1917, då avsyning skulle ske av den, som byggherren förordnade. En mycket detaljerad arbetsbeskrivning bifogades kontraktet, undertecknad av Forss och Berg.[19] För fullgörandet av Forss' åtaganden av den 29/7 1916 gick trävaruhandlare W. Nordström, Liljeholmen, och grosshandlare A. E. L. van Melen, Stockholm, i borgen.[20] Av Uppsala juridiska byrå hade byggnadskommittén införskaffat upplysningar om Forss' likaväl som om borgesmännens soliditet.[21] För entreprenören firman Bengtsson & Johansson, Stockholm, gick Johan Karlsson och Amandus Bengtsson i Hok i borgen.[22] Då dessa namn senare blir aktuella, är det lämpligt att redan nu nämna dem.

Byggnadskommittén ansåg, att en ständig kontrollant över byggets utförande behövdes, varför den vände sig till ingenjör Carl Axel Alfred Fagerlind i detta ärende. Den 21/10 1916 skrev denne till Björkquist, att han var beredd att ”mottaga dagkontrollantsbefattning vid Sigtunastiftelsens nybyggnader på de villkor, vilka äro stipulerade i protokollsutdraget av den 26/9 1916”. Förmodligen är siffran 9 felläsning av 7, eftersom det åsyftade protokollet bör gälla styrelsesammanträdet den 26 juli. I september har, så vitt jag kunnat finna, intet sådant sammanträde ägt rum.

Vid styrelsesammanträdet den 26/7 1916 behandlades även folkhögskolan, varvid de av folkhögskolekommittén föreslagna och sedan föregående styrelsesammanträde vilande stadgarna efter diskussion antogs. De omfattade 18 paragrafer i fem avdelningar. Dessa gällde 1) folkhögskolans ändamål och undervisning, 2) folkhögskolans styrelse, 3) lärarna, 4) lärjungarna samt 5) övriga bestämmelser, t. ex. om revision, ändring av stadgar osv.[23]

Då detta sammanträde hölls, var redan grundstenen till Sigtunastiftelsen lagd, vilket – i enlighet med styrelsebeslutet i maj – ägde rum den 16 juni 1916. Vid grundstenen talade ärkebiskop Söderblom över orden ”Kom och gå!” syftande på stiftelsens avsikt att låta människor komma för rekreation eller studier och gå till nya uppgifter med förnyad håg. I Mariakyrkan tolkade sedan biskop Eklund stiftelsens närmare innebörd.[24] Dagen sägs ha varit stormig, och många stormar hade styrelsen och dess anställda att genomkämpa under de närmaste åren, innan byggnadsarbetet var färdigt. Men tron svek dem aldrig. Hurdan var nu planen för bygget?

Som ovan visats, blev det inte den första skissen från januari–februari 1916, som kom att ligga till grund för byggnadskomplexet. Åkerlund hade skissat vidare och förbättrat förslaget (bild 3). Att friluftskyrkan flyttats till ett lägre plan, söder om hospitsgården, blev en viktig förbättring, i det att det hela blev mera koncentrerat, än det varit i första skisserna. Fasadritningarna visade nu förenklade konturer i förhållande till de första (bilder 11, 12). Åkerlund koncentrerade sig

först på hospitset, kapellet och tornet, och de nya skisserna för dessa blev klara på försommaren 1916. De var då mycket detaljerade. Huvudritningen gjorde beräkningar om höjdförhållandena utifrån en utstakad linje och indelade för den vidare skissningen planen i sektioner. Kapellet skulle, som omtalats, tjänstgöra som kor ut mot friluftskyrkan medelst en dörr i tornets vägg, som alltså vintertid kunde slutas till. Detta har markerats på huvudritningens bottenplan. I tornet tänkte sig Åkerlund bibliotek två och tre trappor upp och vattenbassängen högst uppe (bild 14). Trappan upp i tornet skulle löpa från sidan av kapellets ingång, på norra sidan av detta. Vad som frapperar i huvudritningarna, är placeringen av lärosalar i nedre våningen och hospitsrum i den övre. Huvudanledningen var den, att Åkerlund och Björkquist redan nu förstod, att det inte gick att bygga den planerade folkhögskolan under dåvarande kristid med fördyrade varor och arbetslöner. Skolan måste tills vidare inhysas i hospitsbyggnaden och vinden ordnas för sällskaps- och gästrum. I första hand koncentrerade man sig på de provisoriska lokalerna för folkhögskolan, då man planerade att först öppna den. Tre större lärosalar och ett materielrum ritade Åkerlund, men två av dem kunde även genom väggar förändras till flera mindre. Köket i norra längans undervåning, som var avsett för hospitset, fick även användas för elevinternatet. Ett diskrum förlades intill matsalen, och genom en hissanordning fick maten sändas dit från köket. En matsal för hospitset måste sedan inredas i vindsvåningen, dit även en hiss fick transportera maten. Vinden höjdes då något, varför där har blivit snedtak.

Ritningarna av östra och västra fasaderna visar, att man på grund av den lägre terrängen på östra sidan måste höja grunden. Där förlades huvudingången, som från början var tänkt. Tornet fick ingen spira utan ett valmtak. Kapellets södra sida, dess kor, slutade rakt. En monumental trappa skulle leda upp till friluftskyrkans kor, som var en del av kapellet.

Under sensommaren och hösten 1916 fortsatte Åkerlund det ovan behandlade skissarbetet för folkhögskolan, och hela planen för Stiftelsens gästhem och folkhögskola blev färdig i november 1916 (bild 3). Den visade en anläggning kring en gård, fastän denna var mindre än i den första skissen, som redan påpekats. Längorna skulle vara tvåvåningsbyggnader. I söder och sydost skulle lärosalar och andra utrymmen ligga och i norr och nordost elevbostäder, som från början var tänkt. Rummen i elevhuset skulle ligga i en rad utmed en gång, sex rum i vardera våningen och dessutom två rum i vardera ändan av längan, troligen avsedda för personal. En gång från hospitsbyggnaden skulle leda fram till elevhuset. Inredningsplaneringen för skollängan liknade den, som utarbetats i den första skissen.

Mellan elevhuset och skolan i öster skulle *stora porten* vara, som ledde fram mot huvudingången. Man tänkte sig då en väg österifrån genom terrägen, men planerna på en sådan skrinlades senare.

Vid sidan av kapellet ritade Åkerlund en gång, som skulle förbinda hospitskomplexet, med lärosalar och bibliotek. Denna anordning var betydelsefull och kom att följas, då man långt senare hade möjlighet att bygga vidare enligt Åkerlunds skisser (bild 15). Följande år måste man koncentrera sig på att få hospitsbyggnaden färdig.

Den 2 mars 1917 hölls styrelsesammanträde. Kassaförvaltaren, Hasselroth, föredrog sin förvaltningsberättelse och revisionsberättelse för 1915–1916, och ansvarsfrihet beviljades på revisorernas tillstyrkan. Revisorer var bankdirektör Johan Vilhelm Stenbeck med polismästare Rudolf von Schultz som suppleant samt kyrkoher-

de Vilhelm Montell med Hans Emil Hallberg som suppleant. De var enligt stadgarna tillsatta av resp. Konungens befallningshavare i Uppsala och Konsistoriet i Stockholm.[25] Arbetsledaren Björkquist föredrog sedan sin berättelse över verksamheten 1915–1916 och ett exemplar av densamma skulle tillställas varje styrelsemedlem och suppleant.[26]

Skrivelser förelåg dels från folkhögskolestyrelsen, dels från byggnadskommittén. Den förra anhöll att få hyra lokaler för 6.500 kronor samt att få ett anslag av Stiftelsen för första läsåret å 5.000 kronor. Båda dessa anhållanden beviljades. Ordföranden, Eklund, och kassaförvaltaren utsågs att uppgöra hyreskontrakt på angivna villkor. Det skulle löpa på ett år från den första nästföljande oktober räknat.[27] Man siktade sålunda på att kunna börja folkhögskolans arbete hösten 1917. Hyreskontrakt uppgjordes också enligt styrelsens beslut.[28]

Byggnadskommitténs skrivelse anmälde vissa beslutade reparationer i stiftelsens äldre hus, lämnade meddelanden om vidtagna åtgärder för lösning av rektors bostadsfråga samt framlade förslag om inredningen av nybyggnadens vindsvåning till hospits för en kostnad av högst 90.000 kronor.[29] Styrelsen godkände förslaget om vindsvåningens inredning till hospits men uppsköt frågan om rektorsbostad.[30] Styrelsen tillsatte vid detta marssammanträde även ett *ekonomiutskott,* som för nästkommande arbetsår skulle framlägga förslag till budget och uppgöra ekonomisk organisationsplan för hospitsverksamheten m. m. Till ledamöter utsågs Dahlin, Björkquist och auktionskommissarien A. Lingmark, Uppsala, samt som suppleant Hörner. Vid behov skulle till ekonomiutskottets sammanträden kallas kassaförvaltaren och husmodern.

Till husmor antogs vid detta tillfälle lärarinnan vid Uppsala fackskola, fröken Lisa Biberg. Ekonomiutskottet fick i uppdrag att vidta förberedande åtgärder för anställande av vaktmästare samt uppgöra förslag om lönevillkor för denne. Lisa Biberg kom att förestå gästhemmet ända fram till 25-årsjubiléet 1942 och tycks ha betytt mycket för detsamma. Alf Ahlberg framhåller, att ”många skalder, för vilka hon tycks ha varit som en mor, har besjungit henne”. Bertil Malmberg syftade sålunda på henne, då han skrev: ”Bara Du går genom salarna, ljusna de mörkaste minerna. Människoruinerna, livs- och glädjeförtalarna, trötta att hoppas och önska, börja åter att grönska.”[31]

Böcker för ett kommande bibliotek hade skänkts till stiftelsen från olika håll, och redaktör Mannström hade dittills skött dessa gåvor och förberett ordnandet av ett bibliotek. Han förklarade sig villig att även i fortsättningen öva tillsyn över bokbeståndet. Björkquist hade ”av lämplig person” fått erbjudande om hjälp med katalogisering och skötsel av biblioteket mot ersättning i form av bostad och fritt vivre. Styrelsen gav sitt tillstånd till att denne man anställdes under det kommande året.

Ett avtal upprättades i enlighet med styrelsebeslutet mellan Sigtunastiftelsen och byggmästare Forss den 4 april 1917. Han åtog sig att inreda vindsvåningen i Stiftelsens nybyggnad enligt Åkerlunds ritning. Utrymmena skulle vara färdiga den 15 oktober 1917, och Forss skulle för arbetet erhålla 18.500 kronor. Avtalet underskrevs av byggnadskommitténs ordförande, Dahlin, jämte Forss. Arbetet blev emellertid fördröjt, och den 11 oktober underskrevs nytt avtal, som med en liten ändring den 1 november stadgade, att alla återstående arbeten skulle vara fullbordade den 20 december 1917.[32]

Arbetet på att få de nödvändigaste lokalerna färdiga för hospitset och folkhögskolan fortgick under vintern och sommaren 1917 med siktet inställt på att de skulle

kunna tas i bruk kommande höst. Svårigheterna var emellertid stora på grund av dyrtiden, och vissa varor gick till slut inte att anskaffa. Enkelt och billigt måste allt göras, men hösten 1917 var folkhögskolans provisoriska lokaler så pass färdiga, att de kunde tagas i bruk den 1 oktober. Innan detta skedde, sammanträdde emellertid styrelsen den 14 september 1917 för att behandla åtskilliga frågor, speciellt ekonomiska.

Pengar inflöt under dessa första år i riklig mängd till Stiftelsen från intresserade personer i hela landet. Godsägare Ekman å Bjärka-Säby var en verklig välgörare mot Stiftelsen. Han hade lovat att bidraga med 4.000 kronor pr år under de två första åren, och dessutom hade han beviljat stiftelsen ett lån på 25.000 kronor, räntefritt under 2 år.[33] Skattmästaren föredrog den 14 september en översiktlig redogörelse för det ekonomiska läget och ansåg, att ett lån ändå måste upptagas för att täcka dryga kostnader för reparation av de gamla husen och för nybygget. Sekreteraren framlade ett av honom uppgjort budgetförslag för kommande år – på gjord önskan, som det heter. Nu beslöt styrelsen att en redogörelse för stiftelsens ekonomiska ställning skulle föreläggas vid varje sammanträde, samt att ett fullständigt förslag för det nästföljande året, uppgjort av ekonomiutskottet, skulle föreläggas styrelsen vid sista sammanträdet varje år. Nämnda utskott skulle å styrelsens vägnar upptaga lån intill 50.000 kronor och utfärda skuldförbindelser härför .[34] Detta beslut upphävdes dock vid ett kort sammanträde den 4/10 1917, då ekonomiutskottet, d. v. s. Dahlin, Lingmark och Björkquist, i stället bemyndigades ”dels att vid vederbörlig domstol söka och erhålla inteckning för av utskottet å styrelsens vägnar utfärdade skuldförbindelser å belopp intill 80.000 kronor uti stiftelsens ägande fastigheter i Sigtuna, dels att å dessa förbindelser såsom hypotek upptaga lån för Sigtunastiftelsens räkning. ”Utdrag av protokollet skulle gälla som fullmakt.[35]

Beträffande planeringen för folkhögskolan anmälde sekreteraren vid septembersammanträdet, att ytterligare lokaler komme att krävas, och styrelsen gav ekonomiutskottet i uppdrag att uthyra sådana och bemyndigade detsamma att tillgodose folkhögskolan med nödigt förskottslån för nödvändiga utgifter.[36]

Då sommarkurser ju avsågs att så småningom hållas på Stiftelsen, tillsattes en kommitté för förberedande av den frågan. Till ledamöter valdes Billing, Holmdahl och Björkquist. Till dessas suppleant utsågs professor Edvard Rodhe, Lund.

Då Stiftelsens första bygge nu nalkades sitt slut, tog styrelsen vid septembersammanträdet även upp frågan om en invigningshögtidlighet. Ordföranden och sekreteraren, d. v. s. Eklund och Björkquist, fick i uppdrag att bestämma tid och föranstalta om högtidligheten.[37]

En rad förslag av ekonomiutskottet hade lämnats in, vilka godkändes av styrelsen. Sålunda anställdes vaktmästare med vikarie, biträdande husmor och trädgårdsmästare. Den senares uppgift var mycket betydelsefull och gällde planering av Stiftelsens närmaste omgivning. Trädgårdsmästare Ruben Lindahl anställdes. Han anlade rosengården med en brunn i skärningspunkten mellan två vinkelräta, stenbelagda gångar. Mellan dessa planterade han röda rosor. Han gjorde även en terrass från vägen upp mot huvudbyggnadens plan. Även den omgavs av rosor men kantades senare av cypresser.

Det var hög tid, att personal anställdes vid Stiftelsen. Ordnandet av bostäder för eleverna och den personal, som inte kunde få bo i nybyggnaden, var även en viktig uppgift. Det blev den s. k. Lillgården, de tre små trähusen sydost om kullen, som enkelt ombyggdes och inreddes till bostäder

för väntade elever Åkerlund ritade skisser, naturligtvis. Det blev ”allmogehus” i den stil, som Åkerlund älskade. Man tänkte sig även ett av dem som bostad åt vaktmästaren och en lärare, den s. k. Längan. Minst 14 elevrum fick man av skisserna att döma, och två elever i varje rum kunde ju beräknas.

Åkerlund arbetade med skisserna till nämnda ombyggnader under sommaren 1917. Längans skiss var klar i juli och de andra stugornas i augusti. Arbetet fortgick oavbrutet, och även Lillgården blev färdig att mottaga de väntade eleverna den 1 oktober, då den första folkhögskolekursen alltså tog sin början.

Huvudfasaden på nybyggnaden låg och ligger, som ovan framgått, på östra sidan, och vägen siktade rakt på denna. En yttertrappa i grovhuggen granit leder upp till bottenvåningen, tre meter högre upp. Man kom in i en hall med utblick över den blivande Rosengården, och till vänster hade man parlatoriet eller Riddarsalen, som senare kallades Luther-salen. Rätt fram åt höger låg refektoriet eller matsalen och bakom den två rum, som blev lärosalar, samt ett materielrum. Därunder låg, som nämnts, köket. Söder om Luthersalen gick man genom skjutdörrar till det planerade kapellet i tornet, och därunder var panncentralen belägen. Så långt hade bygget hunnit till oktober månad. Arbetet fortsatte intensivt på den återstående delen av komplexet.

Riktmärket för arbetet under hösten 1917 var, att hospitset skulle stå färdigt till julen samma år och då kunna ta emot de första gästerna. Detta lyckades. Hurdant var då hospitset? Från hallen leder en huvudtrappa upp till första gästrumsvåningens hall (bild 23). Gästrummen ligger på denna våning så placerade, att fyra stycken är vända mot öster. De ligger över Luther-salen. Mot söder och Rosengården vetter fem rum, och ett rum ligger i den korta västra flygeln. Tvenne rum finns ytterligare i denna flygel, men de var då avsedda för husmodern. Från övre hallen leder en trappa upp till vindsvåningen. Där låg i östra längan matsal och två sällskapsrum, som förbands med tornrummet och ett där inrett bibliotek. Den norra längan innehåller sex gästrum.

Rummen hade måst göras enkla med putsade tak och väggar, målade i kalkfärg med ton (bild 25). Oljefärg var svår att anskaffa, och därför ströks endast fönsterbågar och en del lister med sådan. Dörrar och annat av trä fick målas med tjärpreparat, såsom Solignum.[38] Endast Luthersalen fick ett trätak med kraftiga, framträdande bjälkar. Korridorerna var lika enkla, men de fick välvda tak med träpanel. Möbleringen anförtroddes åt arkitekt Åkerlund att rita. Vi påminner oss, att han hade ritat möblerna till Sörängens folkhögskola tidigare. Detta uppdrag var inte det viktigaste för Åkerlund, då det gällde Sigtunastiftelsen. Själva byggnaden och dess konstruktion var mest angeläget att slutföra. När arbetet därmed var färdigt, tog han itu med möbelritningen. Den 15 juli 1918 sände han ritningar till Björkquist för tornrummets och kapellets möbler jämte några andra.[39] Utförandet av dessa behandlas nedan.

Den 25 januari 1918 sammanträdde styrelsen på nytt, varvid biskop Eklund omvaldes som styrelsens ordförande för kommande år och Lindroth som vice ordförande. Sekreteraren föredrog ekonomiutskottets finansplan. Den visade underskott i den beräknade balansen, varför Lingmark och Björkquist såsom medlemmar av ekonomiutskottet bemyndigades att vid vederbörlig domstol söka och erhålla inteckning för nya skuldförbindelser intill 55.000 kronor uti Stiftelsens ägande fastigheter samt att å dessa förbindelser såsom hypotek upptaga lån för stiftelsen. Ekono-

min var nu för styrelsen ett stort problem, trots de donationer och gåvor som influtit, beroende på de allmänna prisstegringarna. Forss blev på grund av dyrtiden tillerkänd 5.000 kronor utöver entreprenadsumman, och även andra extra utgifter för 1918 förutsågs och diskuterades. Hasselroth avsade sig kassörskapet för stiftelsen, och med anledning därav uppkom ett förslag att slå samman kassaförvaltareuppdraget med uppgiften att vara sysslоman och leda vissa praktiska arbeten. Tills vidare utsågs Erik Laurén, Uppsala, till kassaförvaltare, och han skulle biträda i sysslomansgöromål därjämte. Styrelsen avlät en skrivelse till ''Centralnämnden för Reformationens jubileumsgåva'' med begäran om anslag därur. Jubileumsgåvan härrörde från en insamling i samband med jubiléet i oktober 1917. Styrelsen begärde 75.000 kronor, då stiftelsens verksamhet skulle vara i överensstämmelse med reformationens anda. En särskild byggnad för eleverna planerades, och pengar behövdes härför, framhölls i ansökan.[40]

Då byggnadsarbetets detaljer fördröjts, ansågs, att invigningen inte kunde hållas förrän tidigast våren 1918. Eklund och Björkquist fick i uppdrag att ordna högtidligheten.[41]

I april 1918 kunde byggmästare Forss inte längre betala sina fordringsägare, vad han blev dem skyldig, på grund av alltmer fördyrat byggnadsmaterial och ökade lönekostnader. Han måste gå i konkurs, och stiftelsen förklarade kontraktet av den 29/7 1916 brutet av entreprenören. Nämnda förklaring undertecknades den 29/4 1918 av Olof Alfred Berg enligt uppdrag av Sigtunastiftelsen, och den godkändes av Carl Ljungholm för Melens sterbhus. A. E. L. v. Melen hade nämligen dött i slutet av 1916. Båda underskrifterna bevittnades av Åkerlund jämte en annan närvarande. Kontraktet jämte avtal angående tillläggs- och ändringsarbeten överläts på van Melens sterbhus och W. Nordström, den andra borgesmannen, såsom nya entreprenörer. Godemän i C. J. Forss' konkurs godkände överlåtelsen och förklarade, att konkursboet på grund av ovanberörda kontrakt icke ägde någon fordran mot byggherren.[42]

Invigningen av Sigtunastiftelsen ägde rum den 18 augusti 1918. Dagen därefter hölls styrelsesammanträde. Revisionsberättelsen, upprättad av bankdirektör Stenbeck och kyrkoherde Montell, upplästes, och ansvarsfrihet beviljades. Sekreteraren, direktor Björkquist, meddelade, att hans verksamhetsberättelse för år 1917 på grund av de hopade göromålen i sammanhang med invigningen hade blivit fördröjd och först senare kunde sändas till styrelsens medlemmar. En utförlig verksamhetsberättelse färdigställdes sedan.[43] – En noggrann redogörelse från ekonomiutskottet, daterad den 7 augusti, undertecknad av Björkquist och justerad av Lingmark, avgavs likaså till styrelsen.[44] Ekonomin var även vid detta sammanträde brännande. Gåvor hade influtit i riklig mängd i samband med invigningen, sammanlagt 88.175 kronor, men däri var inberäknade 25.000 kronor, som erhållits från ''Centralnämnden för Reformationens jubileumsgåva'', varur styrelsen i januari ansökt om bidrag.[45] De influtna medlen räckte tydligen inte för alla utgifter, utan ekonomiutskottet fick tillstånd att upptaga ytterligare lån för stiftelsens räkning mot säkerhet i byggnaderna. Hittills hade ju styrelsen gett instruktioner till ekonomiutskottet vid varje sammanträde, men nu fick utskottet i uppdrag att utarbeta förslag till en instruktion för sin verksamhet, som skulle gälla i allmänhet. Dahlin avgick ur utskottet och ersattes av Olof Alfred Berg med Per Hasselroth som suppleant. Bokföringen, som omlagts, och bokslutet detta år hade krävt så mycket arbete, att Laurén erhöll ett extra anslag för sitt arbete. Han utsågs till kassaförvaltare och

kamrer för ett år. Ingenjör Fagerlind fick även ett lönetillskott på 250 kronor för sitt arbete som kontrollant och även som biträdande hjälp åt föreståndaren.

En längre skrivelse från Byggnadskommittén, ställd till Stiftelsens styrelse, föredrogs.[46] Kommittén lämnade sin slutredogörelse för arbetet med det stora byggnadskomplexets tillkomst och för kostnaderna. Med avseende på stiftelsens mellanhavande med Forss och hans borgesmän, som efter honom övertagit entreprenadkontraktet, anmälde kommittén, att ytterligare 5.000 kronor tillerkänts Forss, vilken summa godkändes som kristidstillägg. På kommitténs förslag beslöt styrelsen att dispensera borgesmännen från allt ansvar för förseningen av byggets färdigställande och gav byggnadskommittén i uppdrag att uppgöra sluträkning och slutöverenskommelse med Forss' borgesmän, varigenom allt stiftelsens mellanhavande med den skulle bliva avgjort. Sedan denna slutuppgörelse fullbordats med Forss' borgesmän, hade byggnadskommittén fullgjort sitt uppdrag och förklarades upplöst. Ärenden, som byggnadskommittén skött, skulle hädanefter hänskjutas till ekonomiutskottet.

Detta utskott fick nu ett speciellt uppdrag att utföra. Även firman Bengtsson & Johansson hade gått i konkurs, och uppdraget till ekonomiutskottet från Styrelsen bestod i att söka komma till en för stiftelsen godtagbar överenskommelse med firmans borgesmän. Styrelsen skulle godkänna, vad ''ekonomiutskottet i detta ärende lagligen gör och låter.''[47]

Samtliga ledamöter i Folkhögskolans styrelse omvaldes, och som suppleant omvaldes Mannström och nyvaldes Anna v. Essen, Signesberg. Hyreskontrakt mellan Sigtunastiftelsen och Sigtuna folkhögskola skulle upprättas för tiden 1/10 1918–1/10 1919. Hyran skulle belöpa sig till 9.600 kronor.[48]

Enligt stadgarna skulle nu tre ledamöter jämte suppleanter utlottas ur styrelsen. Lotten föll på Eklund, Lindroth och Dahlin samt på suppleanterna Santesson, Holmdahl och Westman. Meddelande härom skulle sändas till Diakonistyrelsen och ''Sällskapet för nykterhet och folkuppfostran'' med begäran, att dessa sammanslutningar skulle utse vardera en ledamot och en suppleant, enligt vad de åtagit sig vid stiftelsens tillkomst.[49]

Under sensommaren 1918 ordnade byggnadskommittén det uppdrag, den erhållit beträffande Forss' borgesmän. Trävaruhandlare W. Nordström hade den 13/8 1918 fått fullmakt från van Melens sterbhus, undertecknad av Carl Ljungholm, att sköta mellanhavandet med Sigtunastiftelsen och skriva på en uppgörelse.[50] Den 7 september 1918 uppgjordes sluträkningen mellan Berg och Björkquist för Stiftelsen såsom byggherrar och A. E. L. v. Melens sterbhus och W. Nordström såsom innehavare av byggmästare Carl J. Forss' entreprenadkontrakt. Entreprenörens totala fordran på Sigtunastiftelsen belöpte sig enligt denna överenskommelse til kronor 9.878:51. Uppgörelsen undertecknades av Berg, Björkquist och Nordström.[51]

Förhållandet till firman Bengtsson & Johansson blev inte så snabbt avklarat. Den 13/8 utfärdade Amandus Bengtsson, Hok, en skrivelse till Sigtunastiftelsen angående av stiftelsen fordrat skadestånd för de av ingenjör Bengtsson åtagna arbetena, som blivit fördröjda. Borgesmännen ville nu ha frågan utagerad men vädjade om tillmötesgående från Stiftelsen, eftersom de redan gjort stora utbetalningar för Bengtsson.[52] Fordringarna från Stiftelsens sida var i februari 1920 inte tillgodosedda, då en skrivelse till Björkquist från en advokatfirma utfärdades. Av allt att döma lades ovannämnda fordran ned. Det förhöll sig ju också så, att orsaken till alla ekonomiska problem

och krascher vid denna tid var de oerhört snabbt stigande priserna och arbetslönerna, som ingen förutsett. Byggnaden fram till invigningen 1918 drog en kostnad av 310.000 kronor.[53]

b. Invigningarna – stora högtider

Folkhögskolans invigning

De provisoriska skollokalerna invigdes med en högtidlighet Lutherminnets dag den 31 oktober 1917.[54] Om den dagen påminner det märke, som folkhögskolan alltsedan dess haft, nämligen Luther-rosen med dess fyra symboler: korset, rosen, hjärtat och ringen.

I egenskap av Stiftelsens direktor talade Björkquist vid invigningen den 31 oktober och erinrade om att Svenska kyrkan till reformationsjubiléet skänkt folket en ny kyrkobibel, 1917 års översättning. Han jämförde sedan folkhögskolans grundare i Norden, Grundtvig, med Luther. Den förre föddes på året 300 år efter Luther, nämligen 1783. De var båda ungdomens lärare och gripna av hänförelse. ''Skolan vill ej tvinga sina lärjungar med våld men vill väcka kunskapstörst, vilja, skönhets- och stämningssinne samt hjärtat självt, så att det hela blir en enhetlig karaktär'', löd Björkquists definition av folkhögskolans intentioner.

Godsägare Berg talade också i egenskap av folkhögskolestyrelsens ordförande – inte Sigtunastiftelsens, som felaktigt angavs i en tidning. Berg betonade, att skolan ville hos ungdomen väcka hunger och törst efter kunskap, som följer den genom livet, men göra detta på reformationens grund, d. v. s. på Guds ord.[55]

Invigning av kapell och hospits

Söndagen den 18 augusti 1918 firades invigningen av kapellet och hospitset. Det var en stor högtidsdag. Professor Billing predikade vid högmässan i Mariakyrkan över ämnet ''Kristus-slösaren''. Invigningen av kapellet, som fick namnet Olaus Petri-kapellet efter Sveriges reformator, var dagens höjdpunkt. Det bildade, som vi sett, ett kor ut mot friluftskyrkan. Ärkebiskop Söderblom, assisterad av biskop Eklund och en skara präster, förrättade invigningen. Han talade över det bibelord, som kunde kallas för ett motto för ungkyrkorörelsen: ''Min Fader verkar intill nu.''[56] Senare följde invigning av det övriga byggnadskomplexet genom biskop Eklund, som talade om det andliga arvet, d. v. s. reformationsarvet. Manfred Björkquist talade sedan om Sigtunastiftelsens uppgift. Denna formulerade han så, att stiftelsen ville vara en borg, ett hem, en skola och en helgedom.[57] Han yttrade bl. a.: ''Här skall finnas rum för alla sökande, längtande, ärliga själar, i vilken yttre skepnad de dölja sig, och i vilket yttre läger de ha valt sin boplats. Vi tro på och vilja arbeta för ett de redliga själarnas brödraskap till folkets räddning åt det nya riket.'' Detta ville vara ett program och en välkomsthälsning till människor av olika åskådningar i Sveriges land.

Björkquists tal ger oss en inblick i hans syn på det byggnadskomplex, som nu stod färdigt. Borgen, som kunde ge människor skydd och försvar mot andligen fientliga anstormningar, representerades fr. a. av det kraftiga tornet. Den som höll på att tappa fästet i livet, skulle få styrka inom tornets murar. Vidgade utblickar och perspektiv över livssituationen kunde även ges – i tornet! Där låg också friluftskyrkans kor med altaret, det innersta av helgedomen – ett uttryck för att det var denna, som gav styrkan och kraften. Ett hem skulle beredas i stiftelsens hospits för den, som kände sig hemlös. Ett eget rum skulle beredas honom men måltider gemensamma med andra, liksom i en familj. Gemensam ''husandakt'' i kapellet skulle ordnas för alla, som ville vara med. En skola var integrerad i bygget,

dit kunskapstörstande ungdomar var välkomna. Men även de skulle känna hematmosfär och den andliga kraften från helgedomen, dit de alla hade tillträde. Ett bibliotek i tornets övre salar, öppet för elever och hospitsgäster, kunde skänka vidgade horisonter åt alla. Borgen, helgedomen, hemmet och skolan bildade sålunda en enhet, där helgedomen var centrum, enligt Björkquists idé.

I Vår Lösen gavs referat av både ärkebiskopens och biskop Eklunds tal. Söderblom anknöt till minnena från gångna tider i Sigtuna. ''Vi små och klena människobarn märka snart, att vi lätt bli ännu torftigare och konstigare, om vi försmå det, som är oss givet från gångna tider. Både nytt och gammalt kan vara dött. Men är Gud verksam, – kan han också göra det, som ser gammalt ut, mera nytt och levande än det nyaste människor funnit på. Därför har Sigtunastiftelsen valt till lösenord ''Gud verkar ännu alltjämt''. Han fortsatte: ''Jag förnimmer dem och hör dem omkring oss, dem som här i flydda århundraden velat det högsta och tjänat det heliga, dem som byggt kyrkorna och gjort tjänst i dem, klosterfolk och borgare i många släktled. Här står vi nu högt över S:t Pers kyrka, helgad åt apostlafursten, åt honom som först uttalade den kristna bekännelsen, över S:t Lars kyrka, helgad åt Västerlandets helgon, över S:t Olovs kyrka, helgad åt Nordens helgongestalt framför andra, över Mariakyrkan – vi befinna oss över dem alla i Olaus Petri kapell. Namnet på detta kapell är en bekännelse, som Sigtunastiftelsen avlägger, icke till mannen, som hos oss genomförde kyrkoförbättringen, utan till Guds fortsatta uppenbarelse i reformationen. – Men icke heller reformationen blev något färdigt och avslutat. – Aldrig har världen varit mer trasig än nu. – Vi skulle förtvivla, om vi icke trodde och hade erfarit, att Gud skapar alltjämt ur kaos. Gud verkar alltjämt.''[58]

Även biskop Eklunds tal var kärnfullt. Han erinrade om Sigtunastiftelsens byggnadsform i orden: ''Låt oss icke oroas, ifall man som en underlig idé klandrar tanken att söka sig hit till platsen för Sveriges första domkyrka och bygga så, att det har något av formen från gårdarna, som en gång byggdes vid Mariakyrkans sida.'' – I fortsättningen kom Eklund in på det ämne, som han särskilt i sin ungdom brottats med, nämligen naturforskningen i nutiden: ''Vi bygga och bo vid flodstranden, där historiens Gud låtit oss finna vårt andliga hem. Man visar oss kanske på den nya tidens nya källådror. Man visar på den vetenskapliga forskningen i människans värld och naturens. Och vi hava alla någon gång stått inför maningen att lämna det gamla åsido och flytta till det nyas flodstränder. Vi svara vårt: nej. Icke till vetenskapens eller forskningsandens skapande liv. Även dess flöden rinna upp inom Guds värld. Men – om naturens kännedom blir en kunskap utan kännedom om Gud, ja, så blir den en rå kraft, en brutal teknik, som snarare än att vara ett livets verktyg blir ett dödens. – Vi forska med lust i naturens liv. Men även i naturens liv vilja vi till sist se fotspåren av levande Gud. – Så vare vår stiftelse fri och öppen emot Guds natur och mot allt stort i människohistoriens och tankens värld.''[59]

Även Eklund erinrade sålunda i sitt tal om byggnadsformen och fann en anknytning till gamla traditioner i densamma. De låga längorna för hospitset vid en öppen gård nedanför det höga tornet påminde om huslängor i forna tider vid sidan av de höga kyrktornen. Månne Eklund tänkte på klosterlängor vid sidan av Mariakyrkan, efter vilka stensättningar fanns kvar på kyrkans södra sida? Mera troligt är, att han menade hantverkarnas små hus i det forna Sigtuna. Sydost om Stiftelsens nybyggnad låg ju de ombyggda stugorna Längan, Stor- och Lillstugan, vilka kunde ge associationer i den

riktningen. Öppenheten i Stiftelsens byggnad mot ''Guds natur'' var framträdande och gav anledning till biskopens betraktelse över den moderna naturforskningen.

Till invigningen skrev Oscar Mannström en prolog. Den var lång, hela 24 strofer. Endast ett par av dem kan här återges som exempel på stilen och andan i prologen:

> Skönt förlagt och för sekler byggt
> famnar hemmet oss starkt och tryggt,
> vinkar vänligt, välkomnar glatt,
> viskar förtroligt i brunnens plaskning.
> Varför byggdes det? – Ser jag rätt,
> lyser i ögat på tidens ätt
> samma längtan och nöd ännu,
> som i de multnades glober glödde.
> Här är ett Betel, där vandringsman
> tröttad sitt huvud luta kan,
> glömma att världen är vild och vrång,
> skåda en stig mellan jord och himmel.

c. Blandade reaktioner utifrån

Naturligtvis uppmärksammades redan folkhögskolans invigning den 31 okt. 1917 av pressen. Man firade ju, som påpekats, det året 400-årsjubileum av reformationens födelse, och jubiléet högtidlighölls runt om i Sverige. Svenska Dagbladets skildring den 1 november av högtiden i Sigtunastiftelsen dagen innan var sympatisk och förstående men kallade folkhögskolan högkyrklig, trots att Björkquist i sitt tal betecknat denna benämning missvisande.

Aftontidningen hade den 17 oktober 1917 haft en intervju med Björkquist och folkhögskolans blivande lärare Are Wærland, och en del av intervjun återgavs i tidningen den 18/10. Tidningen frågade angående det rykte, som cirkulerade, och som misstänkte, att Sigtunastiftelsen, skulle bli ett kloster och en hierarkiens reaktionära härd. (Man var rädd för högerpropaganda i folkhögskolan.) Wærland underströk, att skolan var en politiskt neutral folkbildningsanstalt. Samtliga partier var representerade bland de unga lärarna, socialdemokratin såväl som högern, och han hoppades på ett gott resultat av denna vidsynthet. ''Folkhögskolan vill arbeta med tanke på att allt mänskligt samhällsliv i längden är omöjligt utan en sammanhållande andlig makt, utan hög idealitet och viljebildande kraft. Detta är huvudsyftet. Men ett sådant program kräver också ett allsidigt kunskapsmått, och även detta vill skolan bibringa sina alumner'', framhöll Are Wærland. Manfred Björkquist ville vid detta tillfälle betona, att hans folkhögskola byggde på kyrkan som grundval, men kyrkan i en betydelse, som – om också inte ännu en verklighet – dock en gång skulle bli det, dvs. ''folket som förverkligande sin innersta idé''.

Det konstaterades, att arkitekten väl tillgodosett såväl miljöns fordringar som uppdragsgivarens symboliska ledmotiv. Men symboliken var för en lekman ''trasslig och hårdragen'', sades det.[60] Det var nog riktigt så tillvida, som vissa symboliska drag behövde en förklaring för att riktigt uppfattas, t. ex. arkadernas närmande till varandra i friluftskyrkan, det ''avklippta'' tornet osv.

Invigningen den 18 augusti 1918 var ju en ännu större dag för alla dem, som arbetat för och som understött strävan att få byggnadskomplexet färdigt. De frikostiga gåvorna från olika håll hade talat om stor hängivenhet för denna sak. Emellertid fanns det kretsar i vårt land vid denna tid, som inte förstod syftet med stiftelsen. Det fick man bekräftelse på följande dagar, då tidningarna redogjorde för invignignshögtidligheten.

Svenska Dagbladet hade, som man kunde vänta, en förstående inställning till invigningen. Tidningen påpekade i sitt referat den 21/8, att ritualet var detsamma, som var föreskrivet i kyrkohandboken, och att dessa yttre former hade godkänts av Olaus Petris bror, Laurentius Petri, i hans kyrkoordning

1571. Den som tog anstöt av att kyrkan sökte ge värdiga former åt sina handlingar, visade prov på ”en trumpen ensidighet”.[61]

Det fanns emellertid en särskild grupp människor i vårt land, som stött sig speciellt på invigningsritualet. Det var de frikyrkliga, särskilt inom Svenska Missionsförbundet. De hade en rädsla för ceremonier och kyrklig stål, som var mera framträdande då än nu. Deras organ, Svenska Morgonbladet, hade den 5 september 1918 en längre artikel införd under rubriken ”Kyrkliga teaterspel”. Den var skriven av signaturen A.A-n, förmodligen Axel Andersson, 1918 nybliven sekreterare för ”den inre missionen” i Svenska Missionsförbundet. Av illustrationer att döma tyckte sig signaturen förstå, att ”ståten varit så katolsk, som man gärna kunde begära”. I fortsättningen hette det: ”De ungkyrkliga bygger Olaus Petri kapell och inviga det med en katolsk mässa. Man häpnar över djärvheten i tilltaget att på detta sätt utnyttja den svenska reformationens främsta namn för de mest reaktionära syften”.[62]

Frånsett nödvändigheten att tillrättalägga missuppfattningen, att en ”katolsk mässa” hållits, tvingade andra synpunkter fil. doktor Jonatan Julén till ett bemötande. Julén var lärare vid metodisternas teologiska skola i Uppsala och ledamot i den nyinrättade frikyrkliga samarbetsnämnden. Hans artikel togs in i Svenska Morgonbladet, och hans förnuftiga ord påverkade också tidningen att ge ett erkännande åt Stiftelsen som en ”god positiv kraft i kampen mot allt det onda, som vill draga vårt folk nedåt”. Vad hade Julén skrivit? I sak var han ganska skarp. Det hette t. ex.: ”Från visst frikyrkligt håll – har man skildrat denna invigning ungefär, som om en bokrecensent angående en nyutkommen bok skreve: ’Det medeltidsaktigt utstyrda bandet gör, att man utan genomläsning kan sluta sig till att boken utgör en fara för protestantismen.’ Så skrämmer man med katolicismen, som om det vore något föraktligt och avskyvärt, under det att även där åtskilligt finnes av äkta religiöst värde. Det böra även vi erkänna och tillgodogöra oss.”[63]

Ovanstående tidningspolemik var ett uttryck för den spänning, som rådde mellan kyrkan och de frikyrkliga i Sverige vid denna tid. Stiftelsens invigning erbjöd ett tillfälle att ge luft åt aggressioner, som mest berodde på okunnighet.

Aftontidningen hade sitt referat färdigt redan den 19/8. Denna dagliga tidning, som utgavs i Stockholm från den 1/12 1909 till den 30/9 1920, var en från början vänsterinriktad tidning. Under tiden 1918–1919 var Torsten Fogelquist redaktör, folkbildningsivraren och verdandisten, och tidningen fick under hans ledning en ganska radikal profil. I sitt referat från Sigtunastiftelsens invigning skrev nu tidningen en artikel om ”Olaus Petri efterföljare”, där den ”pompösa invigningsceremonin” kritiserades. Man ansåg den vara ett bevis för att kyrkans män – ”fått ögonen öppna för det övertag, som den katolska kyrkan genom stämningsmättade ceremonier och riter haft över den protestantiska”, och man fann det egendomligt, att Stiftelsen sökte ”över sina olika företag påkalla just Olaus Petri anda, den manligt flärdfrie mannen”. Nu hade man på tidningen fått fel uppgifter så tillvida, som man trodde det hade gått en ”kostymprocession” genom Sigtuna gator med biskopar i spetsen, iförda full ornat m. m. Knut B. Westman skrev en insändare och rättade misstaget. Redaktionen gjorde den åsyftade rättelsen, men den återkallade inte sina ”allmänna uttalanden mot den kyrkliga flärden”, som det hette.[64] På vänsterinriktat håll hyste man en allmän avoghet mot kyrkan, som kunde utläsas ur angreppet. Den var djupare och mer principiell än de frikyrkligas.

Under 1920-talet fortsatte kritiken från

vänsterhåll sporadiskt. I Folkets Dagblad Politiken skrev ABF-instruktören Carl Landelius 1920 om Sigtunastiftelsens folkhögskola som ”byggd i gemenskap av Mammons ord och Guds tjänare. – Stor måste ju också makten bli över själarna, där guldets innehavare förenat sig med ordets förkunnare”.[65] Men Mårten Fryklund, lärare vid folkhögskolan, korrigerade Landelius och meddelade, att Stiftelsen i början av september 1920 hade en skuld på över 1/4 miljon ”delvis för inköp av jord för att trygga utvidgningar”.[66] Stormklockan varnade unga arbetare för Sigtunastiftelsen och dess ”klostermöten”, t. ex. den 29/7 1922, vilka kunde avtrubba deras klassmedvetande. Men försvar insändes oftast från någon, som varit på Stiftelsen. Lilliehöök har hänvisat till ett kåseri i Stockholmstidningen 1926 av författaren Sven Barthel (sign. Vindfält), på den tiden student. Han talade om studiero, lugn och vederkvickelse i Sigtunastiftelsens natursköna miljö, där han vistats jämte flera andra studenter. Barthel tillade: ”Det är förvånansvärt, att något sådant som Sigtunastiftelsen överhuvudtaget existerar i landet.”[67]

År 1927 ägde livliga debatter rum i Sverige med anledning av skolreformen samma år. Sigtunastiftelsen firade då 10-årsjubileum och invigde i samband därmed Humanistiska läroverket. Ärkebiskop Söderblom höll invigningstalet och förordade därvid möjligheter för varje på erfarenhet grundad skolform att få finnas till i ett fritt land ”utan att förkvävas av den för allt individuellt liv och även för den pedagogiska hänförelsen förkvävande uniformiteten”.[68] Ledaren i Dagens Nyheter vände sig mot ”den moderna pedagogikens avgudadyrkan av s. k. nyttigheter. Och det nyttiga är, så har man resonerat, endast det som skänker s. k. realkunskaper”. Pedagogisk liberalism behövdes, såsom Söderblom sagt, framhöll tidningen.[69] Svenska Dagbladet ägnade ledaren på Stiftelsens 10-årsdag den 31/10 åt densamma och skrev, att ”Stiftelsen har blivit en plattform för sakligt meningsutbyte – främmande för all intolerans. Sigtunastiftelsen har blivit en i vissa hänseenden ganska omistlig inrättning i det samtida svenska kulturlivet”.

Frikyrklig kritik mot Stiftelsen tycks ha tystnat, men från högkyrkligt håll höjdes tveksamma röster. I ”Dagens tidning” skrev lektor Richard Nordin, tidigare redaktör för denna högkyrkliga tidning, den 15 november 1927: ”Sigtuna är ju grundat på en syntes mellan kristendomen och humanismen, mellan tron och bildningen. Huruvida denna syntes från djupare kristna utgångspunkter är möjlig att genomföra, är, så vitt jag förstår, en öppen fråga.”[70] Detta ifrågasättande av Björkquists grundläggande ideologi för Sigtunastiftelsen bottnade troligen i påverkan från den s. k. lundateologin, som vid den tiden började få inflytande i Sverige.

Socialdemokraten uppmärksammade naturligtvis Stiftelsens jubileum och Söderbloms tal. Dess pedagogiska medarbetare, lektor Ivan Pauli, framträdde och menade, att visst finge kyrkans män och andra upprätta försöksskolor, ”men om de begagna denna frihet till religiös påverkan och maskera syftet under de antika bildningsidealens dräkt”, så får pedagogisk liberalism en underton av ironi.[71] Från vänsterhåll ville man komma åt den religiösa andan i Sigtuna liksom dess försök att skapa solidaritet över klassgränserna.

2. Folkhögskolebyggnadens tillkomst 1922–1924

Den anordning, som gjorts 1918, att folkhögskolan delade huvudbyggnaden med gästhemmet, ägde bestånd till 1924. Skolan disponerade under dessa år tre lärosalar och en matsal för c:a 75 personer. Som den

största lärosalen tjänstgjorde Luthersalen utanför kapellet. Den fick också användas som högtidssal och leksal. De två andra lärosalarna fick samtidigt tjänstgöra som resp. elevdagrum och sysal-gymnastiksal. Större lokaler var naturligtvis högst av nöden. Folkhögskolans elever hade tillgång till biblioteket och kapellet, och ett litet materielrum ingick även i överenskommelsen med Stiftelsen. Hyran varierade något från år till år. Under tiden 1/10 1919–1/10 1920 erlade folkhögskolan en hyra av 10.000 kronor. Dock beviljades folkhögskolan detta år ett anslag å 7.800 kronor av Stiftelsen.[72]

År 1922 togs frågan om tillbyggnaden för folkhögskolan upp på allvar. Den 7 december detta år hölls styrelsesammanträde, då frågan diskuterades. I samråd med ekonomiutskottet hade Åkerlund uppgjort ett förslag i oktober, där han tänkte sig en tvåvåningsbyggnad med en förhöjning till tre våningar i ett parti närmast hospitset, där även en balkong eller ett burspråk skulle kunna finnas. En trerumslänga skulle skjuta ut i norr, vinkelrätt mot huvudlängan, som skulle ligga, där elevhuset enligt den gamla totalskissen hade planerats, alltså österut från hospitsbyggnadens huvudingång. Åkerlund beräknade byggets kostnad till 90.000 kronor, och Björkquist meddelade vid sammanträdet, att 71.000 kronor redan utlovats som bidrag från olika håll. Då den ekonomiska frågan därmed tycktes vara i det närmaste löst, fick Åkerlund i uppdrag att detaljskissa förslaget. Beträffande stora samlingssalen hade styrelsen önskemål om att den skulle bli större, än Åkerlunds skiss visade. Med utgångspunkt härifrån och andra önskemål, som framkommit under sammanträdet, gjorde arkitekten en ny skiss med större samlingssal. Nu slopade han emellertid den norra längan och höjde i stället hela den östra till tre våningar förutom källarutrymmen. Troligen var det ekonomiska skäl, som gjorde, att man nöjde sig med en länga tills vidare. Tvenne trappuppgångar planerades på norra sidan och en utbyggnad för pannrum i sydost. Vid nästa styrelsesammanträde, den 1 februari 1923, fick ekonomiutskottet i uppdrag att omedelbart låta igångsätta grundgrävningar för tillbyggnaden,[73] och den 15 maj 1923 beslöt styrelsen slutligen att låta påbörja bygget. Ekonomiutskottet skulle tjänstgöra som byggnadskommitté, och Åkerlunds senaste ritning skulle ligga till grund för byggnadsarbetet (bild 4).

Den nya skolbyggnaden blev färdig 1924, och högtidssalen togs i bruk midsommaren 1924. Grundidén till salen var densamma som till den sal, som skisserats i november 1916, som ovan antytts. Den rymde 300–350 personer, vilket ändå sades vara otillräckligt.[74] Utom högtidssalen innehöll byggnaden en lärosal, ett skolbibliotek, ett elevdagrum, kollegierum, rektors mottagningsrum, rektors bostad, en lärardubblett samt en del elevrum och kontor. Bygget blev ganska dyrbart, och trots att gåvor och donationer influtit, måste styrelsen redan den 1 november 1923 upptaga lån från Diakonistyrelsen på 75.000 kronor mot inteckning i Stiftelsens huvudkomplex.[75]

Den 25 januari 1924 avgick biskop Eklund ur styrelsen, där han varit medlem sedan begynnelsen, och till hans efterträdare invaldes överdirektören i Vattenfallsstyrelsen, Waldemar Borgkvist, med lektor Otto Holmdahl som suppleant. Som ordförande valdes Billing, som redan den 1 februari 1923 efterträtt Eklund i denna funktion. Biskop Eklund hade redan då klagat över nedsatta krafter. Berg blev vice ordförande i januari 1924, men då han samma år avled, invaldes kyrkoherde Melander som styrelseledamot i hans ställe.[76] Vid första styrelsesammanträdet varje år föredrogs från 1922 en årsredogörelse för ekonomin, en anordning som införts av fil. lic. Mårten Fryklund, som anställts vid stiftelsen med

särskild hänsyn till den ekonomiska planeringen. Tillsammans med kamrer Laurén skötte han Stiftelsens ekonomi, i synnerhet då direktor Björkquist under sista hälften av byggnadstiden, 15/1–15/6 1924, var tjänstledig och kyrkoherde John Bernhard Melander fungerade som hans vikarie.[77] Fryklund skulle då vara ''relativt självständig biträdande ledare av det rent praktiska arbetet i samarbete med kamrer Laurén''.[78]

Till huvudbyggnadens entré anslöts skolbyggnaden genom en täckt gång över ett brett valv. Man måste ha genomfart till norrsidan. Från början ritade Åkerlund tvenne valv, men *ett* bredare var lämpligare med tanke på stora fordon, ehuru två eventuellt varit mera estetiskt tilltalande. Enligt skissen hade, som nämnts, Åkerlund även tänkt sig ett slags burspråk, förmodligen glasförsett, mellan gången och skollokalerna, men det slopades vid bygget, enligt Björkquist på hans initiativ – åter ett exempel på dennes smak för enkelhet. (Bild 16.)

Längre fram i tiden, i slutet av 1950-talet, skulle Åkerlunds planer på en skolbyggnadslänga även norrut från huvudentrén realiseras. Den behövdes inte ännu, och för övrigt måste andra projekt prioriteras.

3. Kapellutbyggnad och biblioteksbyggnad 1933–1935

Som ovan antytts, hade man redan från början insett, att det inte var idealiskt att ha en stor port mellan friluftskyrkan och kapellet med vikbara dörrar (bild 12). Dessa var stundom svåra att öppna, och vintertid blev kapellet dragigt genom springor och de många små gallerfönstren i dörrarna. Till sist segrade förnuftet över sommardrömmarna om friluftsgudstjänster, och på Björkquists förslag beslöt styrelsen den 16 maj 1922, att stora porten mellan kapell och kyrka skulle muras igen. I stället ansåg man, att en vacker altarfond utåt borde muras inom ramen för porten. Därigenom skulle det stora friluftskyrkorummet få en tydligt sakral prägel. Arkitekt Åkerlund hade redan uppgjort skissförslag till denna nya fond.[79] Den enkla skissen med ett altare framför ett korsfönster och tvenne arkadliknande inskärningar framtill på det smala altaret antogs. Den grunda dörrnischen behölls således kvar utåt i tornets västfasad som en påminnelse om den ursprungliga tanken med kapellet, och insidan gjordes slät.

Ekonomiutskottet fick i uppdrag att verkställa styrelsebeslutet. Ett enklare altare av tegel med underlag av granit byggdes på yttre trapplanet, och därovanför markerades ett ur murytan framspringande kors. Ett cirkelrunt fönster omringar korset, och med sina spröjsar, som strålar ut från korset, bildar det en korsgloria. Det blev en verkningsfull altarprydnad i friluftskyrkan. Matt grönfärgat glas i fönstret, omväxlande med svagt orangefärgat för strålar ut från korsmitten, gör fonden ytterligare verkningsfull, då belysningen är tänd i kapellet (bild 27).

Planer på en utvidgning av kapellet hade redan tidigt varit aktuella. Så tidigt som 1921 gjorde arkitekt Åkerlund skisser som framtidsperspektiv för en sådan utvidgning. Genom en gång vid sidan av kapellet tänkte sig Åkerlund att förbinda huvudbyggnaden med ett bibliotek på södra sidan av sluttningen ned mot vägen (bild 4). Men dessa planer skrinlades då tills vidare, eftersom andra projekt bedömdes vara mera brådskande, t. ex. byggandet av ett humanistiskt läroverk 1926–27. Då detta var klart, blev det emellertid ett andrum för fullföljande av planerna på kapellombyggnad och biblioteksbygge. Det var under åren 1933–1934, som man grep sig an med dessa. Den 21 februari 1934 hölls styrelsesam-

manträde, då arkitekt Åkerlunds tidigare ritningar till utbyggnad av kapellet och förbindelsegång till biblioteket visades. Ekonomiutskottet hade förut godkänt dem. Biblioteket skulle ligga på samma ställe, som Åkerlunds tidigare skisser från 1916 utvisade. Exteriör- och interiörteckningar till kapellet, utförda 1921, kunde även företes av Åkerlund (bilder 17, 18). Infordrade kostnadsförslag[80] visade, att kostnaden för bygget inte väsentligt skulle komma att överstiga 160.000 kronor, och det beloppet var då tillgängligt, ansåg styrelsen. Denna gav därför ekonomiutskottet i uppdrag att infordra entreprenadanbud och antaga det för stiftelsen förmånligaste anbudet. Så skedde, och byggena igångsattes omedelbart och fortskred raskt.

Vid styrelsesammanträde den 11 mars 1935 presenterades för styrelsen ett av kamrern uppgjort P. M. över stiftelsens kapitalinvesteringar, avskrivningar m. m. under tiden 1916–1934.[81] Härigenom fick styrelsen en god överblick över stiftelsens utveckling och det ekonomiska läget vid föreliggande tidpunkt. Detta var då stabilt.

Byggnadsarbetena hade fortskridit så långt, att man vid detta sammanträde kunde besluta om invigning den 12 maj 1935. Sekreteraren hade vid kontakt med ärkebiskopen funnit den dagen vara lämplig. Till festligheterna skulle inbjudas statsråden Ekman och Engberg, den senare f. d. verdandist och tidigare kritiker mot Sigtunastiftelsen, som ovan framhållits.

Kapellet vidgades mot söder till ett långsmalt rum. Den första kapellutbyggnaden från tornet hade sträckt sig till södra arkadgången, men nu byggdes till c:a 12 meter utanför denna. Materialet är tegel, som slammats, liksom i de övriga byggnaderna. Golvet i kapellet är av tegel liksom i det förra och väggar och tak vitkalkade invändigt. Korets framsida är rak, men sidoväggarna böjer sig in mot denna. Alla fönstren i kapellet, fem på vardera sidan, består av sex kvadratiska rutor över varandra och överst en halvcirkelruta. Fönstren är således höga och smala. (Bild 19).

Åkerlund hade skrivit en uppsats ”Gudstjänsten och kyrkorummet”, där han framhöll, att konstens nya strömningar hade ”möjligheter att ge oss nya kyrkorum, skapta med enkla medel men dock ägande en skönhet i form och ytornas färg som tillsammans med belysningens omsorgsfulla avvägande kunna ge kyrkorum – med en stark stämning av andakt”.[82] Denna enkelhet kom till uttryck i kapellet genom goda proportioner och färgkompositioner, t. ex. textilier i altarrummet. Den dämpade, mjuka belysningen bidrog även till att skapa andaktsstämning. Allt detta sammanföll med Björkquists ideal.

Det är möjligt, att Wahlmans akustiska intresse påverkat Åkerlund. Denne undvek sålunda samlade ljudreflexer genom att bryta ljudvågorna under deras gång genom rummet. Fönsternischerna hade sådan effekt. Men Wahlman hade också framhållit betydelsen av att väggen och taket bakom ljudkällan samlade och förstärkte ljudet. Detta hade Arrhenius poängterat i sitt för Wahlman viktiga föredrag 1905. År 1930 hade Wahlman använt denna kunskap i Ansgarskapellet på Björkön. Han skrev om detta: ”Det är i sin totalform en ljudkälla, klockformig, som förnimmes på 140 meters avstånd ute över ängen”.[83] Åkerlund hade i det ursprungliga kapellet i Sigtuna gjort ett rakt kor med platt, horisontellt tak, men i det nya, utvidgade kapellet böjer sig, som nämnts, sidoväggarna in mot korväggen något, och taket faller i en båge ned mot denna. Ljudet från altaret uppsamlas bättre på så sätt och når ut även över Luthersalen. Denna förändring av koret kan vara akustiskt betingad bl. a. Skissen Åkerlund gjorde för det utvidgade kapellet, visar ett runt kor med flera fönster, vilket dock ej kom till

utförande. Då hade koret blivit för ljust och även mindre akustiskt fördelaktigt.

Under kapellets nedre del ordnades vissa utrymmen för personalen i ett par låga våningar. En förbindelsegång till biblioteket, som ju planerats söder om kapellet, byggdes, under vilken en port för genomfart måste göras. I sammanhang med denna utbyggnad gjordes även ett trapptorn vid stora tornets sida för reservtrappa från gästhemsvåningarna, vilket hotellstadgan krävde. En räddningsstege i nordvästra hörnet av huvudbyggnaden och vissa anordningar i korridorer för brandsäkerheten kom även till nu.

Ett bibliotekshus (bild 19) hade länge varit högst önskvärt, och nu byggdes det i sammanhang med kapellets utbyggnad. Anknytningen till stiftelsens huvudbyggnad gjordes sådan, som den hade planerats enligt Åkerlunds tidiga skisser från 1921. Byggnaden förlades å sydsluttningen som västra ändan av den länga, som tidigare – enligt 1916 års skisser – planerats innehålla även lärosalar, högtidssal m. m. Genom ovannämnda täckta förbindelsegång utmed kapellet och vidare över porten till gården anknöts byggnaden till huvudkomplexet. Biblioteket upptar huvuddelen av det nya huset, som har tre våningar. Vid inflyttningen i detsamma omfattade boksamlingen 14.000 band, och antalet ökade ständigt genom köp och donationer.

Från 1919 var Elisabeth (Elsa) Aulén Sigtunastiftelsens bibliotekarie, och Eric Lilliehöök skriver om henne: ''Under hennes nitiska och kärleksfulla ledning hade den från början ganska blygsamma boksamlingen, trots små ekonomiska resurser, vuxit ut till ett av landets större bibliotek'' (d. v. s. vid hennes bortgång 1946).[84]

Då det nya biblioteket stod färdigt, kunde det gamla i tornet göras om till konferensrum eller i vanliga fall till sällskapsrum. Det kallades senare Rådsalen. Vissa andra smärre förändringar vidtogs även samtidigt. Ett av de förutvarande sällskapsrummen i vindsvåningen måste t. ex. tagas i anspråk för utökning av matsalen (bild 25).

Då lärosalar även i bibliotekshuset inretts, var en ingång för eleverna behövlig i nordöstra hörnet av byggnaden. Den fick även ett mindre torn, där Stiftelsens klocka, som kallade till aftonbön och gudstjänst, blev upphängd. Detta torn gick i stil väl samman med det stora tornet men fick rundbågiga öppningar för klockljudet på sidorna.

En extra tillbyggnad till huvudkomplexet gjordes ett par år efter bibliotekets färdigställande. Man byggde då ett annex till hospitsbyggnaden i nordvästra hörnet av densamma. Gästerna hade blivit många i hospitset, och därför behövdes flera rum. Genom denna tillbyggnad erhöll man ytterligare tolv rum, fyra i var och en av de tre våningarna. Därmed var byggnadskomplexet färdigt, ansåg man. Arkitekt Åkerlund gjorde 1942 en planskiss av hela huvudanläggningen (bild 15). Den skilde sig väl i mycket från den första han gjorde 1916, men idén var densamma och hade följts vid utformningen av byggnaderna i följsam anslutning till terrängen och landskapet.

En ny invigning

Den 12 maj 1935 invigdes det nya Olaus Petri-kapellet och de andra byggnader, som uppförts under åren 1934–1935. Ärkebiskop Eidem utgick i sitt tal vid återinvigningen av kapellet från Fil. 4:4–8 med anslaget ''Gläddjen Eder i Herrren alltid! – Gören Eder intet bekymmer!'' Särskilt uppehöll sig ärkebiskopen vid de sista maningarna i texten: ''Vad sant är, vad värdigt, vad rätt, vad rent är, vad som är älskligt och värt att akta, ja, allt vad dygd heter, och allt som förtjänar att prisas – tänken på allt sådant!'' – ''Det är en egendomlig, koncentrerad

stämning av festivitas, som den långa uppräkningen framkallar", sade Eidem. "Det är humanitetens etiska ideal, som häri ställes oss för ögonen". Ärkebiskopen hänsyftade i det efterföljande på den humanitet och idealitet, som utmärkte Sigtunastiftelsen, samma kristna humanitet, som Paulus i de citerade orden gav uttryck åt. I själva verket avsågs ju Stiftelsen att vara en exponent för föreningen av kristen tro och humanism, något som de konvergerande sidoarkaderna i friluftskyrkan också skulle ge uttryck åt. Eidem framhöll vidare i sitt tal, att till det antika humanitetsidealet knöts hos Paulus något nytt, nämligen glädje, ödmjukhet och bekymmerslöshet. Samtliga dessa drag är betecknande för äkta kristen livssyn, som Eidem menade. Den kristna livsgestaltningens djupaste källsprång angavs även av Paulus i orden om "Guds frid, som övergår allt förstånd".

Slutligen erinrade Eidem om och ville understryka, vad som sagts vid Sigtunakapellets första invigning, att stiftelsekomplexet fått sitt hjärta i och med att det fått en egen helgedom.[85]

Kap. VI. Sigtunastiftelsens arkitektur i idé- och arkitekturhistoriskt perspektiv

1. Stil, material och konstruktion

Vid Sigtunastiftelsens tillkomst samarbetade – som ovan framgått – Björkquist och Åkerlund mycket nära. Björkquist slog vakt om idéerna och deras uttryck i byggnadskomplexets former, och Åkerlund gav ett arkitektoniskt uttryck åt dessa idéer, ett uttryck som överensstämde med den arkitekturuppfattning, som flera av samtidens stora svenska arkitekter och han själv var besjälade av. Åkerlund hade, som vi sett, inte så lätt att omedelbart finna den rätta stilen, som svarade både mot hans egna ideal och Björkquists idéer. Det var inte underligt. En jämförelse med den ungefär samtidigt (1913) färdigbyggda Uppenbarelsekyrkan i Saltsjöbaden, inspirerad av Söderblom och ritad av Ferdinand Boberg, kan måhända ge klarhet i fråga om Björkquists ideal. Bobergs kyrka är smyckad med freskomålningar av Olle Hjortsberg, och inredningen är fantasifull, medeltidsaktigt teaterliknande. Så ville inte Björkquist ha det. Enkelt och kärvt skulle det vara. Han var angelägen om att känslo- och idéinnehållet i ett ”kloster,” resp. folkhögskola skulle vara förnimbart – utan romantik. Vidare: ett kloster, en folkhögskola, ett gästhem – allt i ett sammanhang! Det var något alldeles nytt. Åkerlund fick pröva sig fram, men han lyckades. Vi har sett, hur byggnadskomplexet kom till stånd, och hur kompletteringarna anknöts fram till omkring 1940. Låt oss nu betrakta det arkitektoniskt!

Byggnaden ger i stilhänseende ett intryck av enkelhet och slutenhet. Den har huvudsakligen små fönster och är i någon mån en parafras på Vasa-renässansen, främst Johan III:s arkitektur. En annan inspirationskälla hade Björkquist funnit i italienska klosteranläggningar. Ingen bestämd byggnad hade stått som mönster, enligt Björkquist, men han hade sett många. Även fotografier kan ha lämnat minnesbilder. Så kunde S. Francesco i Assisi ha gjort intryck på honom, fr. a. den del, som reser sig högt över dalen på stora substruktioner och med ett fyrkantigt torn (bild 8). Där hade inte Åkerlund ännu varit, men vi har sett, hur han studerade cisterciensierarkitekturen och på så sätt förberedde sig för bygget. Det sammanhängde med Sigtunastiftelsens planerade uppgifter, att denna stil valdes. Björkquist ville, att människor skulle kunna draga sig tillbaka hit i stillhet och samling mellan kanske pressande arbetsperioder en längre eller kortare tid. Men även för sådana, som ville få utbyta tankar om tidens problem eller endast fördjupa sig i böckernas värld, skulle Stiftelsen ge lugn och ro. En klosterstil passade ändamålet. Inspiration söderifrån, som vi mött hos flera arkitekter vid denna tid, kom således till synes även här. Att kopiera en stil ansågs av de dåvarande svenska arkitekterna inte vara något fel. Det gällde bara att inte välja fel stil i olika sammanhang.[1] Men Stiftelsens byggnad skulle även väcka föreställningen om en borg. Det gällde då försvar av ”andliga värden”. Därför fick byggnaden även ett ”försvarstorn” i romansk stil, som påminner både om svenska vasaborgar och om de gamla ruintornen i Sigtuna. I Sigtu-

nastiftelsens byggnadskomplex förenades sålunda dragen av italiensk klosterarkitektur med den tunga kärvhet, som utmärkte gammal svensk stenbyggnadskonst.

Lydia Wahlström jämförde Sigtunastiftelsen med Natanel Beskows Birkagården mitt i ett arbetarkvarter och tyckte, att Stiftelsen ”redan i det yttre hade en aristokratisk karaktär – i hägnet av den gamla ruinstadens hela kyrkliga tradition”.[2] Helt riktigt såg hon häri ett uttryck för Björkquists personlighet. Han var den konservative, som i staten – och även kyrkan – förnämligast såg enheten mellan olika generationer och tidevarv i motsats till den liberale Beskow, som såg staten mer ur synpunkten av de i samtiden levande individerna.

Då det gällde *materialet,* var kravet på ärlighet och sanning tidens lösen, som vi sett. Ingenting skulle låtsas vara något annat, än det var. Detta krav följde Åkerlund vid Stiftelsens uppbyggnad. Det yttre är enkelt och robust. Granitblocken i sockeln ligger kala, och teglet framträder i murarna under slamningen i kalkbruk. Slamning i stället för slätputsning hade kommit i bruk från 1890-talet, vilket förhöjde teglets stoffverkan. Murarna är släta, och fönstren utgör i de flesta fall små fyrkantiga utskärningar i muren med fyra små rutor utan några utsmyckningar omkring. Placeringen av fönstren är ganska oregelbunden med hänsynstagande till interiören. Åkerlund ville låta den hantverksmässiga bearbetningen av materialet komma till synes, antingen det gällde sten eller trä i enlighet med Morris' program. ”Ingen skönhet kan nås utan genom sanning i konstruktionen och godhet i utförandet”, hade Clason sagt.[3] Den fina stenbehandlingen i Stiftelsens granitpartier är också anmärkningsvärd. Åkerlund gav själv en eloge åt stenarbetarna för deras yrkeskunnighet. ”Det genomgående goda förbandet, det utsökta hopfogandet av skilda färger och former å stenblocken samt slutligen bruksfogarnas form och färg tala ännu härom”, skrev han 25 år senare.[4] Arkadgångarnas golv och steg belades med hyvlad kalksten, men gångarna i Rosengården fick endast råa kalkstenplaner. Alla tak täcktes av enkupigt tegel.

När betraktaren övergår från dessa detaljer till byggnadskomplexet i stort, slår det honom, att det är liksom uppvuxet ur klippan”. Samma var förhållandet med Engelbrektskyrkan, Masthuggskyrkan o. s. v. men även med Romanäs sanatorium. Frånsett den religiösa symboliken, då det gällde kyrkorna, kom här betoningen av sambandet med naturen till uttryck. Åkerlunds intention var att bevara naturen så mycket som möjligt och anpassa byggnaderna efter densamma. Wahlman och Westman hade, som vi sett, samma grundtanke. Inga ingrepp i naturen gjordes utöver det nödvändigaste vid byggandet i Sigtuna. Terrassering företogs upp till Tallhöjden mellan buskar och träd – liksom till Wahlmans Tallom – och tallar fick stå kvar inne i själva friluftskyrkan. Tallhöjden var benämningen på den höjd, där stiftelsen byggdes.

Vi påminner oss, att huvudbyggnaden ligger i en stark sluttning, vilket skapade särskilda problem vid konstruktionen. Entrésidans marknivå i öster ligger tre à fyra meter under den västra sidans nivå, och en hög grund måste därför byggas mot öster och norr. Därtill användes den sprängsten, man fick vid bygget, och den fogades med breda bruksfogar. Höga sockelpartier av sten förekom för övrigt ofta vid denna tid, t. ex. i Clasons Nordiska Muséet och i flera av Wahlmans kyrkor, och de var influerade från den amerikanske arkitekten Henry Richardsons byggnader.[5] Huvudbyggnaden i Sigtuna reser sig mycket brant och högt på entrésidan, och man fick där en källarvåning, som togs väl tillvara. Man inredde där ett stort kök, där all mat skulle lagas för att

med hiss sändas upp till matsalarna. Ett stort antal förvaringsrum var behövliga för anläggningen, vilka även inreddes i källaren. Framför entrén byggdes en hög och bred trappa, som leder upp till ett slags altan med tak över, vilken således ligger i huvudvåningens och Rosengårdens nivå (bild 11).

På västra sidan av huvudbyggnaden är *Rosengården* och *friluftskyrkan* belägna, två mycket framträdande anordningar inom den rumsliga planeringen. Den förra omges på så gott som tre hela sidor av hospitsrum och gränsar till friluftskyrkan på den fjärde. Täckta gångar kantar Rosengården på hospitssidorna, och en arkad bildar gräns mot den ett par meter lägre liggande friluftskyrkan. Mot söder begränsas denna av en annan arkad. Båda arkaderna avslutas i väster av små paviljonger, ''övre och nedre fyrkanten'', och mellan dessa är vägen fri ut i skogen (bild 13). Arkadernas pelare är av grovhuggen granit liksom bärplintarna för taken. Granitblocken är utsökt väl fogade, som ovan nämnts. Granitkolonnerna i Rosengården fick fyrkantiga överstycken, ett slags kapitäl, som skjuter ut mellan kolonnerna och arkadbågarna. (bild 1). Hela Rosengården bär ett uttryck av avgränsning och stillhet. De senare tillkomna portikerna i Stockholms stadshus fick samma konstruktion. En monumental trappa leder i friluftskyrkan upp till det granitaltare framför tornets västra vägg, som placerades där vid kapelldörrarnas igenmurning. På norra sidan av byggnadskomplexet sträcker sig den äldsta längan av hospitsrum och andra utrymmen. Huvudintrycket är ett lugnt, vilande byggnadskomplex, som dock genom tornet får en kraftfull, tung accent. Tornet är fyrkantigt men avsmalnar en aning uppåt. Det är försett med ett lågt valmtak.

Låt oss betrakta interiören! När man kommit in genom huvudingången på östra sidan, står man i en rymlig vestibul. Den är ett fördelningsrum, ty därifrån kan den besökande nå Stiftelsens olika verksamheter. Rakt fram är glasdörrar ut till Rosengården, till höger om dem är ingången till elevernas matsal, som fått förbliva på denna plats alltifrån begynnelsen, och närmast till höger om ingången leder en trappa upp till gästhemmet. I den våningen måste ju under Stiftelsens första år vissa salar disponeras för undervisning. Längst till vänster – på vestibulens andra kortsida – leder en dörr till Luthersalen, med vilken kapellet står i förbindelse. Vestibulen är alltså ett genomgångsrum men även ett väntrum, som vid olika tillfällen behöver tagas i anspråk av elever, t. ex. före måltider eller föredrag i Luthersalen. Vid offentliga evenemang i denna eller i kapellet kan vestibulen användas som garderob. Visst påminner vestibulen om en engelsk hall, men den har en annan funktion: inte något uppehållsrum utan en plats, varifrån man orienterar sig och drager vidare. Den har därför hållits i en obestämd stil och har inga möbler. Färgen är mörk.

Luthersalen är folkhögskolans äldsta lokal, och den är avsedd att vara så att säga exponent för den specifikt lutherska andan. Den skall framför allt minna om reformationen, och den måste då få en distinkt karaktär. Det intryck man får vid inträdet, är dock, att den liknar en gammal riddarsal. Den kallades till en början också ''Riddarsalen''. Den är rektangulär och har trätak med kraftiga, framträdande bjälkar, vilka ger en robust karaktär åt rummet. Taket målades ursprungligen med tjärpreparat och är mycket mörkt. Golvet är av furu, som fernissats. Eftersom salen var avsedd att användas vid undervisningen, hade den behövt att få myckte ljus, men den önskan gick ej att uppfylla. Båda kortsidorna, den mot vestibulen och den mot kapellet, var upptagna. Endast på långsidorna kunde således fönster anbringas, men på den västra

sidan skuggades de av Rosengårdens östra arkad (bild 15). Fönstren gjordes naturligtvis höga i detta rum till skillnad från de små fyrkantiga i byggnaden för övrigt. Tre 10-rutiga fönster, som i sin helhet kunde öppnas, placerades på den östra sidan med järnräcken utanför, s. k. franska fönster. Tvenne likadana öppningsbara fönster sattes på motsatta sidan och därjämte två höga 8-rutiga fönster på samma sida. De öppningsbara fönstren fungerar också som dörrar mot Rosengården. Trots de stora fönstren är salen ganska mörk, en olägenhet i en skolsal. Den kan upplysas av åtta lampor i vardera av tre armaturer, som Åkerlund ritat. Armaturerna är av mörkmålat trä och har formen av upp och nervända pyramider, vilkas bas är korsformig. De är gammaldags vackra och passande i Luthersalen. Tre rektangulära träbord och några stolar är jämte en pulpet och en flyttbar kateder, allt i mörkbestruket trä, de enda möblerna i salen. En svart tavla på norra sidan, där katedern har sin plats, täcks av ett draperi, som utgör ett ljust blickfång vid föreläsningar, då ej tavlan används. Väggarna är behängda med Luther-tavlor. Där finns fyra reproduktioner av Lutherporträtt: 1) Lukas Cranach d. ä:s målning av Luther 1521, 2) hans målning av honom 1528, 3) ett träsnitt av Luther, där hans huvud omstrålas av en ljusgloria, utfört efter ett kopparstick av Lukas Cranach d. ä. Träsnittet har utförts av Daniel Hopfer 1523 i Augsburg. Vidare finns en reproduktion av 4) Lukas Cranach d. y.:s målning av Luther i en violett färgtoning på 1540-talet. Densammes målning av Melankton 1543 hänger bredvid Luther-porträtten. Därjämte finns en mindre teckning, föreställande Olaus Petri. Mellan fönstren åt Rosengården hänger tre tavlor med Luther-motiv. Två är reproduktioner av kopparstick efter teckningar av düsseldorfaren *Karl Friedrich Lessing* (1808–1880). Sticken har utförts av Johann Leonhard Raab (1825–1899) i Nürnberg, där han studerade. De föreställer ”Luthers spikande av teserna i Wittenberg” och ”Luther bränner bannbullan”. En tredje reproduktion föreställer ”Luther på riksdagen i Worms”, en mycket spridd litografi, utförd av Carl Clauder på 1850-talet efter en oljemålning av Emil Jacobs in Gotha (1802–1866). Med den ytterligt enkla och gammaldags inredningen och reformatorerna blickande från alla sidor kan Luthersalen inge en förnimmelse av reformationstiden, vilket är meningen.

Två vikbara trädörrar, vardera fyrdelad, skiljer Luthersalen från kapellet. Vi påminner oss, att detta utvidgades söderut c:a 12 meter vid tillbyggnad. När dörrarna viks samman, kan församlade i Luthersalen obehindrat se altaret i kapellet. Höjden i detta sedan 1935 utvidgade kapell är jämförelsevis stor i förhållande till bredden och inger en känsla av lyftning och andakt. Kapellet fick ett högt tegelvalv med strålar (bild 30). Blicken dras till altaret, som är placerat i ett litet kor, ett par trappsteg högre än långhuset. Det är avsett att inge en känsla av vördnad – inte intimitet. Det nya koret fick ett komplicerat strålvalv liksom kyrkans tornparti, som utgjort det ursprungliga koret innanför friluftskyrkan. De övriga travéerna har enkla kryssvalv. En fyrkantig altarrund av trä, klädd med grå sammet, inramar altarrummet. I fonden hänger en krucifixus, en ytbehandlad gipsgestalt på träkors. Längs med väggarna har mörka träbänkar placerats, utformade som enkla korstolar. De har haft engelsk förebild, enligt Björkquist, men är ritade av Åkerlund. De har arkadliknande inskärningar i träet på framsidan, som väl harmonierar med andra rundbågar och med fönstren. Nedanför korstolarna på vardera sidan om gången placerades mörka trästolar med ett kors i ryggstödet, även de ritade av Åkerlund. Nedanför koret till höger är predikstolen

placerad. Denna har rundbågeinskärningar i träet liksom korstolarna. Orgeln står i tornavdelningen.

Fönstren i kapellet, fem på vardera sidan, är höga och smala (bild 27). De består av sex kvadratiska rutor över varandra och överst en halvcirkelruta. Dessa fönster, som når nästan till taket och ökar känslan av höjd, har också en akustisk betydelse, i det att de med sina nischer avtrubbar de släta väggarnas ekobildande förmåga. Åkerlund gjorde sådana höga, smala fönster på alla sina kyrkor. Oftast var de smårutiga, t. ex. Edefors kyrka (n. v. om Boden) 1928, Rönnöfors (Jämtland) 1933 och Ansgarskyrkan vid Sigtuna Lekmannaskola 1960. Fönstren i Lidingö-Breviks kyrka, 1936, är exakt likadana som i Sigtunastiftelsens kapell, och i en redogörelse för kyrkans anläggning påpekar Åkerlund fördelen med sådana fönster.[6] Ljuset är ”levande” i kapellet men dämpat och inte hårt. Det vackra fönstret mot friluftskyrkan ger ljus åt den nedre delen av kapellet. Två silvertakkronor sprider elektriskt ljus i kapellet på kvällstid.

I rät vinkel byggdes, som ovan nämnts, en flygel österut från huvudingången, den nu s. k. gamla folkhögskolan, som togs i bruk 1924. Byggnadssättet är detsamma för denna trevåningslänga som i den förut behandlade, lika enkelt i tegel med slamning . Fönstren är dock något större. Träbehandlingen inne i byggnaden är bättre än i gamla huset från 1916–17, eftersom det i mitten av tjugotalet fanns oljefärg att köpa för bestrykningen. Rektorsexpeditionen, som ligger närmast huvudbyggnaden, och lärosalarna med materielrum, dagrum, bibliotek o. s. v. är enkelt inredda. Den enda sal, som blev mera påkostad vid utformningen och tilldrar sig uppmärksamhet, är samlingssalen. Den sträcker sig genom både andra och tredje våningarna, men konstruktionen är sådan, att om man någon gång skulle vilja använda de båda våningarna var för sig, går det lätt att ändra salen. Man tänkte sig, att en större sal i framtiden kunde behövas. Ännu är emellertid den som byggdes, tillräcklig. Fyra höga fönster har placerats på östra sidan, vilka nödtorftigt upplyser salen, jämte ett på norra sidan. Med tanke på att salen rymmer bortåt 350 personer, är belysningen inte stark. Från väster kommer man in i salen och passerar ett lägre parti – en sorts sidoskepp – med fyra träpelare mot den egentliga salen. Podiet med katedern är på södra sidan. Det mest frapperande i salen är taket. Det är rikt dekorerat med utskärningar i träet och målningar. Det skulle kunna lyftas bort vid en ändring av samlingssalen. Detta tak komponerades och utfördes av konstnären Eric Jerkhe,[7] en vän till Åkerlund, som även utfört målningar annorstädes i Mellansverige, t. ex. i Lidingö-Breviks kyrka. Det fina taket tycks dock kontrastera väl mycket mot de enkla, kalkstrukna väggarna.

Vid samma tid som folkhögskolebyggnaden blev färdig, började Åkerlund planera inredningsarbetet för folkhögskolan på Wiks slott, som pågick 1925–1926. Där gjorde han om Riddarsalen till folkhögskolans samlingssal. Denna sal, som också sträcker sig genom två våningar, sjätte och sjunde våningarna, hade generalmajor Gustaf von Essen låtit restaurera efter sitt tillträde till slottet 1855,[8] och den har ett vackert dekorerat tak. Möjligen har detta inspirerat Åkerlund till dekoration av samlingssalens tak i Sigtuna folkhögskola, men vi har sett, att han redan 1916 planerade målningar till en kommande samlingssal i sina skisser.

Under samlingssalen, på första våningen, inreddes bostad för lärare 1924, särskilt med tanke på skolans rektor. I tredje våningen finns elev- och gästrum, i källarvåningen badavdelning, tvättrum och en panncentral.

Den tredje länga, som uppfördes, var biblioteksslängan, färdig 1935. Den sticker ut mot söder från huvudbyggnaden. Den har också tre våningar och är genom en korridor förenad med huvudbyggnaden (bild 19). Till korridoren mot biblioteket leder två dörrar, en från kapellets nordöstra hörn, en från Luthersalens sydöstra väggparti. Korridoren, som löper utefter kapellets östra vägg, är något labyrintisk, men utrymmena har utomordentligt väl använts för hyllor och uppackningsbänkar av olika slag. På väggarna hänger reproduktioner av berömda konstverk från italiensk renässans. Intressant är en utställning av orientalisk, enkannerligen israelisk keramik, som här anordnats i tvenne montrar av fil. doktor Nils Palmgren, som varit lärare vid Sigtunastiftelsens folkhögskola. Genom en täckt förbindelsegång över porten till gården mynnar korridoren ut i biblioteksbyggnaden.

Bibliotekets bokmagasin är förlagda till västra och norra delarna av byggnaden, och entrén med bokutlämning finns i nordvästra hörnet. Där är även kartoteken uppställda, och en liten förbindelsetrappa samt en bokhiss till magasinen har anordnats. Magasinen är uppdelade i tre våningar. Huvudutrymmet upptas av en stor läsesal, som går genom husets två övre våningar. Den har en läktare på tre sidor av salen och fem stora, höga fönster mot sjön. Läktarens tre sidor är klädda av bokhyllor, och ett vackert järnstaket skyddar densamma. I östra delen av salen finns fyra små studieceller för sådana, som vill idka långtidsstudier, och på norra sidan i stora salens plan ligger tidskriftsrummet. I våningen däröver har tredje våningens bokmagasin förlagts med det numera berömda klipparkivet. Ett par lärosalar har även inrymts i nedre våningen, och särskilt med tanke härpå har en ingång varit behövlig också i nordöstra hörnet av byggnaden. Där finns även ett mindre torn, där Stiftelsens klocka, som kallar till aftonbön och gudstjänst, är upphängd. Detta torn går i stil väl samman med det stora tornet. Det är fyrkantigt, och de arkadliknande öppningarna på tornets sidor, varigenom klockan syns, är typiska för Åkerlund (bild 28). Samma konstruktion återkommer i Tärna folkhögskola och i Lidingö-Breviks kyrka. På båda dessa torn satte han emellertid en tornhatt av armerad betong för de större klockornas tyngd.

Fram till 1935 hade biblioteket, som förut nämnts, varit inrymt i stora tornet, dit eleverna fått komma för studier genom att passera sydöstra delen av sällskapsrummet utanför. Efter 1924 hade dock folkhögskoleeleverna ett eget mindre bibliotek i sin egen länga. Efter 1935 blev den förra bibliotekssalen – som ovan framgått – omgjord till ett stort konferensrum, som nu kallas Rådsalen. Den har ett stort rektangulärt bord mitt på golvet, och från väggarna blicka ungkyrkorörelsens fäder, målade av Emanuel Vigeland (1875–1948), ned på besökaren. Ett högt, smalt fönster mot Mälaren ger salen nödvändigt ljus, men att fönstret sitter ganska högt och inte ger utblick mot omgivningen, då man är sittande i salen, är kanske en fördel vid konferenser och rådslag, som kräver koncentration och avskildhet. Högst upp i tornet, en trappa över Rådsalen, har en vacker läse- och meditationssal inretts, den s. k. tornsalen, och den har fönster, torngluggarna, åt väster och söder med vacker utsikt mot Mälaren och skogen.

De små trähus, som låg sydost om Stiftelsens byggnader nedanför bergskullen, hade Åkerlund, som ovan framhållits, redan 1918 nyinrett till elevbostäder. De tre husen, Storstugan, Lillstugan och Längan, tillsammans kallade Lillgården, fick tillsammans 16 elevrum, inredda i allmogestil. Dessa tre hus byggdes på 1940-talet samman och omsluter sålunda en liten gård med

Längan i fronten och de båda andra stugorna på resp. östra och västra sidorna. Nedanför denna byggnad mot vägen är en vildbevuxen liten kulle, som delvis skymmer Längan, och väster därom en gräsbevuxen ”gårdsplan”. Det hela ger intryck av ett lanthem, där eleverna kan känna trivsel, och där de kan vara för sig själva. Området ligger söder om den väg, som svänger in och upp mot huvudbyggnadens entré. Redan 1926 måste Stiftelsens styrelse emellertid besluta om en nybyggnad för lärare. Det blev ett reveterat trähus på betonggrund med tegeltak, beläget söder om Lillgården, mitt emot den lilla kullen.[9] Björkquist hade till en början fått bo i en ombyggd villa på andra sidan vägen, men 1929–1930 byggdes också en rektorsvilla på sydvästra sluttningen av stora bergskullen. Den är liksom lärarbostaden en reveterad träbyggnad på betonggrund och med tegeltak. Åkerlund ritade naturligtvis huset. Läget gjorde, att det måste bli en vinkelbyggnad mot söder och väster å en hög sockel. Mot norr skyddas den delvis av en ”gård”, som inschaktats i backen.[10]

Sigtunastiftelsen är väl skyddad från trafikstörningar, genom att vägen mot entrén löper runt om området, men denna trafikled är ändå inte idealisk. Den går rätt över gårdsplanen, där elever vistas eller måste passera på väg från folkhögskolebyggnaden – både den ovan behandlade gamla och den nya på norra sidan från 1950-talet – till biblioteksbyggnaden. I sin första skiss till Stiftelsen hade ju Åkerlund planerat en väg rakt upp från landsvägen mot kapellet. (bild 2). Vid den andra skissens omplacering av detta i förhållande till friluftskyrkan omöjliggjordes detta förslag, vilket kanske också medfört störande inslag för Stiftelsens gäster. För att undvika den nuvarande olägenheten planerar styrelsen nu en vidare vägcirkel från stora vägen fram mot Stiftelsens entréhörn norrifrån.

Vid studier av detta komplicerade byggnadsverk kan man fundera över samarbetet mellan Björkquist och Åkerlund vid utformningen av bygget. Att friluftskyrkan, rosengården och kapellet utformats efter Björkquists idéer, är troligt. De andra kyrkor, som Åkerlund byggde, har inte riktigt samma grundkaraktär. De är bredare och har innertak av trä. Dragningen mot altaret förnimmes starkare i Sigtuna-kapellet, vilket ligger i linje med Björkquists ideal för en kyrka. Fönstren förefaller dock vara Åkerlunds konstruktion. Luthersalen har givetvis också Björkquist som sin ideelle upphovsman dels på grund av hans Lutherintresse, dels på grund av det kärva intryck salen ger. Den bär spår av det asketiska drag, som präglar Björkquists personlighet, och som denne med rätt eller orätt anser passande i en sal till minne av reformatorn. Liksom denne är Björkquist musikaliskt intresserad, och han sköter gärna orgeln vid aftonbönerna, särskilt efterspelet. För diktkonsten är han även mottaglig och läste förr ofta högt för elever och gäster i Sigtuna. Men för bildkonsten har han knappast haft blick.

Åkerlund var en öppen och känslig konstnärsnatur. Han var t. ex. en skicklig pianist och orgelkännare, ett intresse vari han och Björkquist kunde mötas. Men Åkerlund var mångsidig. Han ritade kyrksilver, såsom för Lidingö-Breviks kyrka,

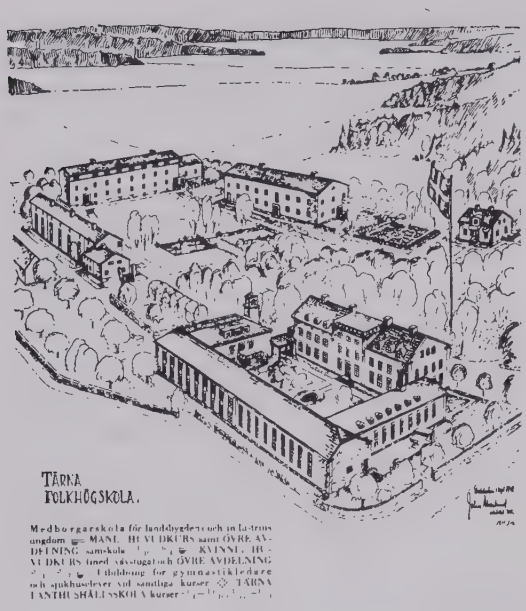

och hans intresse sträckte sig även till bildkonst. Arkitektur var dock hans huvudintresse. Den övriga Sigtuna-byggnadens komplexitet har sitt upphov hos Åkerlund. Längorna kring gården är Åkerlunds idé, som han hämtat från allmogebebyggelsen. Från början hade han tänkt sig två gårdar, och både i Sörängens och Tärna folkhögskola återfinns de två gårdarna. (Se ovan!)

Då det gällde disposition och inredning av byggnaderna, bör Åkerlunds programuppsats i ''Det nya Sverige'' ihågkommas, där han framhöll ändamålsenlighet och hemtrevnad som viktiga principer. Den förra principen hade han gemensam med Osvald Almqvist och den beynnande funktionalismen. Här gällde det att bereda ändamålsenliga utrymmen för Stiftelsens olika arbetsgrenar. Att förena denna princip med ett allmänt uttryck för Stiftelsens idé, som Björkquist skisserat den, var inte lätt, men Björkquist själv skrev, att Åkerlund ''löste den uppgiften på ett genialt sätt''.[11] Men att den var förknippad med svårigheter, framgår vid närmare betraktande av inredningen. All mat skulle t. ex. lagas i källarvåningen, men elevernas matsal förlades till första våningen och hospitsets matsal till vindsvåningen men inte ovanför elevmatsalen. Två hissar måste inrättas! Överhuvudtaget var kommunikationerna det största problemet för Åkerlund. Det berodde delvis på de sammanhängande längorna, vilka skulle ge associationer till gammal klosterstil. Utmed långa gångar låg gästrummen, avskilda från varandra liksom munkceller. Men bibliotek och matsal var gemensamma för hospitsgästerna, och en annan matsal var gemensam för eleverna i folkhögskolan. Kapellet och Luthersalen skulle tillhöra alla. Med tanke på dessa komplicerade förhållanden måste man hålla med Björkquist, att Åkerlund löste problemen genialt. Han tycks ha haft som mål att tillvarataga allt utrymme i byggnadslängorna, och han skapade små hörn för samtal eller meditation. De nödvändiga trapporna, som i huvudbyggnaden – förutom i tornet – förlades till gavlarna, gjordes korta och branta, varigenom utrymme sparades. Åkerlunds andra princip, den om hemtrevnad, har nog spelat en stor roll. De många vinklarna och vrårna kan visserligen verka förvirrande, men samtidigt ger de intryck av något levande. Samtalshörnen ger en känsla av hemgrevnad och intimitet. Men visst fanns det kommunikationsproblem både inom och mellan byggnaderna.

Vid studium av Åkerlunds skisser för andra folkhögskolor finner man samma vilja att tillvarataga och utnyttja utrymmena väl, vilket ju alltid är ett ekonomiskt intresse men även är allmänt rationellt. Sörängens folkhögskola består av en rad fristående lokaler, varför kommunikationerna inom dessa inte är något egentligt problem (bild s. 115). I Tärna folkhögskola, Västmanland, är förhållandena något annorlunda. Den består av två ''gårdar'', Skolgården och Elevgården, vilka var och en med sina längor omger en gräsplan med bassäng. (bild s.

116). Skolgården består av fyra längor och är väl disponerad, synes det mig. Entrén är mitt på ena långsidan, och vid inträdet i en liten vestibul, ett ''fördelningsrum'', har man stora samlingssalen till vänster och innanför den lärosalarna. Till höger om vestibulen finns dörrar dels till kollegierummet, dels till expeditionen, bakom vilken bibliotek och rektorsrum ligger. Bakom lärosalarna går gymnastiksalen fram, varifrån eleverna kommer in i matsalen. Elevgården består av tre ej sammanbyggda längor, i vilka elevrummen ligger i rad utmed en korridor eller på båda sidor om en sådan. Inredningen förefaller vara rationell och praktisk.

Att Sigtunastiftelsen i fråga om kommunikationerna inte är lika överskådlig som nämnda folkhögskolor, beror, synes det mig, framför allt på att bygget på grund av ekonomiska svårigheter under kristiden inte kunde utföras efter Åkerlunds ursprungliga planer. Där biblioteksläng an nu är, var ju ursprungligen folkhögskolan planerad, och där denna byggdes, hade Åkerlund tänkt sig elevbostäder. Kapellets utvidgning åstadkom också komplikationerna med gången vid sidan om detsamma ned mot biblioteket.

Hemtrevnad vanns i Sigtuna inte minst genom hospits- och elevrummens inredning, som anknöt till allmogekultur och hembygdsmotiv från olika landskap. Inredningen var, som ovan framgått, i svenskt trä. Åkerlund ritade de flesta möblerna, och vi har sett, att han var influerad av engelska förebilder, bl. a. Baillie Scott. Men han varierade liksom Westman sina möbler efter miljön. En del av hospitsrummen fick namn efter kända historiska personligheter, såsom Franciskus, Birgitta, Geijer o. s. v. Möblerna och gestaltningen av inredningen lät Åkerlund då påminna om deras resp. tidevarv. Birgittarummets stolar med ovala ryggar har antagligen någon munkstol som mönster liksom Lutherrummets (bild 00), inrett 1924 till Björkquists 40-årsdag. Franciskusrummets ''grenstolar'' återfinns i gamla svenska allmogemöbler. Geijerrummet har 1800-talsmöbler. I en del rum gjordes putsade öppna spisar med valvbåge, en arkaiserande detalj, som både Wahlman och Westman vid den tiden använt. För matsalen i hospitset anlitades arkitekten, sedermera professorn Carl Malmsten för möbelritningen. Han var en betydande banbrytare för den riktning i Sverige, som ville använda äldre nationella former inom svensk möbelkonst, och han hade påverkat Åkerlund. Malmstens soffor i matsalen med höga gavlar men utan ryggstöd är anmärkningsvärda. Bakom sofforna skulle hemvävda bonader upphängas på väggen, vilket också skett i Sigtuna.[12]

I sitt år 1917 utgivna arbete ''Arbetarbostäder vid industriella verk'' skrev Åkerlund: Under hela tiden för utbyggandet bör planens upphovsman vara med och följa husplaceringen, hustypernas väljande osv. – Detta för att alla i planen angivna trevnadsmoment inte må gå förlorade'' (a.a., s. 108). Denna princip följde Åkerlund även i Sigtuna under det nära samarbetet med Björkquist.

Den nya arkitekturidén kom till uttryck i byggnaden på flera sätt. Att ytterväggarna i Sigtunastiftelsens längor rättar sig efter det inre i byggnadskomplexet, är tydligt. De är bara skal kring interiörerna och har inte några betonade räta vinklar. I huvudbyggnaden finns överhuvudtaget varken räta vinklar eller parallella linjer. Den är asymmetrisk. Den sluter sig i stället till bergsluttningens linjer med sina trubbiga vinklar och fasader, som bryts. Det är en organisk arkitektonik vi har framför oss, som är släkt med Wahlmans och Westmans stora skapelser. Är det en tillfällighet, att den plan Åkerlund 1912 uppgjort för hyreshus å kvarteret Josef i Västerås t. ex. i sin oregelbundenhet påminner om skissen till

Sigtunastiftelsen?[13] Är det inte i båda fallen fråga om strävan efter något levande, bort från det mekaniska – frånsett terrängförhållanden? Det materiella skulle bli uttryck för livets skiftningar på ett symboliskt sätt, enligt den ovan berörda arkitekturidén. Denna gick väl samman med Björkquists idealistiska intention, enligt vilken andligt liv skulle uttryckas i arkitekturen.

Björkquist ville, att byggnaden skulle ge ett både slutet och öppet intryck. Klosteridén skulle vara luthersk, vilket innebar öppenhet mot världen samtidigt med inre andlig fördjupning. Arkaderna åstadkommer ett sådant intryck, då Mälarens vatten genom dem glimtvis skymtar fram. Verner von Heidenstam framhöll ju, som ovan nämnts, att varje byggnad är liksom ett väsen. Detta kunde komma till uttryck just genom växlingar mellan ljus och skugga. Arkaderna ger upphov till ett spel mellan öppna och slutna former och till skuggspel. Färgskiftningar kan också ge ett levande intryck, och färgen på fasaderna i Sigtuna-byggnaderna skiftar vid olika belysning från gråaktigt till rödaktigt gul. Byggnadens väsen är ett andeliv, ett uttryck som Björkquist ofta använt i olika sammanhang. I sin skildring av ''Sigtunastiftelsen och dess nybyggnad'' skrev Björkquist 1918: ''De som arbeta inom murarna (d. v. s. Sigtunastiftelsens), känna allt starkare, vilken förtrogen hjälp själva murarnas ande kan vara, där den är i släkt med arbetets egen.''[14] Denna särskilda ande förnimmes även av varje gäst i Sigtunastiftelsen. Den danske filantropen Alfred Jørgensen skrev 1919 efter ett besök i Sigtunastiftelsen en artikel i Berlingske Tidende med rubriken ''Aanden fra Sigtuna'', där han bl. a. säger: ''Sigtuna og Upsala, beliggende i hinandens Nærhed, repræsenterede da (i Kristendommens første Dage) den nye og den gamle Tid, den nye og den gamle Religion. Og Aanden fra Sigtuna var den stærkeste. – Det nye Tarn-, det varsler om en Fremtid for Sigtuna og for Aanden fra Sigtuna. – Vil Aanden fra Sigtuna paany blive Sveriges ledende Aand? Den vil i hvert fald komme til at faa Betydning for hela Norden.''[15]

2. Idéer, manifesterade i arkitekturen

Om man gör sig frågan, på vad sätt Björkquists mångfacetterade idévärld tar sig uttryck i denna arkitektur rent konkret, måste man komma ihåg den nya arkitekturens idé vid denna tid. Gregor Paulsson skrev om den nya kursen inom konsten efter att ha framhållit, att konsterna just då befann sig i en kris: ''För att se kursen där, gäller det inte att jämföra form med form, detalj med detalj, ja, man vet intet om nyttan att överhuvudtaget blott se till det yttre. Man måste förfara psykologiskt, se till tendensen ... konstens förmåga av produktivt sammanhang med det hela.''[16] Att uppfatta en byggnads hela form som en organisk helhet var inte så lätt som att överblicka den samtida rytmiska stiliseringen av t. ex. en växt i Jugend-rörelsen. Men detta är just vad som krävs. Sigtunastiftelsens byggnadskomplex i sin helhet uttrycker klart ett växande. Det lyftes och höjes under ''spjärn'' mot underlaget och ger därmed uttryck åt något dynamiskt, aktivt. Byggnadens dynamiska karaktär uttrycker den aktivitet, som är avsedd att pågå i Stiftelsen genom skolan, kurserna i livsåskådningsfrågor, där meningarna bryter sig o. s. v.

Utmärkande för arkitekterna av Åkerlunds generation var, att de såg byggnaden som bärare av ett associativt och stämningsmättat innehåll. Den var levande. De utrustade byggnaden med symboliska övertoner, vilket tillät ett subjektivt formskapande, som den gamla stilarkitekturen inte medgav. Björkquist tänkte gärna i symboler

och såg sådana, där en främling måhända hade svårt att se dem. Men därvid kom det nationella, det lutherska, det humanistiska o. s. v. till uttryck på olika sätt. Genom Björkquists och Åkerlunds genomtänkta utgestaltning av varje rum i byggnadens inre och genom komplexets sammansmältning med den historiska miljön har de gett ett rikt associativt innehåll åt Sigtunastiftelsen. Det är fråga om en helhetsverkan, som har sin grund i en djup inlevelse i Stiftelsens intentioner från både byggherrens och arkitektens sida.

Liksom en kyrka eller ett kloster är ett arkitektoniskt uttryck för andliga verkligheter, så ger Sigtunastiftelsens byggnadskomplex, som ju från början var tänkt som ett evangeliskt kloster, även uttryck åt andliga värden. De idéer, som påverkat och gripit Björkquist under hans ungdomstid, tog sig på ett eller annat sätt uttryck i Sigtunastiftelsens byggnader. Folkhögskoleidén måste betraktas som underordnad den idealistiskt kristna grundidén hos Björkquist, och i byggnadsverket framträder detta tydligt med kapellet, friluftskyrkan och rosengården dominerande på höjden och folkhögskolans längor nedanför som ett slags annex.

De teologiska idéer med utgångspunkt hos Billing, som gällde uppenbarelsen, manifesteras tydligt. Gud uppenbarar sig i naturen och historien. Den samhörighet med naturen och respekt för den, som visade sig vid Stiftelsens uppförande, var ett uttryck för tron, att naturen är Guds verk, genom vilken Han talar till människor. Friluftskyrkan var det bästa exemplet på denna övertygelse. Denna arkitekturens anpassning till naturen minner om devisen ”gratiæ veritas naturæ”. Byggnadskomplexet förlades på ett berg, och bakom det valet är inte svårt att se en teologisk idé: den bibliska tanken på bergen som garanti för Guds trofasthet och beskydd. ”Jag lyfter mina ögon upp till bergen. – Min hjälp kommer från Herren”, heter det i Gamla testamentet. I Nya testamentet blir Petrus, ”klippan”, grunden för kyrkans bestånd genom tiderna.

Förläggandet av Stiftelsen till Sigtuna var ju – som ovan nämnts – historiskt betingat, vilket Nathan Söderblom i sitt invigningstal hänsyftade på. Av Guds uppenbarelse i Sveriges gångna historia och Hans ledning av densamma kan människorna i vår tid hämta lärdomar. I Sigtuna kan ungdomen sporras att fortsätta det kristna verk, som Olof Skötkonung på 1000-talet påbörjade, och för vilket Sigtuna under lång tid var ett centrum. Själva kyrkoruinerna kan bli uppenbarelser från Gud. Sigtunastiftelsens arkitektur anpassade sig till ruinerna genom murarnas gråaktiga färg och genom det fyrkantiga tornet, som höjer sig över byggnaderna, liksom S:t Pers och S:t Olofs kyrktorn över de låga husen i gamla tidens Sigtuna.

Den nationella idén spelade en stor roll för Björkquist, men den ingick i uppenbarelseidén, ty naturen och historien var Sveriges natur och Sveriges historia. Den utomordentligt sköna natur, som kan beskådas från Sigtunastiftelsen åt söder, påminner starkt om den, som Otto Hesselbom målade i sina tavlor från Dalsland, såsom ”Över skog och sjö”, 1901, eller ”Vårt land, vårt fosterland”, 1902, hans mest berömda.[17] Denna målning vill uttrycka det storslagna och egenartade i svensk natur. Hesselbom älskade naturen, men den blev för honom, lekmannapredikanten, som fått bli extraelev vid Konstakademin, en uppenbarelse av Skaparen. Han uppfattade naturen religiöst och gav uttryck däråt i sina målningar. I ”Vårt land” har sjön Ånimmen i Dalsland målats,[18] Vänern syns i ett smalt band vid horisonten och bortom Västergötlands slättlinje med Kinnekulles bergskontur till väns-

ter. Det vidsträckta panoramat över skog och sjö med de mörka färgerna glider över i en ljusnande men något dimhöljd horisont. Det ligger ett visst vemod över tavlan men samtidigt något av robust kraft, något gammalsvenskt. Molnen har målats lätta, och de har satts som motsats till jordens tunga, mörka massa – ett uttryck för en religiös aning. Men framför allt är det fosterlandskärleken, som förnimmes i ''Vårt land.'' Karl Jäder skrev om Hesselbom: ''Hans av kristendomen präglade optimism och grundsyn har förädlat och lyft hans fosterlandskärlek till en nivå, där den blir till andakt inför den gode och mäktige Skapare, som skänkt oss ett fosterland som detta.''[19]

Det finns ett ''andligt innehåll'' innanför det yttre, och det ville Hesselbom söka få fram i likhet med 1890-talets målare och arkitekter. Hans målningar var ett uttryck för nationalromantiken, och om man vill se Sigtunastiftelsens byggnader som ett uttryck för denna, är det riktigt, om man bara minns, att flera idéer samverkade vid deras tillkomst. Den nationella känslan, fosterlandskänslan, kunde emellertid få stark näring i Stiftelsens skog- och sjörika omgivningar.

En annan målning från denna tid, som man i Sigtuna kan få associationer till, är prins Eugens oljemålning ''Det gamla slottet'', målad 1893. ''Slottet'' ligger på sluttningen av en kulle i likhet med Sigtunastiftelsens byggnader. Det är Karl Karlsson Gyllenhielms (1574–1650) Sundbyholm vid Mälaren i Södermanland, som prinsen målat, en gammal kungsgård, som blivit magasinslänga och ligger ensam och övergiven. Motivet var inte så ovanligt vid denna tid. Karl Nordström målade samma år ''Varbergs fästning'', en tavla som Eugen inköpte. Den var liksom prinsens ett uttryck för den nationella romantiken på 1890-talet. Men skillnaden i stämning är ganska markant mellan tavlorna. ''Det gamla slottet'', som delvis skyms av den gräsbevuxna kullen framför och den igenvuxna stigen, har ett tak, som flammar rödaktigt emot hotfulla åskmoln under en djupt blå himmel. Denna har en vidd på målningen, som knappast skulle kunna omfattas av betraktaren samtidigt med backsluttningen i förgrunden. Men denna vidd ökar hotet från himlen. En bit av havet syns vid horisonten, vilket inte är ägnat att inge någon trygghet. Axel Gauffin ansåg, att Eugen var påverkad av Arnold Böcklin. ''Inför hans 'Ruine am Meere' hade han gripits av ödestragikens trollkraft. Impulsen är fullt förnimbar.''[20] Det var framför allt genom de starka färgerna, som Böcklin slog igenom och var mycket populär under 1890-talet, och vad som är det nya hos Eugen i denna målning och som skiljer den från t. ex. Karl Nordströms, är just de starka färgerna. Dessa är disharmoniska.[21] Vad ville prins Eugen uttrycka med denna målning? Är det inte ''historiens stormar'', Eugen velat måla? Minnesmärkena från gångna tider finns kvar, men händelser och tider växla.[22] Denna synpunkt är släkt med Billings och Björkquists syn på historien, där Gud ''verkar alltfort'', verkar förändringar.

Hjalmar Söderberg skrev en dikt om prins Eugens ''Det gamla slottet'' 1894, där han beskrev sin känsla inför målningen: ''Guds fred, du ödelagda jord, Guds fred, du döda hus! – På bädd av jord, granit och kalk du sover lugnt och lätt, som på en borglömd katafalk en död av slocknad ätt!'' Det är förgängelsekänslan inför minnet av den gångna svenska storhetstiden, som gripit Söderberg, men sin syn på historiens gång redovisade han också i den första strofen: ''Mot nya land, mot drömda land vi dra på flykt, på flykt. Vi sticka vredgade i brand det hem vi nyss ha byggt. Vi känna ej vår kurs. På lek en nyck oss driver fram''.[23] Förändringar sker på grund av människors nycker. Vi tröttnar på det vi har och dröm-

mer om ”nya land”. Allt sker planlöst, menade Söderberg. ”Vi ha glömt, varifrån vi kommo, och vi veta icke, vart vi gå”, skrev han senare, 1909,[24] utifrån sin melankoliska livsåskådning, som kontrasterade mot Sigtunastiftelsens tro på historiens gudomliga ledning. Känslan av alltings föränderlighet i tidernas växling är gemensam. Historiens vingslag kan höras inför ”Det gamla slottet” liksom inför ruinerna i Sigtuna, men grundinställningen blir en annan med positivistisk utgångspunkt.

En mera lugn, nationallyrisk stämning vilade över prins Eugens året förut, 1892, målade tavla ”Skogen glesnar”. I solnedgången skymtar en huslänga fram mellan höga, glesa tallar en vinterdag, då snön lyser blåaktig i skymningen. Det skulle kunna vara en av Sigtunastiftelsens byggnader, inbäddad i tallskogen.

Folkkyrkoidén fick sitt främsta uttryck i kapellet och friluftskyrkan. Från början var ju den senare en förlängning av kapellet, utanför detta, men även efter kapellets utbyggnad har friluftskyrkan ett centralt läge. Kyrkan skall ge kraften och inspirationen för arbete i de olika kulturgrenarna, liksom den skall vara kraftkällan för människorna ute i samhällslivet. Den skall vara öppen för alla, enligt folkkyrkoidén, och därför byggdes en öppen friluftskyrka. Kapellets konstruktion visar, att Björkquist hade samma syn på kyrkorummets andakt som Wahlman i sitt ovannämnda föredrag gav uttryck åt. Det är högt i förhållande till bredden,[25] vilket ger lyftning och helgd. Det är pespektiv mot altaret – i den mån det är möjligt i ett litet kapell – varigenom ”intimitet” undvikes. Rätt höga fönster med dämpad ljusgenomstrålning insattes, och genom deras placering införes ljuset rytmiskt och blir ”spelande”. Överhuvudtaget är proportionerna goda, varför kapellet ger en känsla av harmoni. Där finns ingen brinnande låga, inga mässkrudar e. d., en avsaknad som understryker Björkquists lågkyrkliga och idealistiska inriktning.

Den humanistiska idén sammanföll ju med folkhögskoleidén, eftersom folkhögskolans mål var fostran av personligheter i humanistisk anda. Föreningen av kyrka och skola var en ny idé, ett uttryck för den kristna humanismen.

Små avbalkningar för personliga samtal och celler i biblioteket för helt avskilda studier visade ett särskilt intresse för den enskilde eleven. Möjligheterna för hospitsgästerna att välja mellan ensamhet och gemenskap var även väl tillgodosedda. Det sociala intresset kom även till synes däri, att alla var välkomna till hospits och folkhögskola, vilken samhällsklass, politisk eller religiös åskådning de än tillhörde.

3. Några symboliska tolkningar

Manfred Björkquist har haft en utpräglad symbolskapande förmåga. Han har formulerat lösenord och paroller, som människor kunnat gripas av och följa. Det var då också naturligt, att några av hans idéer skulle uttryckas symboliskt i Sigtunastiftelsen. Låt oss se på några iögonfallande symboler!

Hela byggnadskomplexet kan ses som en symbol för den kristna kyrkans kamp under historiens gång för att ”göra Sveriges folk till ett Guds folk”. Björkquist skrev själv, att till de två ruintornen, S:t Per och S:t Olav, slutit sig ett nytt torn, ”även det ett borgtorn över en helgedom”.[26] Det blev en symbol för en levande historia. Men tornet kan också tyckas vara ofullbordat, liksom avklippt, vilket Björkquist tytt så, att människan alltid skall sträva ”uppåt”, inte vara färdig. Olof Hartman har på sitt vackra språk uttryckt symboliken så: ”Tornet reser sig högt över traditionernas rosengård, inte som kärna i ett försvar, men som ett observatorium, en tjänare åt klarhet. Därför möts också alla åsiktsriktningar här.”[27]

Den yttersta klarheten är inte uppnådd, så kunde väl det ofullbordade tornet tolkas. Vi är på väg, och Gud har kanske mer ljus att ge över människors väg, men blicken måste riktas uppåt.

Vid invigningshögtiden 1918 uttryckte Björkquist sin önskan, att byggnaden skulle bli ”en borg, ett hem, en skola och en helgedom”. Det låg en djup innebörd i alla dessa ord, som i eminent grad skulle förverkligas. Björkquist ville, att Sigtunastiftelsen skulle bli en borg för den idealt kämpande ungdomen, djupt medveten som han var om nödvändigheten av kamp för idealen. Hemmet symboliserades fr. a. av brunnen på gården. Den gav associationer till gamla svenska lanthem med en brunn på gården. Brunnen var symbol för stillhet och ro, där den trötte vandraren kunde få vila – som Jesus vid Sikars brunn. Brunnen ger även vatten, och vattnet är såsom livgivande en sinnebild av livet självt – även det eviga, sedan Jesus liknat sig själv vid ”det levande vattnet”. I den kristna konsten har brunnen (fons vitae) sedan gammalt varit en symbol för Kristus själv.[28] Brunnen i Sigtuna var avsedd att bli ett meditationscentrum. Gården kring brunnen var planterad med rosor, såsom klostergårdarna ofta varit. Rosen är ju en urgammal religiös symbol, i Egypten helgad åt Isis, i Grekland åt Afrodite.[29] Den hade att göra med ungdom och kärlek, och i sagor och folkvisor går rosmotivet igen. ”Blommornas drottning” har satt folkfantasin i rörelse. Den röda rosen betydde kärlek och den vita död och förgängelse. I kristen symbolik blev rosen dels förbunden med paradiset, där t. ex. hos Dante Maria sågs på en vit ros, tronande bland alla helgon, dels med Kristus, som symboliserades med en röd ros med tanke på Hans lidande. Då vördnaden för Maria under medeltiden växte, blev det allt vanligare, att Maria betecknades som ”den andliga rosen” (rosa mystica). Hon var rosen utan taggar, och hon avbildades sedan 1300-talet understundom i en rosengård.[30] Den vita rosen blev därmed symbol för renhet och gudshängivenhet, den röda för kärlek och försoningslidande.[31] I Sigtunastiftelsens rosengård planterades röda rosor, påminnande om Kristi kärlek. För den icke symboltänkande kunde Rosengården åtminstone ge en upplevelse av skönhet och reminiscenser av en sydeuropeisk klostergård. Olof Hartman skrev emellertid: ”Rosengården och pelargångarna är inte bara klosterromantik, de hör ihop med en framtidsvision: vad klostren en gång betydde för kulturförbindelserna i Europa, det skall här förverkligas på evangelisk mark.”[32] Han tänkte på att Stiftelsen genom sitt kulturella och pedagogiska arbete kunde få kontakter runt om i världen och ge impulser i evangelisk anda.

Skolan, det var folkhögskolan i första hand. Där skulle ju kurser hållas, där både äldre och yngre finge inhämta kunskaper men även få hjälp att finna livsdugliga ideal och en vidgad syn på tillvaron. Alla var välkomna. Det var en folklig kulturtradition, som Sigtuna folkhögskola liksom de övriga i Norden slog vakt om. Som en symbol härför tolkades ”den öppna, inte slutna gården”, som omslöts av folkhögskole- och biblioteksläng orna. En sådan öppen gård hade ju Åkerlund ritat även för Sörängens folkhögskola. Det var ett allmogedrag. Allmogens barn skulle känna sig hemma. Samtidigt betonades gården som symbol för öppenheten ifråga om åsikter.

Björkquist var angelägen att skapa sammanhållning mellan eleverna i folkhögskolan. ”Därvid vill den icke umbära den hjälp, som symboler och festliga former kunna skänka,” skrev han.[33]En gemenskap bildades av alla elever, gamla och unga, i vilken var och en fick samma märke att bära. Gemenskapen kallades ”Sigtunaringen”, och märket, som medlemmarna skulle

bära, var Lutherrosen. En högtidlig upptagningsceremoni skulle hållas varje år, då var och en fick maningen riktad till sig ”Må Sigtuna-tankar du sprida och söka förverkliga dem!” En sådan ceremoni har betydelse i sig som en symbol för en samhörighet över år och gränser. Hur såg märket ut, och hur tolkades det?

Fru Ruth Björkquist ritade detta märke efter mönster av Luthers sigill. Luther hade 1516 brutit ut ”rosen” ur sitt familjevapen och tytt det som en sinnebild av sin teologi. Då Luther uppehöll sig på borgen i Coburg, skänkte kurprinsen Johann Friedrich Luther ett guldsigill med Lutherrosen. Då detta hade gjorts färdigt i Nürnberg, hörde sig stadsskrivaren för hos Luther, om arbetet hade utfallit till belåtenhet. På denna förfrågan svarade Luther med ett brev, vari han gav sin teologiska tolkning av Lutherrosen. Det hette: ”Weil Ihr begehrt zu wissen, ob mein Petschaft recht troffen sei, will ich Euch meine ersten Gedanken anzeigen zu guter Gesellschaft, die ich auf mein Petschaft wollte fassen als in ein Merkzeichen meiner Theologie. Das erste sollte ein Kreuz sein: schwarz im Herzen, das seine natürliche Farbe hätte, damit ich mir selbs Erinnerung gäbe, dass der Glauben an den Gekreuzigten uns selig machet. Denn der Gerechte wird seines Glaubens leben, den Glauben an den Gekreuzigten. Solch ein Herz aber soll mitten in einer weissen Rose stehen, anzuzeigen, dass der Glaube Freude, Trost und Friede gibt, darum soll die Rose weiss und nicht rot sein; denn weisse Farbe ist der Geister und aller Engel Farbe. Solche Rose stehet im himmelfarbenen Felde, dass solche Freude im Geist und Glauben ein Anfang ist der himmlischen Freude zukünftig. Und in solch Feld einen güldenen Ring, dass solch Seligkeit im Himmel ewig währet und kein Ende hat und auch köstlich über alle Freude und Güter, wie das Gold das höchste, edelste und köstlichste Erz ist.”[34] Denna lutherros användes sedan som symbol för lutherdomen, och i Sverige förekom den i kyrkmålningar på 1600-talet.[35] Einar Billing använde symbolen på 1920-talet. Ruth Björkquist bibehöll korset i hjärtat vid sin bearbetning av Lutherrosen, men rosens utseende förändrades något, och ringen blev en krans av små ringar runt hjärtat, symboliserande de mindre ringar, såsom Stockholmsringen, Lundaringen o. s. v., som tillsammans utgjorde Sigtunaringen.

Lutherrosen

Vid en märkesutdelning i Sigtuna gav Björkquist en tolkning av rosen, som skilde sig från den, som Luther givit och som ovan återgetts. Björkquists tolkning återgives här.

Sigtunarosen

Ringen betecknar gemenskapen av vänner och kamrater, Sigtunaringen. I denna krets skall var och en vara aktiv men även

mottagande från andra, öppen för nya andliga rikedomar och spörjande inför alla hemligheter i livet. Han skall med andra ord inte känna sig ''färdig.'' – Rosen är bilden av naturens rika värld, inför vilken de unga även bör stå undrande, icke för tidigt färdiga eller ''av det levande stora skapa en stelnad tillvaro''. Har väl naturvetenskapen stått inför större gåtor än nu? Men ''den som öppnar sig emot naturen, blir naturlig som barnet.'' – Hjärtat var bilden av historiens värld, enligt Björkquist. Troligen utgick han från tanken, att korset är historiens mittpunkt. I historien skall de unga göra sin insats, större eller mindre. Björkquist sade: ''Du skall söka din tjänst, icke din lycka. Bli icke för fort färdig med ett omdöme om en historisk gärning eller med domen över en personlighet! Lär och lyssna!'' – Korset. ''Här duger det minst av allt att vara färdig, att tro sig förstå''. Vi lär inför korset, att det onda är en makt, men även att Gud kämpar om människan. Korset visar vägen till ''Den borttappade Fadern'', som vi åter måste finna i vår tid.[36]

En helgedom önskade Björkquist slutligen, att Sigtunastiftelsen skulle bli. Han yttrade vid invigningen: ''Det kändes, som om vår byggnad fått ett levande hjärta, den dag vårt kapell öppnades för andakt.''[37] Att kapellet och friluftskyrkan utanför är de mest framträdande rumsgestaltningarna i byggnadskomplexet, är en symbol för den ställning, den kristna tron skall inta. Den skall vara drivkraften, hjärtat i kulturliv och allt arbete. Från kapellet utgår inspirationen. I en uppsats i Vår Lösen gav Björkquist uttryck för sin syn på kapell och gudstjänst. Han hade i Holland besökt en ''härlig gammal dôm'', men – ''altaret var sedan sekler bortrivet, och där altaret stått, stod nu ett gravmonument''. På ett anslag stod ''Rökning förbjuden''. Det hade blivit en föreläsningssal av katedralen (troligen är det frågan om Nieuwe Kerk i Delft). Björkquist summerade: ''Jag förstod något av det djupa sambandet mellan altaret och helgden i folksjälen''.[38] Altaret är den viktigaste symbolen för den kristna trons funktion i folkets liv. Ännu tydligare framhöll Björkquist detta i en uppsats 1917, ''Altarets härlighet'', där han skrev: ''Jag minns ett besök i Basels gamla domkyrka. Altaret stod likt en vit sarkofag utan prydnader. Med ryggen mot altaret skulle åhöraren söka ordets rum – predikstolen. Den betraktande anden fick irra som en rolös fågel under kyrkovalven – utan hem''. Björkquist förklarade vidare: ''Altaret är den heliga historiens rum – de gamla vittnesbördens rum. Vid altaret träder prästen såsom person tillbaka.''[39] Wahlman hade samma syn på altaret såsom den kristna traditionens bärare. Björkquist visade sig sålunda ha sinne även för betraktelsens och åskådningens betydelse i gudstjänstrummet.

Altarrummet pryddes i Sigtuna av kristna symboler. En rundbågeformad ljusstake, ett vackert smidesarbete, sattes på altaret. På vardera sidan av detta ställdes en ganska hög svart ''obelisk'' (bild 29). Sådana obelisker, vanligen placerade framför koret, är troligen kvarlevor från de galler, som under medeltiden skilde koret från långhuset. I Ragunda kyrka i Jämtland finns trägallret kvar med en öppning framtill för ingång till koret. På var sida om ingången står en fyrkantig pelare, obeliskartad. Under 1700- och 1800-talen blev ju Egyptens obelisker, enligt den troligaste tolkningen symboler för solstrålarna,[40] populära i Europa, och korpelarna kunde då bli tolkade som symboler för ljusets värld, det eviga livet. I Sigtuna kunde de inte ställas framför det lilla koret utan placerades på altarets sidor.

En annan förklaring till obeliskerna i kyrkorummen är, att de skulle vara ättlingar till kopparpelarna Jakim och Boas framför Salomos tempel (1 Kon. 7:15f). För denna tolkning talar, att de alltid förekommer par-

vis, men den föregående förklaringen är mera hållbar, då de alltid står i altarets närhet.

Namnet Olaus Petri-kapellet är symbol för den lutherskt evangeliska tron, men krucifixet är nu omgivet av valvbågar (bild 30), som erinrar om medeltida helgedomar – en historisk anknytning för andaktslivet. De olika namnen på hospitsrummen, Franciskus, Birgitta, Luther, Geijer, Wikner, symboliserar hela den kristna tradition, vari Stiftelsen är inställd. Olov Hartman tyckte, att kapellet liknade ett fartyg, ”ett slags Noaks ark, som strandat där uppe på klippan. – När det blåser och tallkronorna vajar runt omkring, ser den ut att segla”.[41] Den symbolen, kyrkans skepp på tidens hav, Nya testamentets Noaks ark, kanske även kan vara tilllämplig på Sigtunastiftelsen i dess helhet.

I friluftskyrkan är de båda sidoarkaderna inte parallella utan närmar sig varandra mot tornet och altaret (bild 3). Enligt Björkquist är detta en symbol för hur kristendomen och humanismen närmar sig varandra – för att slutligen mötas i Gud själv. Intet tak finns över friluftskyrkan, och ingen vägg reser sig mellan skogen och kyrkan. En tall står inuti kyrkan. Allt detta kan betraktas som en symbol för att skapelsens Gud är densamma som Kristi Fader. Skapelsens Gud drager till Sonen – och korset. Den ideologi, som vi sett prägla Björkquists uppfostringsprogram, låg i linje härmed: den naturliga karaktären, personligheten, är grunden för det kristna livets växt hos den unga människan – såsom även Grundtvig framhöll med orden ”Menneske først og Kristen saa”.

Till sist en personlig deklaration: den nya kristna kultur, som Björkquist kämpat för, väntar vi fortfarande på. Per Block har för ett par år sedan kallat Söderblom för ”den siste svenske utlöparen av kristendomens enhetskultur”,[42] men han hade fel. Det är i stället Manfred Björkquist. Söderblom fick inte uppleva positivismens seger, men vid 1970-talets mitt står den monistisk-positivistiska livsåskådningen som segrande och härskande i Sverige. Många av Ellen Keys åsikter ingår nu i de flestas uppfattning, såsom att kristendomen är ett utvecklingsskede, som håller på att ersättas av ett annat, ja, att vi redan lever i den postkristna epoken. Men Sigtunastiftelsen har inte givit upp. Den arbetar vidare och bygger – för en ny donation! – ett reträttcentrum, där jäktade, kanske utslagna nutidsmänniskor skall få hjälp till samling och eftertanke. Är det månne ett tidens tecken, att själva meditationsrummet förlägges under marken, insprängt i berget som en katakomb?[43]

Bihang

Arbete för en kristen enhetskultur (Tiden 1917–1930-talet)

Under de båda första decennierna av Sigtunastiftelsens verksamhet var Björkquist i oavbruten verksamhet som apologet för en kristen enhetskultur. Han gjorde resor för att hålla föredrag och leda diskussioner och utgav under 1930-talet i ett hårdnande kulturellt klimat, infekterat av bl. a. nazistiska idéer, skrifter till försvar för kristna värden.

Redan år 1919 utgavs av trycket en rad inlägg, sammanlagt ett 40-tal, av olika kulturpersonligheter kring ämnet ''Det andliga nutidsläget och kyrkan''. De flesta av dessa debattinlägg hade gjorts vid en diskussion i Sigtunastiftelsen mellan personer från vitt skilda läger, som emellertid alla nitälskade för andligt liv. *Söderblom* skrev inledningsorden och omnämnde ''den vaknande känslan av gemensamma livsintressen mellan – låt oss säga – de religiösa och de kulturella. – Var och en av oss ville vandra sin egen väg. Men vi se, att en sådan söndringens lyx icke längre bär sig i denna hårda tid''.[1] *Björkquist* ställde i sitt inlägg frågan: ''Skall den bristning i vårt andeliv, som genom allt häftigare kriser kan följas ända från renässansen – vidga sig till en alltmer gapande klyfta?'' Han framhöll, att ''utan en grundfond av gemensam livsövertygelse skall en kultur icke i längden kunna bestå. Blir bristningen radikal, skola även de djupa själiska livsinstinkter, som vägleda handlandet, svika. – Samvetet skall slutligen mista sin makt.'' Björkquist tillade, att de som tror på kyrkans framtid, tror på en tid bortom bristningen. ''Vi tro på en religiös enhetskultur – en kyrka med samma universalitet som den katolska men byggd för andarnas fria gemenskap och personligheternas gudstjänst.''[2] Några inlägg lutade åt den meningen, att kyrkan skulle börja ''tala kultur'' och revidera sitt budskap. Gent emot dem skrev Billing en lång artikel i Svensk Tidskrift och betonade, att ''kyrkan blott har religion – och därmed kultur – att giva dem'', d. v. s. de kulturella.[3]

Samma år, 1919, skrev Björkquist boken ''I den andliga krisen'', där en inträngande undersökning bar titeln ''Kyrkan och den moderna kulturkrisen''. Björkquist utgick där från ''den medeltida kyrkliga enhetskulturen, som fått sitt monumentalaste uttryck i den gotiska dômen''. En jämförelse med Foersters upplevelse i den gotiska katedralen ligger nära till hands. Kulturens olika områden separerade sedan och gick skilda vägar. Politiken separerade med Machiavelli, arbetskulturen löstes från alla överjordiska mål, konsten vill uttrycka något väsentligt, men sysslandet med uttrycksmedlen kan inte skänka något att uttrycka, framhöll Björkquist. I vetenskapen blir det kvantitativa det i egentlig mening verkliga. Moralen gick även sin egen väg och upplöstes så småningom i individuella värderingar. Många människor har aldrig haft en ursprunglig upplevelse av ett samvetsliv i vår tid, framhöll Björkquist. Han ansåg, att vi måste söka oss bortom Kant till en innehållsbestämd, d. v. s. religiöst bestämd moral. Men religionen själv, hur gick det med den? Jo, den gick sin väg i resignation eller bristande förståelse för lägets allvar. ''Där livet var som bäst, var det en trogen omvårdnad om den enskilda sjä-

len," skrev Björkquist, märkligt nog.[4] Om sekulariseringen fortsätter mycket längre, står vi inför en kulturkatastrof, ansåg Björkquist, ty den västerländska kulturen står och faller med kristendomens ande, som den är genomträngd av.[5] Finns det då utsikter till att vi skall kunna få en skapande, västerländsk kultursyntes? Björkquist påpekade, att den moderna staten utvecklats till kulturstat. Här kan väldiga problem uppstå. Den inre ledningen av kulturen kan staten inte ge. Försöker den, skapar den bara ett tvång, som i tidens längd lockar till uppror. Dock kommer kulturstaten att arbeta sig fram mot en sorts enhetskultur, fr. a. genom ett enhetligt ordnat uppfostringsväsen, ansåg Björkquist. Men vetenskapen kan lika litet som staten vara ledare för kulturutvecklingen, eftersom den inte ger oss några ideal. Moralen hänvisar till religionen som ledare, ty det behövs en övergripande vilja, som vinner människan för moralens bud. Kyrkan skall alltså vara ledare, enligt Björkquist, men inte så, att hon dirigerar de olika kulturverksamheterna, utan så, att hon omsluter allt i livet med kristen inspiration och med evighetshopp. Spänningen mellan kultur och religion kan då gå över i en syntes, en enhet i själarnas liv.

Tio år senare, 1929, var Björkquist fortfarande orolig för kulturen och skrev: "En fortgående sekularisering skall efter vårt sätt att se ej i första hand upplösa religionen utan långt förr kulturen själv. Vi behöva en personlig moral, som förutsätter en befrielse av det djupa ansvarsmedvetandet, av hängivelse och offerkraft. Utan helgad samvetskultur segrar relativismen, och all fast ledning för liv och sammanlevnad går förlorad."[6] Björkquist ansåg även, att en förnyelse av det sociala sinnelaget behövdes. "Det är fara värt, att det som en gång var en osjälvisk strävan för rättfärdighet och människovärde, nu blir allenast en förklädd klassegoism eller skråegoism", skrev han.[7]

År 1935 varnade Björkquist på grund av nazismens frammarsch i Tyskland för statsmakten, som "i denna tid förfogar över maktresurser och propagandamedel såsom aldrig någon stat tillförne".[8] Här kämpa kristendom och kyrka på samma front som all äkta humanism.[9]

Björkquist kallade folkhögskolan för "den folkliga humanismens skola" på 1930-talet. Också demokratiens problem upptog honom. Det gällde ungdomens fostran till personligt ansvar. "Mot den frigjorda, självtillräckliga individen gör samhället, klassen, gruppen sina krav gällande. Men vi måste vidare fram till *syntesen,* fram till den ansvarsbundna demokratin", skrev han.[10] Han ville i folkhögskolan "sticka hål på det kollektiva ansvarets förrädiska såpbubblor. Det är blott en livslögn, att vi kunna avbörda oss ett ansvar på en ledare eller på en grupp". Kommittéer har ingen själ, "som hin kan ta". Han hänvisade till uttrycket i den svenska lagen "en för alla". Det står inte bara "alla för en" – således en demokratisk syntes mellan individens och gruppens ansvar. Den kristna humanismen skulle vara en realistisk religiös kultursyntes, där det levande livet skulle smälta samman med det religiösa.

Björkquist poängterade i mitten av 1930-talet mer än förut *ekumenikens* nödvändighet. Kyrkornas kamp måste bli en världskamp med samlad front, framhöll han. I ett kapitel, "Kyrkan – det övernationella samfundet", i boken "Makternas kamp" 1938 uttalade Björkquist klart sitt ställningstagande för ekumeniken. Det gällde att tolka Guds ord, d. v. s. Guds uppenbarelse, i historien. "De yttre betingelserna hör med till det bestånd av fakta, som av kyrkan profetiskt skall tolkas", hette det.[11] Där gav Björkquist ett erkännande åt ett sanningsmoment i den materialistiska

historieuppfattningen. Förbindelserna mellan länder och folk ökar i nutiden. Kristenheten behöver då också samlas, men han såg inte en internationell kyrka som målet utan en övernationell, varmed han menade kyrkosamfunden i samverkan och gemensamt ansvar. Dessa skall då kunna ge en ny inspiration åt t. ex. den internationella rätten. Dessa tankar utvecklade Björkquist närmare i sin skrift ”Kristendomen och internationalismens kris”, 1935.[12] Nog förnimmes Söderbloms inflytande över lutheranen Björkquist i dennes ord ”Kristus behöver en osöndrad kropp för att kunna utföra sitt verk på jorden”.[13] – ”Målet kan ej bli, får ej bli mindre än en ny kristen enhetskultur.”[14]

Zusammenfassung

Die Sigtunastiftung
Ideen und Bauten

(Die Zusammenfassung enthält einige Ausblicke, die für den schwedischen Leser überflüssig sind, aber dem nicht-schwedischen die Orientierung erleichten dürften.)

Die Bauten der Sigtuna-Stiftung am Westrand der kleinen alten Stadt Sigtuna – sie liegt an einem nördlichen Seitenarm des Mälarsees etwa halbwegs zwischen Stockholm und Uppsala – die 1917 errichtet wurden, haben einen eigenen Charakter. Selbstverständlich reihen sie sich in die damalige, national gesonnene schwedische Baukunst ein. Aber ihre Eigenart lässt sich nicht allein aus der ihres Architekten, John Åkerlund (1884–1961), erklären. Man muss auch die Ideen des Bauherrn und seines Kreises kennen, um dieser Architektur gerecht zu werden. Darum hält sich diese Abhandlung so lange bei Manfred Björkquist und der jungkirchlichen Bewegung auf.

Schweden hatte um 1900 etwas über fünf Millionen Einwohner, von denen 55 % in der Landwirtschaft beschäftigt waren; 1910 waren es 5½ Millionen, 1923 sechs Millionen. Der Anteil der Landbevölkerung sank dabei mit etwa 5 % für jedes Jahrzehnt. Im späteren 19.Jh. konnte das Land seine wachsende Bevölkerung nicht hinreichend ernähren. Die Industrialisierung machte seit den 1860er Jahren (also recht spät!) nur kleine Fortschritte und trat erst ab 1890 stärker hervor. Die Folge war eine starke Auswanderung, die erst nach 1900 abflaute. Das neue wirtschaftliche Wachstum nach 1890 kam dem geistigen Leben der ganzen Nation zugute. Schon in den schwierigen Jahren vor 1890 hatte es allerlei selbständige religiöse und politische Zusammenschlüsse im Volk gegeben (sie waren in Schweden stärker als die entsprechenden Bewegungen in Deutschland). Gegen 1900 entfaltete sich nun ein neues kulturelles Bewusstsein in Schweden. Jeden Sommer sammelten die sog. Jugendtreffen grosse Scharen von Zuhörern. Man entdeckte die schwedische Landschaft und die schwedische Geschichte. Als Hauptredner auf den Jugendtreffen traten die Dichter Verner von Heidenstam und Erik Axel Karlfeldt auf. Zunächst spürte man noch keinen Gegensatz zwischen dieser mittelständischen Jugendbewegung und den jungen Arbeitern. Innerhalb der lutherischen Staatskirche trat eine jungkirchliche Bewegung auf, die aus dem erstarten Gegensatz zwischen hochkirchlicher und niederkirchlicher Richtung und Frömmigkeit herauskommen wollte.

Es wäre zu einfach, die geistigen und politischen Äusserungen in Schweden um und nach 1900 bloss als Auseinandersetzungen von Links und Rechts, Liberal (mit einem sozialistischen Flügel) und Konservativ zu erklären. Idealismus und Materialismus, aber auch Dualismus und Monismus, taugen wenigstens ein Stück weit zur Bezeichnung der Gegensätze, wobei die Idealisten selten mit den Konservativen übereinstimmten. Am Ende siegte freilich der Materialismus in den 1930er Jahren fast völlig. Um 1900 oder noch um 1920 war dieser Sieg keineswegs entschieden. Die Idealisten mussten das Feld nicht verloren geben. Björkquist und seine Freunde nahmen sich vor, die Kirche

und die Arbeiterschaft zu erobern. Das letztere misslang, das erstere gelang wenigstens teilweise, ohne dass die jungkirchliche Bewegung den allgemeinen und ausserordentlich weitgehenden Schwund des Ansehens der Kirche nach 1940 hätte aufhalten können.

In der eben beschriebenen geistigen Lage um 1900 wählte Manfred Björkquist sein Ziel. Er war 1884 in dem Pfarrhaus einer armen norrländischen Gemeinde geboren. Hier herrschte eine niederkirchliche Form des Luthertums uneingeschränkt. Als Björkquist 1902 die Universität Uppsala bezog, kam er mitten in den Streit um Idealismus und Materialismus, Dualismus und Monismus, hinein. Er wollte ursprünglich Missionar werden, sah aber auch viele Aufgaben im eigenen Land; er wählte die letzteren.

In den Jahren, in denen Björkquist heranwuchs, übte Ellen Key einen grossen Einfluss auf das geistige Leben Schwedens aus. Sie war bekannt durch ihre Vortragsreisen und ihre Bücher (Gedankenbilder, Das Jahrhundert des Kindes, Lebenslinien), nicht nur in Schweden, sondern auch im übrigen Skandinavien und in Deutschland. Sie verkündigte Lebensfreude, Lebensglauben, freien Eros, Völkerversöhnung. Björkquist schloss sich dieser monistischen Weltanschauung keineswegs an, aber sie gab ihm denken und er lernte etwas von Ellen Keys Technik, ins Volk hinein zu wirken. Argumente gegen Ellen Key fand der junge Björkquist etwa bei dem Philosophen Vitalis Norström, der die Persönlichkeitsphilosophie Erik Gustaf Geijers weiterführte. Norström wandte sich 1902 gegen Key mit einer Schrift, die 1907 auch ins Deutsche übersetzt wurde: Das tausendjährige Reich. In seiner Kulturkritik griff Norström die Massenkultur der Gegenwart an und stellte ihr den Pflichtbegriff entgegen (Masskultur, 1910).

Einen deutschen Gewährsmann fand Björkquist in Rudolf Eucken, dessen Vorlesungen in Jena er während eines Semesters im Jahr 1906 besuchte. Eucken bekam 1908 den Nobelpreis für Literatur und hielt 1909 eine Vorlesungsreihe an der Theologischen Fakultät in Uppsala, die Björkquist für die Buchausgabe ins Schwedische übersetzte. Eucken suchte eine Verbindung von idealistischer Philososophie und protestantischer Theologie – das war indessen weniger wichtig für Björkquist als Euckens Appell zum verantwortungsbewussten Handeln. Dadurch kam Eucken in die Nähe einer nordischen Ideentradition, die von Persönlichkeit, Verantwortung und Gemeinschaft sprach, d.h. die Tradition von Geijer und Grundtvig.

Björkquist trat in den Christlichen Studentenbund in Uppsala ein, der 1901 gegründet worden war und zu dessen Leitern Nathan Söderblom, damals Professor in Uppsala, bald darauf Professor in Leipzig und 1914-31 Erzbischof von Uppsala, und die Dozenten der Theologie Einar Billing und Johan Alfred Eklund gehörten. Billing hatte Ernst Troeltschs Gedanken aufgenommen, dass sich in der Geschichte, die scheinbar alles relativiert, dennoch ein Absolutes offenbare, und zwar am deutlichsten in der biblischen Offenbarung. Anders als Troeltsch betonten aber Billing und Söderblom, dass die Schöpfung bis auf den heutigen Tag weitergehe. Björkquist formulierte das so, dass dieses ständig geschehende Schöpfung ein Appell zum persönlichen und gemeinschaftlichen Handeln sei. Ein weiterer Grundgedanke Billings, dem Björkquist eifrig zustimmte, war der der Volkskirche. Das Evangelium wendet sich an alle Menschen, aber es spricht zum Einzelnen in seiner Volkssprache und trifft ihn in seiner historischen Situation, in der er Mitglied einer Nation ist. Daraus folgerte Björkquist: „Als Gott

seine grossen Gedanken dachte – Menschen, Völker und Welten – da dachte er auch das schwedische Volk."

Vom Volkskirchengedanken aus kam Björkquist zum Gedanken einer christlichen Kultur. Die Kirche müsse die weltliche Kultur fördern, sie dürfe sie nicht zurückweisen, sondern müsse sie mit den christlichen Idealen und Normen in Einklang bringen. Die weltliche Kultur, sich selbst überlassen, arte in Normenlosigkeit aus und mache die Menschen unglücklich.

Einem jungen Mann wie Björkquist, der so starke Eindrücke von den geistigen Auseinandersetzungen seiner Zeit empfing, konnte selbstverständlich die soziale Frage mit ihrem grossen Ernst nicht entgehen. Bei Friedrich Naumann fand er Stoff zum Nachdenken. Naumann zweifelte daran, dass die Kirche soziale Gerechtigkeit garantieren könne. Dagegen behaupteten Björkquist und seine Freunde, dass es gerade die Aufgabe der Kirche sei, das Gewissen der Nation zu wecken und dem ganzen Volk den Menschenwert jedes Individuums, die Würde der Arbeit und den Charakter des Besitzes als eines anvertrauten und verantwortlich zu verwaltenden Gutes klarzumachen. Man las auch das Buch „Christianity and the social crisis" des amerikanischen Theologen Walter Rauschenbusch (1907).

Für Schweden sehr wichtig war das Buch des schwedischen Nationalökonomen Gustaf Cassel „Socialpolitik" (1902), in dem er sich für Konsumgenossenschaften und Gewerkschaften einsetzte. Die schwedische Kirche hielt allgemeine Kirchentage ab, auf denen die soziale Frage das Hauptthema bildete. Einen Vorgänger und Freund fand Björkquist in seiner sozialen Anschauung an Nathanael Beskow (1865–1953), der einen Verein „Studenten und Arbeiter" bildete.

Eine Inspirationsquelle anderer Art bildete für Björkquist die Heimatbewegung, welche die moderne Kultur an die Quellen der alten einheimischen Kulturtraditionen in Brauchtum, Trachten, Liedern, Tänzen und Bauten anschliessen wollte. Der Architekt John Åkerlund, den Björkquist 1916 für den Bau seiner Stiftung heranzog, war lange Jahre Sekretär der Gesellschaft für Heimatpflege. Bei den Festen seiner beiden Volkshochschulen Hampnäs und Sigtuna schöpfte Björkquist ausgiebig aus dem Vorrat der schwedischen Volkslieder und Volkstänze.

Wichtige Erfahrungen sammelte Björkquist auf den von ihm 1909 gestarteten „Kreuzzügen". Studenten in kleinen Gruppen, meist zwei und zwei, fuhren in die kleinen mittelschwedischen Industriestädte, hielten Vorträge und diskutierten mit den jungen Leuten am Ort, meist Arbeitern, bis lang in die Nacht hinein über Weltanschauungs- und soziale Fragen. Björkquist wollte eine Institution für diese Aussprachen schaffen, einen Treffpunkt für Menschen verschiedener Anschauung, aber mit dem Willen, zu fragen, zu untersuchen und zu lernen.

Dieses Haus sollte aber auch anderen Gästen dienen, solchen, die Ruhe und stille, innere Sammlung wünschten. Das Haus sollte also auch den Charakter eines Klosters haben. In dieser Hinsicht kann Björkquist Anregungen von Johannes Müller empfangen haben. Müller hatte seine Laufbahn als protestantischer Pfarrer begonnen, fand sich aber in der Kirche nicht zurecht und gründete ein Gästeheim, erst in Mainberg, später (1916) in dem eigens zu diesem Zweck gebauten Schloss Elmau, in dem er Menschen aufnahm, die persönlichen Zuspruch, freundliche Aussprache, Besinnung suchten. Müllers Gedanke erwies sich als brauchbar, sein „Seelenhotel", wie die Spötter es nannten, hatte dankbare Gäste, die es weit herum empfahlen. Björkquist

wollte sich nicht mit der sozialen Einseitigkeit begnügen, zu der Müller sein Unternehmen verurteilt sah, da es ja auf bezahlende Gäste angewiesen war. Björkquists Gästeheim musste natürlich auch Bezahlung von seinen Gästen verlangen, aber indem er es mit einer Volkshochschule und mit Diskussionstagungen kombinierte, konnte er ihm eine einzigartige gesellschaftliche Offenheit sichern.

Aus dem Gedanken der Volkskirche folgerte Björkquist, dass die Kirche nicht nur Pfarrer, sondern auch Laien brauche. Die Volkskirche müsse auf den Landstrassen und den Stadtmärkten wirken. Der (damals noch unangefochtene) christliche Unterricht in den Schulen genügte nicht. Man solle eigene Schulen, Volkshochschulen, gründen. Hierbei knüpfte Björkquist an die den nordischen Ländern eigene Schulform der Heimvolkshochschule an. Ihre Idee stammte von dem dänischen Volkserzieher Grundtvig und war um 1900 überall im Norden anerkannt und in zahlreichen Volkshochschulen – bei grosser Freiheit der einzelnen Schule – institutionalisiert. Fast jede Provinz hatte ihre eigene Volkshochschule. Daneben gab es Volkshochschulen, die von Vereinen, Gewerkschaften, Freikirchen usw. getragen wurden.

Die Volkschochschule war in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts eine sehr wichtige Schulform in Schweden. Ihre Bedeutung erhellt z.B. daraus, dass seit etwa den 1930er Jahren mehr als ein Fünftel aller Reichstagsmitglieder ehemalige Volkshochschüler waren. Da Gymnasium und Universität fast nur den Kindern bemittelter Eltern zugänglich waren, erwiesen sich die Volkshochschulen, die vom Staat und den Provinzlandtagen stark gestützt wurden (durch Bezahlung der Gehälter der Lehrer, durch Beiträge zu den Betriebskosten und durch Stipendien für die Schüler), als der wichtigste Bildungsweg für junge Leute, die nach der Volksschule schon ein paar Jahre im Arbeitsleben tätig gewesen waren, aber fühlten, dass sie sich weiter bilden wollten, oft mit dem Ziel, sozial oder politisch zu wirken. Björkquist verstand, wie nützlich eine Volkshochschule für seine Ideen werden konnte.

Zudem fühlte er von früh auf einen starken Zug zum Beruf des Lehrers. Er sah sich darum eifrig in der zeitgenössischen Pädagogik um. So beschäftigte er sich mit den Erziehungideen des Jenaer Professors Wilhelm Rein und noch mehr mit denen des Erziehungsreformers Friedrich Wilhelm Foerster in Zürich. Foerster wandte sich gegen eine bloss auf den Intellekt gerichtete Pädagogik: auch das Wert- und Idealgefühl der Jugend müsse geweckt und gepflegt werden, Pädagogik sollte auch Charaktererziehung sein. Foerster wollte eine christliche Erziehung, in die auch die weltliche Kultur einbezogen werden sollte, wobei er sich auf den Satz der Scholastik berief: Gratia supponit naturam. Dem stimmte Björkquist gerne zu.

Bevor Björkquist seine erste Volkshochschule, Hampnäs, gründete, besuchte er mehrere dänische Volkshochschulen. 1908 betonte er in einer Programmschrift, dass seine Volkshochschule drei neue Fächer bringen werde: 1. das Studium grosser religiöser Persönlichkeiten, 2. eine Einführung in die Charakterpädagogik, 3. eine Einführung in die soziale Frage. In allen drei Fächern sollte das Element der Verantwortung des Einzelnen für sein eigenes Leben und für das der Gesellschaft hervorgehoben werden.

Björkquist gründete Hampnäs in Ångermanland, weil er fürchtete, dass die Provinzvolkshochschule in Hola in ein materialistisches Fahrwasser trieb (besonders umstritten war ein junger Lehrer in Hola, Rickard Sandler, der später schwedischer

Aussenminister wurde). Hampnäs hatte Erfolg (es besteht heute noch). Aber es lag abseits. Björkquist wollte näher an die Zentren des schwedischen Lebens herankommen.

Björkquists Blick fiel auf Sigtuna. Es lag günstig, es hatte eine lange Geschichte, denn es war einer der frühesten Stützpunkte des Christentums in Schweden gewesen, es besitzt mehrere Ruinen von Kirchen des 12.Jhs. und eine noch bestehende Kirche aus dem 13.Jh., die einst von den Dominikanern als Klosterkirche errichtet war. Zugleich war es ein verschlafenes Nest, denn es hatte sich beim Bahnbau Stockholm–Uppsala dagegen gewehrt, an die Eisenbahn angeschlossen zu werden, die daraufhin zehn km weiter östlich angelegt wurde; folglich waren die Grundstücke am Rand des Städtchens billig.

In Hampnäs hatte Björkquist seine Volkshochschule in existierende Häuser eingemietet. In Sigtuna musste er neu bauen. Um die rechtliche und wirtschaftliche Grundlage für Schule und Gästeheim zu schaffen, gründete Björkquist den Verein Sigtunastiftelsen. Er hatte schon früh eine besondere Begabung gezeigt, Mitarbeiter, Gönner und Schutzherren zu gewinnen. Das gelang ihm auch jetzt. Die Stiftung bekam ansehnliche Geldmittel geschenkt, musste aber auch mehrere Bankkredite aufnehmen, um bauen zu können. Schweden war zwar im ersten Weltkrieg neutral geblieben, aber seine Wirtschaft war durch die Absperrung vom Welthandel in grosse Schwierigkeiten geraten. Der Bau der Stiftung verzögerte und verteuerte sich, konnte aber doch trotz aller Hindernisse durchgeführt werden. Am 18 Aug. 1918 fand die Einweihung statt.

Unter den schwedischen Architekten hatte damals John Åkerlund ein besonderes Ansehen als Heimatpfleger und als Entwerfer von Volkshochschulen erlangt, aber er hatte auch kleine Industriesiedlungen entworfen und sich mit der sozialen Seite der Architektur vertraut gemacht.

Die Aufgabe, die Björkquist als Bauherr dem genau gleichaltrigen Architekten stellte, hiess nicht nur, eine Schule und ein Gästeheim zu erstellen, sondern auch Raum zu schaffen für individuelle Kontemplation und gemeinsame Andacht, für offene Diskussion wie für deutlich ausgesprochenes Christentum. Schule, Heim, Burg, Heiligtum – es gab keine zeitgenössischen Vorbilder für eine solche Bauaufgabe. Åkerlund verstand sich auf Schulen und Wohnbauten, aber nicht auf Hotels und Kirchen (später hat er eine Reihe von Kirchen gebaut). 1917 gab er eine Schrift „Arbeiterwohnungen bei industriellen Anlagen" heraus.

Eine Vereinigung der von Björkquist vorgeschriebenen Funktionen hatte es einmal in manchen mittelalterlichen Klöstern gegeben, die ausser ihrer Hauptfunktion, Mönchen oder Nonnen das geistliche Leben zu ermöglichen, auch eine Schule und ein Hospiz betrieben. Åkerlund sah vielleicht das Franziskanerkloster in Assisi vor sich, das auf einer Höhe liegt und Substruktionen braucht, um sich dem Gelände anzupassen. Er sah auch den Grundriss und die Ruine des schwedischen Zisterzienserklosters Alvastra vor sich, über das Sigurd Curman 1912 (Cistercienserordens byggnadskonst) geschrieben hatte.

Das Zentrum der Anlage sollte ein Kreuzgang, der Rosengarten, bilden. Sein Aussehen war schon früh festgelegt, wie eine Zeichnung vom Februar 1916 zeigt (Abb. 1). Der Speisesaal, auf Åkerlunds erstem Plan direkt als Refectorium bezeichnet, sollte sich gleich an den Kreuzgang anschliessen (Abb. 2). Auf dem ersten Plan gibt es ein Parlatorium, das offenbar eine gewisse Ähnlichkeit mit der Kirche von Alvastra hat: an ein tonnengewölbtes

Mittelschiff schliessen sich zwei Reihen von Seitenräumen an. An der westlichen Schmalseite dieses Sprech- und Vortragsraumes war ein Altar vorgesehen; er sollte also auch zu Gottesdiensten oder Andachtsstunden verwendet werden. Åkerlund mag hier an einen Kapitelsaal gedacht haben. Ein kleinerer Raum neben dem Parlatorium ist als Calefactorium bezeichnet und mit einem grossen offenen Kamin ausgestattet. Der Kamin mit flammenden Scheitern und langsam verlöschender Glut als abendlicher Sammlungspunkt der Familie oder eines Freundeskreises war damals sehr beliebt. Diese beiden, aus dem Bauprogramm der alten Klöster übernommenen Räume verschwanden schnell aus der Planung; sie waren zu unpraktisch. Da Björkquist sich mit seiner Stiftung an eine breite Öffentlichkeit wenden wollte, machte er einen Zusatz zum Klosterplan, für den es keine Klostervorbilder gab: nämlich eine Kirche unter freiem Himmel. Sie sollte sich an die Westseite des Rosengartens anlehnen. Zwei Längsmauern sollten ein relativ schmales Kirchenschiff einschliessen, an dessen Südschmalseite ein offener Torbau stehen sollte (ob Björkquist und Åkerlund dabei an die Lorscher Torhalle gedacht haben?), während den Abschluss im Norden ein breiter Turm bilden sollte, in dessen offenem Untergeschoss ein Altar vor einem rückwärtigen farbigen Glasfenster stehend gedacht war (Abb. 22). Die Freilichtkirche wurde tatsächlich ausgeführt, aber in stark veränderter Form (Abb. 27). Gottesdienste im Freien kann man in Schweden nur während der Sommermonate halten. Man soll sie natürlich nicht in einen schmalen Raum nord-südlicher Richtung hineinzwängen, in den die Sonne nur während kurzer Zeit scheint. Die ausgeführte Kirche wurde denn auch viel breiter gemacht und, westöstlich gerichtet, unterhalb der Südseite des Rosengartens verlegt. Den Turm behielt man bei, nun an anderer Stelle, als Ostabschluss der Freiluftkirche. Er sollte sich erst mit einem grossen Bogen gegen die Kirche öffnen. Zugleich sollte der Raum unten im Turm auch als Kapelle des Gästeheimes und der Schule dienen und vom Gesellschaftszimmer des Gästeheimes aus zugänglich sein. Folglich musste man den Altar zwischen der Ostwand und der Südwand verschieben können; an der Ostwand musste er stehen, wenn man Gottesdienst in der Freiluftkirche hielt, an der Südwand, wenn man die Kapelle als Teil des Gästeheimes benutzte. Im letzteren Fall konnte man die Öffnung zur Freiluftkirche hin durch eine grosse Falttüre schliessen. Natürlich zog es höchst spürbar in der Kapelle auch bei geschlossener Tür, und die Kapelle schluckte viel zu viel Kohle, ohne je warm zu werden. Es half nichts, man musste die grosse Öffnung zumauern und einen eigenen Altar für die Freiluftkirche auf die Treppe vor der Westseite des Turmes stellen (Abb. 27).

Åkerlund hatte von Anfang an drei Gebäude geplant (Abb. 2 u. 3): oben auf dem Hügel das Gästeheim; auf dem nach Südosten abfallenden Gelände sollte es einen grossen Hof geben, an dem im Süden und Osten die Schulsäle, im Norden der Wohnflügel für die Schüler lagen. Zwischen diesen Gebäuden vermittelten lange, offene Gänge – ein bei den schwedischen Witterungsverhältnissen höchst unpraktischer Vorschlag, der der Frostgefahr gar keine Rechnung trug.

In seinem zweiten Plan (Abb. 3) verkürzte Åkerlund diese Gänge wesentlich. Die schwierigen wirtschaftlichen Verhältnisse des Jahres 1917 aber machten, dass nur das Gästeheim ausgeführt wurde, das aber die Haupträume der Volkshochschule, zwei Schulsäle und den Speiseraum für die Schüler, in sich aufnehmen musste.

Die Bibliothek im Turm und die Kapelle dienten sowohl den Schülern wie den Gästen (Abb. 14). Die Schüler wohnten in einer Gruppe kleiner Häuser unterhalb der Stiftung.

Erst 1923 konnte ein eigener Bau für die Schule, deren Unterrichtsprogramm inzwischen gewachsen war, an der Nordseite des Geländes errichtet werden (Abb. 16). Er umfasst auch den grossen Festsaal, den sich Björkquist von Anfang an gewünscht hatte. Die Brücke mit überdecktem Oberschoss, die den Hauptbau mit dem Schulflügel verbindet, nimmt, in sehr veränderter Form, das Motiv des Bogenganges der beiden ersten Pläne wieder auf.

1935 wurde die Bibliothek eingeweiht, zu der auch ein paar Schulräume gehören. Sie liegt direkt südlich vom Hauptbau, und auch sie ist mit einer kurzen überdeckten Brücke an den Hauptbau angeschlossen (Abb. 19).

Im Lauf der Jahre konnte das Gästeheim durch Anbauten erweitert werden. Wohnhäuser für den Rektor und die Lehrer kamen hinzu, ebenso wie Wohnheime für die Schüler. Das jüngste Glied in der Kette der Anbauten an die Sigtunastiftung ist ein unterirdischer Sammlungs- und Andachtsraum westlich von der Freiluftkirche – man wollte den Ausblick von der Kirche in den Wald nicht verbauen.

Stilistisch hielt sich Åkerlund im Rahmen der damaligen schwedischen Baukunst, eines national getönten Jugendstils: er verwendete einheimisches Material, Granit und Backstein, er verputzte den Backstein nicht dick, sondern schlämmte ihn nur, er betonte die Geschlossenheit der Mauer, die nur von relativ kleinen und unverzierten Öffnungen durchbrochen wird, die unsymmetrisch auftreten; grosse Fenster zeigen an, dass ein Saal hinter ihnen liegt, kleine gehören zu intimen Räumen.

Historismus im Sinn der Nachahmung vergangener Stile war längst verpönt, Historismus im Sinn suggestiver Anklänge an historische, vor allem einheimische, Architektur, war erlaubt, ja sogar erwünscht.

Die leitenden schwedischen Architekten um 1910–20 waren Ragnar Östberg, Lars Israel Wahlman und Carl Westman. Unter ihnen kam Östberg als Vorbild für Åkerlund kaum in Betracht, weil er zu festlich und aufwändig baute. Wahlmans Engelbrektskirche in Stockholm, das grossartigste Werk schwedischer Baukunst jener Jahre, hat sicher Åkerlund bei der Durcharbeitung seiner Pläne inspiriert, auch wenn er einfacher bauen musste. Am meisten muss ihm Carl Westmans Stockholmer Rathaus zugesagt haben: hier gab es eben die geschlossenen Mauern, den trutzigen Turm, die Schwere und die dennoch aufwärts strebende Spannung, die an Åkerlunds Sigtunastiftung sichtbar werden.

Hinter dem Werk von Östberg, Wahlman und Westman stecken Auseinandersetzungen mit englischer, amerikanischer und deutscher Architektur. Aber schon ihr Lehrmeister Isak Gustaf Clason hatte eine tragfähige Basis für eine einheimische schwedische Architekturentwicklung geschaffen. Diese Basis wurde noch gestärkt durch das Hauptereignis der nordischen Architektur um 1900: den Bau des Kopenhagener Rathauses durch Martin Nyrop, das zeitlich der als epochemachend bekannten Amsterdamer Börse Berlages voranging. Åkerlund war gehalten, viel karger zu bauen: kein teures Material, keine kleinen spielerischen Einfälle. Aber im Streben, eine Architektur zu ersinnen, die ihren Zweck deutlich sehen lässt und zugleich einen bestimmten Charakter – im Falle Sigtunas: Festigkeit nach aussen, Offenheit nach innen – ausdrückt, gehört Åkerlund in die Reihe der bedeutenden

nordischen Architekten seiner Zeit hinein. Ohne den Antrieb der Ideen und der Persönlichkeit Björkquists hätte Åkerlund jedoch keinen solchen Bau wie die Sigtunastiftung schaffen können.

(Geschrieben von Rudolf Zeitler.)

Noter

Inledning

[1] Alf Tergel vill i sin bok ”Från konfrontation till institution”, 1974, göra gällande, att ungkyrkorörelsen stabiliserades till institution i Sigtunastiftelsen. Föreliggande arbete vill försöka se dess tillkomst ur ett vidare perspektiv, eftersom Björkquist, upphovsmannen, var påverkad från flera håll än ungkyrkorörelsen.

Kap. I

[1] T. Fogelqvist, Verdandismen i ”Verdandi genom 50 år”, s. 140.

[2] Wittrock, Ellen Keys väg från kristendom till livstro, s. 12. – Av Key finns 10 tankeböcker, anteckningshäften, 1868–1880. Hon skrev på konvolutet: ”Detta är det viktigaste bidraget till min livshistoria i inre mening”. Wittrock har använt det materialet (Se Wittrock, a.a. s. 38 f.)

[3] E. Key, Tankebok IX, 23, 20.

[4] R. Ambjörnsson, Samhällsmodern, s. 198.

[5] Även Ellen Keys gudsuppfattning stod i utvecklingens tecken: Gud blev något vardande. ”Ett gudsförhållande till mig är otänkbart – det är i stället jag, som förhåller mig till Gud såsom stenen till den vardande byggnaden. Evigheter ligga bakom vårt släkte, innan det ens kunde börja drömma Gud. Det har evigheter framför sig att skapa honom” (Key, Livslinjer II).

[6] H. Larsson, Ellen Keys livsåskådning i ”Under världskrisen”, s. 124.

[7] Jfr Key, Livslinjer II, s. 279.

[8] Key, Om gränsen för självuppoffring i ”Fri forskning” 1886, s. 129.

[9] E. Key, Fredsrörelsen och kulturen, ss. 18–19.

[10] V. Norström, Ellen Keys tredje rike, s. 4.

[11] V. Norström, a.a., s. 12.

[12] V. Norström, a.a., s. 103.

[13] W. Sjöstrand, Pedagogikens historia III:2, s. 290.

[14] Jfr V. Norström, Masskultur, s. 82.

[15] Björkquist hyste en tid planer på att fortsätta sina studier för Norström i Göteborg. Han ville kämpa för samma ideal som denne, men för Ellen Key kände han främlingskap, möjligen med undantag för hennes folkbildningssträvanden och känsla för naturens storslagenhet.

[16] Hans Pöhlmann, Rudolf Euckens Theologie mit ihren philosophischen Grundlagen, ss. 11 och 13.

[17] R. Eucken, Philosophie der Geschichte i ”Systematische Philosophie”, s. 274.

[18] Eucken, Grundbegriffe der Gegenwart, s. 242.

[19] Eucken, Grundbegriffe der Gegenwart, s. 266.

[20] Eucken, Grundbegriffe der Gegenwart, s. 270.

[21] Eucken, Lebensanschauungen, s. 267 f.

[22] Eucken, Der Kampf um einen geistigen Lebensinhalt, s. 186.

[23] Cit. i E. Lutteman, Axel Lutteman I, s. 162.

[24] Eucken, Under andelivets lag, s. 54.

[25] Jfr Eucken, Under andelivets lag, s. 110.

[26] G. Aulén, Från mina 96 år, s. 88.

[27] Söderblom till Norström 3/12 1910 (Söderbloms saml. UUB).

[28] Alf Tergel, Ungkyrkorörelsen, s. 209.

[29] Björkquist, Mod till samling, 1915, s. 41 f.

[30] Björkquist, Den kristna ungdomens bildningsrörelse (i Vår Lösen 1932, s. 78).

[31] Björkquist, Vår Lösen 1936, s. 211 f.

[32] T. Bohlin, Idéer och strömningar inom Studentförbundet 1908–1925 i ”Uppsala kristliga studentförbund 1901–1926”, s. 160.

[33] H. Ch. Deppe, Wächter und Späher, 1975.

[34] Troeltsch, Die Absolutheit des Christentums und die Religionsgeschichte, 1902, s. 85 f.

[35] G. Aulén, Uppenbarelse och historia i den nutida teologin i ”Bibelforskaren” 1912, s. 315.

[36] Billing, Herdabrev till Västerås stift, s. 41.

[37] Billing, Försoningen, s. 15 ff.

[38] Billing, De etiska tankarna i urkristendomen, s. 230.

[39] Jfr E. Billing, Ethische Grundfragen i ”Zeitschrift für Theologie und Kirche,” 1903, s. 322.

[40] E. Billing, Ett bidrag till naturlagbegreppets förhistoria, s. 39.

[41] Hosea 2:18 ff.

[42] Se Leviticus 18:22–23.

[43] Genesis 8:22.

[44] Se t. ex. Jes. 40:12, 13 och 15.

[45] Ordspråksboken 8:22 f.

[46] Billing, Ett bidrag till naturlagbegreppets förhistoria, s. 38.

[47] Ole Jensen, Theologie zwischen Illusion und Restriktion, München 1975. Illusion syftar på den äldre protestantismen, som ville betrakta bibeln som en lärobok i naturvetenskap. – Jensen framhåller, att människan i sitt personliga liv visserligen kunnat arbeta med föreställningar om Gud, plikt, självförverkligande o. s. v., men det har skett i en värld, där Gud är borta. Men i naturen har människan härjat fritt med vetenskapens hjälp och betraktat naturen endast som råstoff för exploatering i en känsla av att vara naturens herre.

Känslan av vördnad inför naturen har försvunnit. Nu – i slutet av 20:e århundradet – slår naturen tillbaka med bristande balans och jämvikt. Gud är naturens Herre och har gett den dess lagar, som inte ostraffat överträdes.

[48] E. Billing, Den teologiska fakultetens ställning i ''Vår Lösen'' 1912, s. 308.

[49] Deppe, Wächter und Späher, s. 299. – Jfr Billing, De etiska tankarna i urkristendomen, s. 271.

[50] Hjalmar Lindroth, Gratiae veritas naturae i ''Filosofiska och teologiska essayer'', s. 17.

[51] Söderblom, Religionsproblemet II, ss. 413–414.

[52] Ernst Haeckel var en tysk naturfilosof. Han grundade tyska monistförbundet 1906.

[53] Söderblom, Religionsproblemet II, s. 395.

[54] På frågan om kristendomens ''Unüberbietbarkeit'' i en oändligt utsträckt tid och en enormt utvidgad världsbild, som Söderblom liksom Billing brottats med, svarade han: ''En unik uppenbarelse av andlig och sedlig koncentration, sådan som Jesus, måste betyda mer för metafysiken än hela världsalltets kvantitativa oändlighet'' (Söderblom, Religionsproblemet II, s. 254).

[55] Jfr Ehnmark, Religionsproblemet hos Nathan Söderblom, s. 88.

[56] Söderblom, Uppenbarelsereligion, s. 131 f.

[57] Söderblom, Den levande Guden, med not, s. 382.

[58] Söderblom, Uppenbarelsen i ''Vår Lösen'' 1910, s. 245.

[59] Söderblom, Religionsproblemet II, s. 425.

[60] Björkquist, Vårt folks religiösa fråga i ''Vår Lösen'' 1911, s. 114.

[61] Billing, Kyrkotankens genombrott i ''Uppsala kristl. studentförbund 1901–1926,'' ss. 81–98.

[62] G. Aulén, Hundra års svensk kyrkodebatt, s. 81.

[63] Billing, Kyrkotankens genombrott i a.a., s. 82.

[64] Jfr unghöger, ungsocialister o. s. v. vid samma tid!

[65] Billing, Kyrkotankens genombrott i a.a., s. 98.

[66] Se Billing, Den svenska folkkyrkan, ss. 77–83.

[67] Billing, De heligas gemenskap, s. 15.

[68] Söderblom, Sveriges kyrka, s. 41.

[69] Aulén, Hundra års svensk kyrkodebatt, s. 90.

[70] Söderblom, Svenska kyrkans kropp och själ, s. 87.

[71] Björkquist, i ''Nathan Söderblom in memoriam'', s. 200.

[72] Aulén, Hundra års svensk kyrkodebatt, s. 85.

[73] Jfr Aulén, Hundra års svensk kyrkodebatt, s. 86. Wikner hade gett impulser till Eklund bl. a. genom en uppsats ''Om Guds förhållande till världen'' (Se Eklund, Pontus Wikner i ''Tidskrift för kristlig tro och bildning'' 1885). Detta arbete citerades av Eklund 1912. Uppsatsen – liksom Wikners avhandling ''Till tidsexistensens apologi'' – hade hjälpt Eklund att fasthålla tron på Guds uppenbarelse i tidslivet gent emot boströmianismens betoning av Guds absoluthet. Det *personliga* gudsförhållande, som kom till uttryck i Wikners ''Tankar och frågor inför Människosonen'', hade nog även påverkat Eklund.

[74] Se Malmeström, J. A. Eklund, s. 251.

[75] Björkquist, Kyrkotanken, s. 4 f.

[76] Björkquist, Kyrkotanken, s. 12.

[77] Björkquist, Kyrkotanken, s. 8.

[78] Björkquist, Kyrkotanken, s. 12.

[79] Billing, Kyrkotankens genombrott i a.a., s. 96.

[80] Björkquist, Kyrkotanken, s. 9.

[81] Jfr Aulén, Hundra års svensk kyrkodebatt, s. 89.

[82] Björkquist, Kyrkotanken, s. 17.

[83] Björkquist, Kyrkotanken, s. 12.

[84] Jfr Aulén, Hundra års svensk kyrkodebatt, s. 89.

[85] E. Lutteman, Axel Lutteman I, s. 132, – Jfr O. Hedberg, Industriarbetarna och kyrkan, 1907.

[86] E. Lutteman, Axel Lutteman I, s. 220.

[87] E. Vandervelde, Socialistiska studier, ss. 145 och 144.

[88] Werner Conze, Naumann (i Staatslexikon 5, col. 993).

[89] Naumann skrev: ''Die Nachfolge des Weltgottes ergibt die Sittlichkeit des Kampfes ums Dasein, und der Dienst des Vaters Jesu Christi ergibt die Sittlichkeit der Barmherzigkeit. Es sind aber nicht zwei Götter sondern einer. – Der einzelne Mensch ist beständig zwischen beide gestellt. – Das ist es, was ich früher sagen wollte, wenn ich schrieb, dass die christliche Sittenlehre nicht allein alles beherrscht. Das ist ein Schmerz, Religion ohne Schmerz aber gibt es nicht, hat es nie gegeben'' (Naumann, Briefe über Religion, s. 72).

[90] Söderblom, Jesu bergspredikan och vår tid, s. 32 ff.

[91] Jfr Sven-Åke Rosenberg, Kyrkan och arbetarrörelsen, ss. 119–126.

[92] Billing, Gammalt och nytt i ''Vår Lösen'' 1910, s. 82.

[93] W. Rauschenbusch, Christianity and the Social Crisis, p. 59.

[94] Rauschenbusch, a.a., p. 162.

[95] Rauschenbusch, a.a., p. 183.

[96] Björkquist, Livstro och kristendom, s. 105.

[97] Studieplan för teol. fak. vid Uppsala universitet i enl. med K. Maj:ts stadga 1903.

[98] G. Cassel, Socialpolitik, s. 77.

[99] P. Fahlbeck, Arbetarefrågan, s. 22.

[100] Fahlbeck, a.a., s. 49.

[101] Fahlbeck, a.a., s. 96.

[102] I England uttryckte episkopalkyrkans biskopar sin sympati för tidens demokratiska rörelser, när de 1908 var samlade till den s. k. Lambethkonferensen i London. Det hade också bildats en organisation inom den engelska kyrkan, The Christian Social Union, som hade tusentals medlemmar, och som bl. a. ville göra till föremål för gemensamma studier, hur kristendomens moraliska principer skola kunna tillämpas vid lösandet av nutidens sociala och ekonomiska problem (Jfr Ljungqvist-Björkquist, Kyrkans uppgifter ifråga om socialt upplysningsarbete, s. 7) – I Tysklands evangeliska kyrka utsände den preussiska generalsynoden 1903 ett cirkulär rörande prästernas ställning till de sociala problemen i samhället. Detta hade till följd, att överkyrkorådet i Berlin började anordna kyrkliga sociala kurser för landets präster. Den första hölls 1906. Särskilt var då präster vid de stora industricentra

inbjudna, och föreläsningar hölls av professorer och präster med erfarenhet.

[103] Det uppstod i början av 1900-talet en internationell rörelse, som ville förena de allmänna socialistiska programmen med kristendomen, och som höll en internationell kongress i Besancon i Frankrike 1910. Där bildades förbundet ''Federation internationale des chretiens sociaux''. Denna rörelse vann, så vitt jag kunnat finna, inte anklang i Sverige.

[104] E. G. Ljungqvist–M. Björkquist, Kyrkans uppgifter i fråga om socialt upplysningsarbete, s. 15.

[105] Ljungqvist–Björkquist, a.a., ss. 15–17.

[106] Se Sam Thysell, Natanael Beskow som kristen-social banbrytare, s. 27.

[107] Sammanslutningen var verksam från 1886 till 1911.

[108] T. ex. Kyrkan och arbetarevärlden, Stockholm 1912.

[109] Axel Lutteman, Kyrkans uppfattning av arbetarerörelsen, 1917, s. 9.

[110] Vår Lösen 1912, ss. 18–20.

[111] En kämpe hade rörelsen i Verner v. Heidenstam, som i diktcykeln ''Ett folk'' 1915 skrev: ''Det är skam, det är fläck uppå Sveriges banér, att medborgarrätt heter pengar'', och ''Bröder, låt oss icke rygga skrämt tillbaka för vad halvt är gjort!''

[112] Blåbandsföreningens namn syftar på uppmaningen till Israels barn att sätta ett mörkblått band på var hörntofs (på manteln) för att minnas Herrens bud (4 Mos. 15:38–39).

[113] Edv. Rodhe, Kyrkan och nykterhetsrörelsen, s. 142 f.

[114] Jfr Oskar Petersson, Goodtemplarordens i Sverige historia, s. 265.

[115] Sven Lundkvist, Politik, nykterhet och reformer, s. 69.

[116] Sven Lundkvist, a.a., s. 367.

[117] Björkquist, Sveriges inre härlighet (i Vår Lösen 1918, s. 175).

[118] Vår Lösen 1924, s. 146.

[119] Se Algot Tergel, Svenska kyrkans lekmannaskola 50 år, s. 35 ff.

[120] Björkquist, Aktiva lekmän (i Vår Lösen 1919, s. 82).

[121] Björkquist, Den bundna och den fria kyrkan, ss. 6 och 7.

[122] Skräddaren August Palm, som i Danmark lärt känna tyska agitatorer för arbetarnas förbättrade levnadsvillkor, grundade tidningen.

[123] Se Vår Lösen 1910, nr 1.

[124] Enligt kataloger på Carolina.

[125] Jfr Kunskapens bok 3, s. 1516.

[126] Rudolf Kjellén, Sveriges gärning i historien (i Vår Lösen 1910, ss. 24 f. och 55 f).

[127] Grimbergs avhandling handlade om diplomatiska förbindelser mellan Sverige och Preussen.

[128] Jfr Stockholms industriutställning 1897.

[129] Jfr Ellen Key, Tankebilder II, s. 56.

[130] Ali Nordgren, Ungdomsrörelsen, Norrland, s. 8.

[131] Karl Hedlund, Dalarnes ungdomsmöten 1903–1909, s. 13.

[132] Magnus Pfannenstill, Kristendomen och ungdomsrörelsen, s. 6.

[133] Kulturella ungdomsrörelsen. 25-årsskrift, s. 37.

[134] Oskar Stjerne i Karlstadstidningen 26/6 1907.

[135] Verner v. Heidenstam, Samlade verk 17, s. 52.

[136] Social tidskrift 1908, s. 317.

[137] Jfr Gustaf Landin, P. J. Rösiö, jordbrukets apostel, s. 208 f.

[138] A. Engström, Anders Zorn, s. 198 f.

[139] N. Söderblom i ''Vår'', publikation för Socialdem. ungdomsförbundet i Gävleborgs-Kopparbergs distrikt, 1906.

[140] Jfr Staffan Björck, Heidenstam, s. 272.

[141] Allan Degerman, Svensk folkhögskola 100 år, s. 208.

[142] M. Pfannenstill, Kristendomen och ungdomsrörelsen, s. 6.

[143] M. Pfannenstill, a.a., s. 18.

[144] E. Lutteman, Axel Lutteman I, s. 104.

[145] V. v. Heidenstam, Samlade verk 17, s. 44.

[146] Hilding Pleijel, Ungkyrkorörelsen i Sverige, s. 28.

[147] Orsaken var unionsupplösningen med Norge.

[148] Cit. av Bohlin, Idéer och strömningar inom studentförbundet (i Uppsala kristl. studentförbund 1901–1926, s. 161).

[149] Jfr G. Dahlqvist, Något om ''korstågets'' förhistoria (i Billing-Eklund, Ord till korsfarare, s. 38).

[150] Jfr ''Den engelska broderskapsrörelsen'' i Församlingsbladet den 10/11 1911, s. 359 f.
I anslutning till arbetarnas demonstrationsdag den 1 maj 1910 och samma dag 1911 hölls i sydöstra London stora möten, där Englands främsta arbetarledare talade till arbetarna om deras ställning till kristendomen. De betonade, att den engelska demokratins grund var kristen (Axel Lutteman, Engelska arbetarledare om kristendomen i Vår Lösen 1911, s. 309 f.)

[151] E. Lutteman, Axel Lutteman I, s. 134.

[152] Axel Lutteman, Engelska arbetarledare om kristendomen i a.a., s. 312.

[153] G. Dahlqvist, Korstågsrörelsens inre förutsättningar (i Uppsala kristl. studentförbund 1901–1926, s. 106).

[154] Karl Petander, ''Le Sillon'' i Vår Lösen 1910, ss. 295, 333 och 386. Le Sillon var först namnet på en tidning, senare på rörelsen.

[155] Söderblom, Religionsproblemet I, s. 87.

[156] G. Dahlqvist, Korstågsrörelsens inre förutsättningar i a.a., s. 34.

[157] Billing-Eklund, Ord till korsfarare. Notiser och redovisning.

[158] Billing-Eklund, Ord till korsfarare, s. 12.

[159] E. Billing, Vår kallelse, s. 54.

[160] H. Bergegren, Ungsocialismen, s. 9.

[161] E. Lutteman, Axel Lutteman I, s. 192.

[162] O. Nystedt, Minnen från korstågstiden (i Uppsala kristl.stud.förb. 1901–1926, s.118).

[163] Alla socialistiska förkunnare var dock inte lika hätska som Bergegren. Den kanske mest kända agitatorn i vårt land i början av århundradet var Kata Dalström, som övade ett vidsträckt inflytande. Genom

sina sakliga föredrag och inspirerande appeller bidrog hon till att skapa jordmån för arbetarklassens höjande bildningsmässigt och ekonomiskt. Hatfyllda invektiv förekom inte i hennes propaganda såsom i Bergegrens. Henne träffade dock inte Björkquist och Lutteman i Dalarne.

[164] Nystedt, Minnen från korstågstiden i a.a., s. 119.

[165] Nystedt, Minnen från korstågstiden i a.a., s. 120. Korsfararna ville taga i akt vart lägligt tillfälle, och när Arbetarkommunen under storstrejken anordnade föreläsningar på Folkets hus' gård i Uppsala, utbad de sig att få anordna en sådan föreläsning. Professor Söderblom åtog sig uppdraget, men det blev regn, och då inbjöd han hela arbetarskaran till Trefaldighetskyrkan. Där talade Söderblom i en timme inspirerat om Sveriges kyrka (Nystedt, Minnen i a.a., s. 121).

[166] Nystedt, Minnen från korstågstiden i a.a., s. 122.

[167] Vår Lösen 1910, nr 1.

[168] G. Dahlqvist, Korstågsrörelsens inre förutsättningar (i Uppsala kristl. stud.förbund 1901–1926, s. 105).

[169] Jfr Nystedt, Från studentkorståget till Sigtunastiftelsen (i Uppsala kristl. studentförbund 1901–1926, s. 383.) – Om Per Albin Hansson fick uttrycket från Björkquist, är mig obekant.

[170] Björkquist, Efter korstågen (i Uppsala kristl. studentförb. 1901–26, s. 130).

[171] Jfr Maria Holmström, N. F. S. Grundtvig. En märkesman i det 19:e århundrade, s. 46. Då Steffens utvecklade idén om ''tidernas sammanhang och Kristus som dess medelpunkt'', gav han det första utkastet till den historiska åskådning, som Grundtvig senare fördjupade och genomarbetade, framhöll Holmström (a.a., s. 46).

[172] Grundtvig, Skolen for Livet, s. 12.

[173] ''Frihed lod være vort Løsen i Nord!'' skrev han (Nordens Mythologi, 1832, s. XI).

[174] J. G. Fichte, Reden an die deutsche Nation, s. 14.

[175] Fichte, a.a., s. 28.

[176] Se H. Höffding, Mindre Arbejder, Ræke 2, s. 196.

[177] *Erica Simon* påpekade detta i sin bok ''Réveil National'' om Nordens folkhögskolor. Professor Anton Friedrichsen förklarade detta faktum med Grundtvigs personlighet: ''Det är något i hans själsliga struktur, som är främmande för den svenska känslan'', skrev han (A. Friedrichsen, Grundtvig ''i Nordisk Tidskrift'' 142, s. 265.)

[178] Maria Holmström påpekade, att det engelska frihetsbegreppet hänförde båda, och att hävderna blev levande för dem vid det historiska studiet, som gällde mänskligheten utveckling (M. Holmström, N. F. S. Grundtvig, s. 177).

[179] Den kommunala självstyrelsen vidgades genom en förordning 1843, lika arvsrätt för kvinna som för man beslöts 1845, och skrå- och handelstvång avskaffades 1846. Den sistnämnda reformen bidrog i hög grad till ökad företagsamhet i landet. Kommunikationerna befrämjades genom riksdagsbeslut 1853–54 att bygga järnvägar, och 1858 blev ogift kvinna myndig och kunde därefter på egen hand ägna sig åt t. ex. affärsverksamhet eller undervisning. Liberalismen höll på att omgestalta landet under Oskar I:s regering (1844–1859), och under Karl XV:s (1859–1872) fortsatte förändringarna. Särskilt viktiga reformer var kommunalförordningarna 1862, genom vilka den lokala självstyrelsen blev fast grundad i kommunalstämman och landsting inrättades i länen. Höjda krav på medborgerliga kunskaper följde naturligtvis härmed. Allra viktigast var dock representationsreformen 1865–66, då tvåkammarsystemet i riksdagen infördes i stället för ståndsriksdagen. Medlemmarna i riksdagens lantmannaparti ivrade för ökad folkbildning och förbättrat skolväsen i Sverige. Så gjorde i allmänhet även landsbygdens prästerskap. Allt detta utgjorde bakgrunden till folkhögskoleidéns genombrott i vårt land.

[180] Fullständiga namnet var ''Nordisk tidskrift för politik, ekonomi och litteratur'' och utgavs åren 1866–1870.

[181] Se Aftonbladet den 3 november 1866.

[182] Jfr J. Kjellström, Den svenska folkhögskolan, s. 6.

[183] Aftonbladet 9/12, 16/12 och 18/12 1867.

[184] Fr. Bajer, Forslag til oprettelsen af en Nordisk Folkehøjskole (Nordisk Tidskrift 1867, s. 171).

[185] Jfr B.-M. Hellerstedt, Den svenska folkhögskolan.

[186] Jfr Ernst Newman, Nordskånska väckelserörelser under 1800-talet I.

[187] Björkquist, Vid den svenska folkhögskolans 50-årsjubileum (i Vår Lösen 1918, s. 274).

[188] Jfr Eric Åkerlund, Storstugan.

[189] Ludvig Schrøder, Den nordiske Folkehøjskole, s. 430.

[190] Svensk folkhögskola under 75 år, utg. av K. Hedlund, s. 171.

[191] Svensk folkhögskola under 75 år, utg. av Hedlund, s. 172.

[192] E. Åkerlund, Storstugan, s. 37.

[193] T. Fogelquist, Postludium, s. 277.

[194] R. Sandler i ''Svensk Folkhögskola under 75 år'', s. 444.

[195] Svensk folkhögskola under 75 år, ss. 172 och 174.

[196] Hans Larsson, Om opartisk undervisning och lärofrihet (i Reflexioner för dagen 1911).

[197] Hans Larsson, a.a., s. 192.

[198] E. Lutteman, Axel Lutteman I, s. 165.

[199] Björkquist, Makt, tjänst, dom, s. 10. – Jfr Sven Stolpe, Profeter och diktare, s. 414.

[200] Björkquist var den förste, som avlade examen med pedagogik som huvudämne vid Uppsala universitet. Följande år, 1910, inrättades professuren i ämnet vid universitetet.

[201] Björkquist, Kyrklig folkhögskola, s. 4.

[202] Vår Lösen 1910, s. 33.

[203] Intervjumeddelande av Björkquist. – Knudsen skrev religiös lyrik och utgav senare ''Livsfilosofi''.

[204] Jfr Eric Åkerlund, Storstugan, s. 42, och Svensk folkhögskola under 75 år, utg. av K. Hedlund, s. 44.

[205] Björkquist, Sigtunastiftelsen (i Tidskrift för det svenska bildningsarbetet 1916, s. 184).

[206] Björkquist, Vid den svenska folkhögskolans 50-årsjubileum (i Vår lösen 1918, s. 274).

[207] Någon direkt kontakt mellan Björkquist och Larsson har nog ej förekommit, men de uppskattade säkerligen varandra ömsesidigt.
[208] E. Åkerlund, Storstugan, s. 28.
[209] Björkquist, Kyrklig folkhögskola, s. 9.
[210] Björkquist, Religionsundervisningen i folkhögskolan, s. 6 f.
[211] Herbarts förnämsta verk var "Allgemeine praktische Philosophie", 1808. Åren 1873–1875 utgav Otto Willman "Herbarts Pädagogische Schriften I–II". De utgjorde en integrerande del av Herbarts filosofi.
[212] W. Rein, Erziehungs- und Bildungsideale, s. 134 (i Göttinger Arbeiterbibliothek, 9 HT).
[213] W. Rein, Pädagogik im Grundriss, s. 49.
[214] Svenskt Arkiv för pedagogik 1913, ss. 263–272 och 1914, ss. 153–164.
[215] Muntlig uppgift, som ej gått att få bekräftad.
[216] Foerster, Autorität und Freiheit, s. 13.
[217] Foerster, Autorität und Freiheit, s. 19.
[218] Jfr Foerster, Erlebte Weltgeschichte, s. 163 f. (Kant und Augustinus).
[219] Foerster, Erlebte Weltgeschichte, s. 74.
[220] Foerster gick aldrig över till den katolska kyrkan, fastän han lämnade den protestantiska 1907. Han kan dock sägas tillhöra den katolska uppfostringstraditionen via Thomas à Kempis (1380–1471), Ignatius af Loyola (1491–1556), Blaise Pascal (1623–1662), Francois Fénélon (1651–1715) och Michail Sailer (1751–1832), den senare professor i Ingolstadt. Dessa citerade Foerster i sina skrifter. Säkerligen hade Foerster påverkats av ovannämnde Otto Willman (1839–1920), professor i filosofi och pedagogik vid det tyska universitetet i Prag. Denne gav ut flera skrifter i början av 1900-talet, t. ex. "Didaktik als Bildungslehre" 1909, och katolsk pedagogik hade en blomstringstid under hans ledning. Euckens inflytande över Foerster kan nog även spåras. De hade samma syn på moralens andliga grund och gav uttryck åt en besläktad kulturkritik.
[221] Foerster, Schule und Charakter. Vorwort, ss. 6 und 8.
[222] Foerster, Autorität und Freiheit, s. VIII.
[223] Foerster, Autorität und Freiheit, s. 120.
[224] Foerster, Autorität und Freiheit, s. 116.
[225] Foerster, Erziehung und Selbsterziehung, s. 16.
[226] Jfr Ludvig Pilger, Friedrich Wilhelm Foerster als Ethiker, Politiker und Pädagoge, s. 45.
[227] Jfr Pilger, a.a., s. 57.
[228] Foerster, Christentum und Klassenkampf, s. 119.
[229] Foerster, Schule und Charakter, s. 99.
[230] Foerster, Schule und Charakter, s. 151.
[231] Jfr Foerster, Schule und Charakter, ss. 280–283.
[232] Foerster, Schule und Charakter, s. 431.
[233] Foerster, Autorität und Freiheit, s. 179.
[234] Björkquist, Ridderlig kamp, s. 20.
[235] Björkquist, Inledning till "Skolans ställning till religionsundervisningen", s. 6.
[236] Björkquist, Kroppskultur och bildningsarbete (i Vår Lösen 1931, s. 82).
[237] Björkquist, Kroppskultur o. s. v. i a.a., s. 81.
[238] Den enskildes samvete skulle överordnas samhällsviljan, enligt Foerster. Jfr Pilger, a.a., s. 84.
[239] Björkquist, Foersters etiska och moralpedagogiska grundtankar II (Svenskt Arkiv för pedagogik, bd 2, 1914, s. 163).
[240] Björkquist, Foersters etiska o. s. v. i a.a., s. 164.
[241] Björkquist, Foersters etiska o. s. v. i a.a., s. 165.
[242] Björkquist, Luther och Brand (i Vår Lösen 1910, s. 351).
[243] Jfr Sten Carlsson, Svensk historia 2, s. 448.
[244] Kjellén, Nationell samling, s. 133 f.
[245] "Der Staat (ist) eine Persönlichkeit, zunächst im juristischen und weiter im moralisch-historischen Sinne" (Heinrich von Treitschke, Politik bd 1, s. 25). Staten är "der Gesamtwille eines Volkes", vilket inte är detsamma som summan av de enskildas viljor. Härmed kan jämföras Rousseaus ord i "Contrat social": "La volonté generale n'est pas la volonté de tous". Men "der Staat ist zunächst Macht, um sich zu behaupten" (v. Treitschke, a.a., s. 32).
[246] Kjellén, Nationell samling, s. 135.
[247] Kjellén, a.a., s. 152.
[248] Kjellén i Göteborgs Aftonblad 17/12 1902.
[249] Kjellén, Nationell samling, s. 154.
[250] Kjellén i Göteborgsposten den 1/11 1895. Tydligen en anspelning på Nietzsche.
[251] Kjellén i Göteborgs Aftonblad den 20/6 1899.
[252] Kjellén, Sveriges hjärta (i Vår Lösen 15/7 1914, s. 198 f.)
[253] Björkquist, Kristendom och taktik (i Vår Lösen 1/9 1914, s. 360).
[254] Björkquist, Sveriges frihet (i Församlingsbladet 11/9 1914, s. 360).
[255] J. A. Eklund, Vårt fosterland och vår kristna tro, ss. 2 och 15.
[256] H. Hjärne, Svensk fredspolitik (Nya Dagl. Allehanda 7/5 1914).
[257] Jfr N. Elvander, Harald Hjärne och konservatismen, s. 354.
[258] Björkquist, Kyrkligt och nationellt (i Vår Lösen 1914, s. 225).
[259] Björkquist, Kyrkan, kriget och nationalismen, s. 5 ff.
[260] P. Pehrsson i Svensk Kyrkotidning 23/12 1914.
[261] T. Segerstedt, Kristendomen och kriget (i Forum 28/11 1914).
[262] Björkquist, "Utur djupen" i Vårens oro, s. 18.
[263] Björkquist, "Nationalismen som religion" i Vårens oro, s. 40 – G. Hultgren uppger av misstag artikelns tillkomsttid till oktober 1914 (Kyrkhistorisk Årsskrift 1975, s. 372).
[264] Björkquist, Nationalismen som religion i a.a., s. 42. Werner Sombart (1863–1941) var professor i nationalekonomi vid Berlins handelshögskola. Han var på glid från marxismen och närmade sig på senare år nationalsocialismen, vilkens "herrefolkstankar" redan under första världskriget förmärktes. Han anses ha infört "kapitalismen" som slagord i den politiska diskussionen. Han utgav 1903–1908 "Der moderne Kapitalismus", 1913 "Der Bourgeois".

[265] Björkquist, Nationalismen som religion i a.a., s. 45.
[266] Gunnar Hultgren i Kyrkohistorisk Årsskrift 1975, s. 372.
[267] Se "Ärkebiskopen om världskriget" (i Svensk kyrkotidning 2/9 1914).
[268] Söderblom, De två gudarna (i Vår Lösen 1914, s. 252 ff.
[269] Björkquist, Krigsguden (i Vår Lösen 1914, s. 222.
[270] Efter bondetåget i februari hade Staaffs liberala regering ersatts av högerministären Hammarskjöld, och denne hade med hjälp av liberalernas högerflygel genomdrivit en förstärkning av försvaret. Även det socialdemokratiska partiets ledare, Hjalmar Branting, hade i själ och hjärta velat uppgörelsen, ansåg Tingsten, som framhållit: "Det synes sannolikt, att han ur saklig synpunkt önskade ett starkare försvar än det i partimotionen föreslagna" (Det skulle även stämma med Brantings tidigare ståndpunkt i fråga om nationens försvar). Alltnog – vad Björkquist och hans medhjälpare arbetat för: ett stärkt försvar i krigsförebyggande syfte, det hade uppnåtts, och de kunde nu bli mera öppna för de fredssträvanden, som bl. a. Söderblom ivrade för.
[271] Se Sundkler, Nathan Söderblom, p. 163.
[272] Knut B. Westman, Some reflexions by a neutral (Jfr Alf Tergel, Från konfrontation till institution, s. 187 f.)
[273] Artur Engberg, Den världsliga och andliga unghögern (i Tiden 1914, s. 309 ff.)
[274] Engberg, Den värdsliga och andliga unghögern i a.a., s. 312.
[275] Hans Larsson, Vänstersynpunkter, s. 11.
[276] A. Engberg, Bankrutten (i Tiden 1916, s. 11 ff.) och Maktfilosofin (i Tiden 1916, s. 331).
[277] Se "Nationell kyrkopolitik" (i Svensk Lösen 17/11 1916).
[278] Knut B. Westman, Svensk kyrkopolitik (i Vår Lösen 15/2 1917).
[279] Björkquist i Vår Lösen 1916, s. 324.
[280] Undantag utgjorde J. A. Eklund, som var medarbetare i Svensk Lösen.
[281] Jfr Björkquist, Mod till samling, s. 40 ff.
[282] Björkquist, Den osvikliga glädjen (i Vår Lösen 1935, s. 15.
[283] Björkquist, Kväll eller morgon (i Vår Lösen 1911, s. 332 f.)
[284] Björkquist, Kulturskymning (i Vår Lösen 1916, s. 2).
[285] Johannes Müller, Vom Geheimnis des Lebens II, s. 252.
[286] Björkquist, Mod till samling, s. 56.
[287] Torsten Bohlin, som analyserat Müllers idévärld, framhöll, att "Gud (d. v. s. hos Müller) hotar att upplösas i en mer eller mindre opersonlig, skapande potens inom det mänskliga självt" (T. Bohlin, Den kristna gudrikestanken, 1928, s. 255). Guds helighet och suveränitet "kom inte till klart uttryck hos honom, och därmed följde, att inte heller synden klart sågs såsom människans aktiva motstånd mot Guds vilja utan slutligen reducerades till "det omedelbaras, det genialas motsats", menade Bohlin. Om denna tolkning var riktig, kanske här kunde ligga en förklaring till Müllers felsyn, då han i början av Hitlers framträdande uppfattade honom som en genial, med kallelse utrustad ledare. Inga belägg finns för att Björkquist delade en sådan uppfattning.
[288] Som medhjälpare för Vår Lösen fick Björkquist i redaktionen fr. o. m. maj 1916 Torsten Bohlin. Han kom att betyda mycket för rörelsen de följande åren, då det gällde ökat socialt intresse och erkännande av arbetarrörelsens berättigade krav. Bohlin ansåg, att folkkyrkotanken borde innebära rättfärdighetskravets förverkligande på det sociala och kulturella området. Varje människa hade ett oändligt värde, oberoende av effektivitet.
[289] Studieplan för teol. kand.-examen i Uppsala 1904, s. 7.
[290] P. Svendsen, Gullalderdrøm og Utviklingstro. En idéhistorisk Undersøkelse, s. 369.
[291] Björkquist, Vår rörelse och missionen (i Vår Lösen 1917, s. 353 f.). Svenska kyrkan höll missionsfältet, tills indiska tamulkyrkan bildades 1919 och så småningom övertog ansvaret.

Kap. II

[1] Hj. Holmquist, Från romantiken till världskriget, s. 147.
[2] Hj. Holmquist, a.a., s. 150.
[3] O. Nystedt, Ungkyrkorörelsen och Sigtunastiftelsen i "Sigtunastiftelsen 25 år", s. 26.
[4] Björkquist, "Kulturskymning" i Vår Lösen 1916, s. 2.
[5] Björkquist, Sigtunastiftelsen och dess nybyggnad (i Ord och Bild 1918, hf 10)
[6] Björkquist, Sigtunastiftelsen (i Tidskrift för svenska folkbildningsarbetet 1916, s. 183).
[7] Jfr Sigtunastiftelsen 25 år, s. 155, samt Björkquist, Sigtunastiftelsen, s. 11. Mannström prästvigdes 1919.
[8] John Åkerlund, Borg och Bygge (i Sigtunastiftelsen 25 år, s. 31).
[9] Heimskringla, Bjarni Adalbjarnarson gav ùt, II. Reykjavik 1945, s. 7, och III, 1951, s. 4, 7 och 91.
[10] E. Floderus, Sigtuna, s. 11.
[11] E. Floderus, a.a., s. 33, och Thomas Hall, Sigtuna (i Konsthistorisk tidskrift 1974, s. 75).
[12] Jfr Erich Herzog, Die ottonische Stadt, Berlin 1964, t. ex. s. 16.
[13] Detta starka fäste tillhörde senare ärkebiskoparna av Uppsala.
[14] Jfr Den norsk-isländska skaldediktningen, rev. av Ernst Kock, I, s. 158 och 168.
[15] M. Adam, Geschichte der Ausbreitung der christl. Religion, übersetzt von C. Miesegaes, s. 348.
[16] Se Mittellateinisches Wörterbuch 1974, München, s. 662.
[17] G. Redelius, Sigtunastudier, s. 10.
[18] Th. Hall, Sigtuna (i Konsthistorisk Tidskrift 1974, s. 77).

[19] Th. Hall, Sigtuna i a.a., s. 10 – Jfr Codex Ashburnham 1554 (Florentinerdokumentet).
[20] Uppsala hade blivit ärkebiskopsdöme 1164.
[21] Gamla Uppsala förlorade sin betydelse som handelsstad till Östra Aros, dit biskopssätet i stället flyttades.
[22] R. Zeitler under kurs i Medeltidens historia, höstterminen 1974.
[23] Brev därom är bevarade i Riksarkivet.
[24] Jfr Floderus, a.a., s. 129.
[25] Förslaget finns i Riksarkivet.
[26] Jfr bl. a. 1649 års skolordning, övers. i Jena 1921.
[27] H. Kjellman, ''Samfundet trettio år'' (i Bygd och Natur, hf 2, 1946, s. 19 f.)
[28] H. Kjellman, a.a. i a.a., s. 22.
[29] H. Kjellman, a.a. i a.a., s. 23.
[30] Erik Lundberg, ''Byggnadskonst och tradition'' (i Byggmästaren 1942, s. 41).
[31] Bebyggelsen av *Näset* i Södertälje är ett exempel.
[32] Sörängsboken 1926, s. 68.
[33] Sörängsboken 1926, s. 72.
[34] Sörängsboken 1926, s. 72.
[35] Uppgift av rektor Johannes Boëthius, Sörängen, våren 1934, då förf. var verksam vid skolan.
[36] T. ex. J. Åkerlund, ''Våra gamla allmogehem'' (i Sv. Turistföreningens Årsskrift 1912).
[37] J. Åkerlund, Borg och Bygge (i Sigtunastiftelsen 25 år, s. 30).
[38] J. Åkerlund, Borg och Bygge i a.a., s. 32.

Kap. III

[1] Jfr Edestrand-Lundberg, Isak Gustaf Clason, s. 23.
[2] Jfr Edestrand-Lundberg, a.a., s. 22.
[3] Jfr Edestrand-Lundberg, a.a., s. 28.
[4] Jfr Edestrand-Lundberg, a.a., s. 23 (Breven är skrivna till en arkitekt, som var hans vän).
[5] Edestrand-Lundberg, a.a., s. 87.
[6] Erik Lundberg, Arkitekturens formspråk X, s. 278.
[7] Gregor Paulsson, Den nya arkitekturen, s. 74.
[8] Jfr Edestrand-Lundberg, a.a., s. 104.
[9] V. v. Heidenstam, ''Modern barbarism'' i Samlade skrifter 18, s. 41. – Det var Uppsala domkyrkas restaurering, som föranlett artikeln.
[10] Ulf G. Johnsson påpekar, att ''Clason visserligen kan tala om att konstnären i de döda massorna inblåser en levande ande och att byggnaden äger temperament eller sinnleag, men när han närmare skall redogöra för vari detta består, visar det sig, hur bunden han är av stiltänkandet. God arkitektur blir den, som har den rätta stilen för sitt ändamål'' (Ulf G. Johnsson, Lars Israel Wahlmans Engelbrektskyrka, s. 19).
Jfr Isak Gustaf Clason, ''Överblick över byggnadsverksamheten i Sverige under de sista 25 åren'' (i Teknisk Tidskrift, extra hf 1896, s. 36).
[11] Jfr ''Verk av Lars Israel Wahlman'', utg. av Lind-Romare-Sterner, s. 14.
[12] Citat i ''Verk av Lars Israel Wahlman'', s. 16 f.: ''Nästan allt, vad som har nämnts om Scott, kunde lika gärna ha gällt Wahlman''. – Om Scott skrev Trotzig: ''Han förstår, att hemmet är en levande organism. Han förstår, att ett hem skall ha ett andligt innehåll''.
[13] Wahlman skrev: ''För en hel folkklass, industriarbetarna, saknas hemtyper. – Man får intrycket av att arbetarklassen även saknar fasta hemlivsformer, säkerligen därför att bostadsförhållandena strypt deras utveckling'' (Verk av L. I. Wahlman, s. 24).
[14] T. Grut, ''Engelbrektskyrkan'' i Ord och Bild 1916, s. 526.
[15] Verk av L. I. Wahlman, s. 110.
[16] L. I. Wahlman, ''Kyrkors akustiska utformning'' (i Byggmästaren 1940, s. 344).
[17] Verk av L. I. Wahlman, ss. 35–37.
[18] Verk av L. I. Wahlman, s. 114. – Tvenne andra kyrkor från samma tid ansluter sig i vissa avseenden till Wahlmans, nämligen Masthuggskyrkan i Göteborg av Sigfrid Ericson och Uppenbarelsekyrkan i Saltsjöbaden av Ferdinand Boberg.
[19] Elias Cornell, Ragnar Östberg – svensk arkitekt, s. 63 f.
[20] J. Strzygowski, ''Schwedische Grosskunst der Gegenwart'' i Zeitschrift für bildende Kunst 1917, ss. 13–24.
[21] Jfr B. Palm, Arkitekten Carl Westman, s. 63.
[22] Carl Westman, ''Är vår moderna arkitektur modern?'' i Dagens Nyheter 19/4 1893.
[23] Carl Westman, ''En fråga för morgondagen'' i Teknisk Tidskrift 1898, s. 54.
[24] Bertil Palm hänvisar på likheter med Eliel Saarinens verk. Påverkan är inte utesluten, eftersom Westman utsträckte sina vandringar och resor även till Finland (B. Palm, a.a., s. 175).
[25] Elisabet Stavenow – Hidemark, Svensk Jugend, s. 35 f.
[26] Jfr Elias Cornell, Ny svensk byggnadskonst, s. 13–16.
[27] B. Palm, Arkitekten Karl Westman, ss. 83 och 85.
[28] Elisabeth Stavenow-Hidemark, Villabebyggelse i Sverige 1900–1925, s. 164.
[29] De tillhörde således den 80-talsgeneration, som spelat en avgörande roll för vår tids arkitektur: Gropius (f. 1883), Corbusier (f. 1887), Asplund och Lewerentz (ff. 1885).
[30] Industriförort till Avesta.
[31] Björn Linn, Osvald Almqvist, en arkitekt och hans arbete, s. 70.
[32] Björn Linn, a.a., s. 8.
[33] Lånen var jordbrukslån, bostadslån (för nybyggnad), arrendelån och arbetarsmåbrukslån.
[34] John Åkerlund, Hur allmogehem skola byggas (i ''Svenska allmogehem'', 1912, 2:a uppl. s. 157).
[35] John Åkerlund, Hur allmogehem skola byggas i a.a., s. 172.
[36] John Åkerlund, Hur allmogehem skola byggas i a.a., s. 174.
[37] John Åkerlund, Svensk byggnadskonst (i ''Det nya Sverige'', 1911, ss. 52–59).
[38] John Åkerlund, Svensk byggnadskonst i a.a., s. 59.
[39] John Åkerlund, Arbetarbostäder vid industriella verk, s. 7.

[40] Cronquist-Åkerlund, Bygg med tegel! s. 5.
[41] Ett andra område för Åkerlunds arkitektverksamhet var fjällanläggningarna, som han inlett redan 1916 med turiststationen i Saltoluokta, och han fortsatte med en lång rad av Svenska Turistföreningens anläggningar. Det var timmerarkitektur. Åkerlund hade en särskild blick för harmonin mellan byggnad och natur. En tredje verksamhetsgren, där Åkerlunds sociala intresse fick särskilt utlopp, var bostäder och andra anläggningar vid industrisamhällen. Den betydelsefullaste uppgiften fick han i slutet av 1920-talet och början av 1930-talet, då han skapade bebyggelsen för de då nya gruvsamhällena i Boliden, Rönnskär och Laver. Metallbristen under första världskriget gjorde, att man började den malmletning, som 1924 resulterade i upptäckten av den guldrika malmen i Boliden. Gruvdriften kom i gång, och malmerna sändes ned till Rönnskärs smältverk, Skelleftehamn, för förädling. Lavers gruva i Älvsby socken var redan 1946 uttömd. Åkerlund projekterade och ritade bostäder och kontor vid de tre områdena och sökte förena ekonomiska och sociala synpunkter samt ge uttryck åt nationell och lokal tradition. Bostäderna var av trä.

Kap. IV

[1] Diarium Sigtunense, s. 1 (i Sigtunastiftelsens arkiv).
[2] Allmän verksamhet, ser. B I, nr 1.
[3] Allmän verksamhet, ser. C V, nr 3.
[4] Ledarens titel kom att bli ”direktor”.
[5] Diarium Sigtunense, den 24/10 1915.
[6] Diarium Sigtunense, s. 2 (den 24/10 1915).
[7] Styrelseprotokoll 15/11 1915 (i Protokollsbok 1915–1936) § 7.
[8] Protokoll den 15/11 1915 § 8.

Kap. V

[1] Allmän verksamhet ser I, nr 5.
[2] Protokoll den 14/2 1916, §§ 3 och 5.
[3] Protokoll den 25/2 1916.
[4] J. Åkerlund, Borg och Bygge i a.a., s. 33.
[5] S. Curman, Cisterciensernas byggnadskonst I, s. 179.
[6] S. Curman, a.a. I, s. 184.
[7] Curmans bok fanns i Åkerlunds efterlämnade bibliotek.
[8] Lars Åkerlund, Några uppgifter om arkitekten John Åkerlunds verksamhet, s. 3.
[9] Arbetsbeskrivningar, Stiftelsen, ser. A.
[10] J. Åkerlund, Gudstjänsten och kyrkorummet (i Det andliga nutidsläget och kyrkan, s. 166) Åkerlund syftade troligen på den ryska balettruppen, samlad av Sergej Djagilev, som även entusiasmerade Sverige efter 1910.
[11] Protokoll den 26/5 1916, § 7.
[12] Intervju med Björkquist den 6/2 1975.
[13] Styrelseprotokoll den 26/5 1916.
[14] Entreprenadanbud, ser. A. – Se även Bilagor till protokoll, ser. A.
[15] Protokoll den 26/7 1916.
[16] Entreprenadkontrakt, ser. B II, nr 1, av den 29/7 1916.
[17] Entreprenadkontrakt, ser. B II, nr 1b och 1c av den 29/7 1916.
[18] Arbetsbeskrivningar, ser. B IV, nr 14.
[19] Arbetsbeskrivningar, ser. A.
[20] Entreprenadkontrakt B II, nr 8.
[21] Entreprenadkontrakt B II, nr 8.
[22] Entreprenadkontrakt B II, nr 8.
[23] Protokoll den 26/7 1916, § 8.
[24] Se Björkquist, Tanken och uppgiften (i Sigtunastiftelsen 25 år, s. 19 f.)
[25] Bilagor, ser. B.
[26] Allmän verksamhet, ser. C 1, nr 5.
[27] Protokoll den 2/3 1917.
[28] Hyreskontrakt, bilagor, ser. C.
[29] Bilagor, ser. B.
[30] Billing såsom varande suppleant i byggnadskommittén lämnade sammanträdet under byggnadsfrågans behandling (Protokoll 2/3 § 8).
[31] Alf Ahlberg, Sigtunastiftelsens gästhem (i Öppen horisont, s. 37 f.)
[32] Bilagor till protokoll, ser. B. – Arbetsbeskrivningar, avd. A.
[33] Protokoll den 2/3 1917, § 4.
[34] Protokoll den 14/9 1917, § 4.
Docent Holmdahl sade sig inte kunna delta i de ekonomiska besluten, då någon fullständig plan för Stiftelsens ekonomi, särskilt nödvändig för besluten under § 4, icke förelåg.
[35] Protokoll den 4/10 1917.
[36] Protokoll den 14/9 1917, §§ 10 och 11.
[37] Protokoll den 14/9 1917, § 9.
[38] Uppgifter av Björkquist vid intervju.
[39] Byggnadsverksamheten 1916–1918, avd. D.
[40] Bilagor till protokoll, avd. C.
[41] Protokoll den 25/1 1918.
[42] Entreprenadkontrakt, ser. BII.
[43] Allmän verksamhet. Stiftelsen I, ser. C II, nr 2.
[44] Bilagor, ser. C.
[45] Bilagor, ser. C. – Skrivelse från Centralnämnden 16/5 1918, där summan 28175 kronor dock anges. Ett annat bidrag är inräknat.
[46] Skrivelser, ser. C I.
[47] Protokoll den 19/8 1918, § 6.
[48] Bilagor, ser. C.
[49] Jfr Sigtunastiftelsens stadgar, § 3.
[50] Entreprenadkontrakt, ser. B II, nr 8.
[51] Entreprenadkontrakt, ser. B II, nr 8.
[52] Entreprenadkontrakt, ser. B II, nr 8.
[53] M. Björkquist, Byggnadsberättelse i Vår Lösen 1918 nr 17, s. 246.
[54] Diarium Sigtunense.
[55] Svenska Dagbladet den 1 nov. 1917.
[56] Björkquist, Tanken och uppgiften (i Sigtunastiftelsen 25 år, s. 20).
[57] Björkquist, Tanken och uppgiften (i a.a., s. 20).
[58] Söderblom, ”Gud verkar intill nu” (i Vår Lösen 1918, nr 17).

[59] J. A. Eklund (i Vår Lösen 1918, nr 17).
[60] Aftontidningen den 18/10 1917.
[61] Svenska Dagbladet 21/8 1918.
[62] Sv. Morgonbladet 5/9 1918.
[63] Sv. Morgonbladet (cit. i Sv. Dagbl. den 24/9 1918). – Julén skrev i Vår Lösen den 3/10 1918 en artikel, där han manade folk- och frikyrkliga till förståelse och samarbete: ''Några reflexioner rörande förhållandet mellan folk- och frikyrkliga.''
[64] Aftontidningen den 19 och 21 augusti 1918.
[65] Folkets Dagblad. Politiken 11/8 1920.
[66] Folkets Dagblad. Politiken 8/9 1920.
[67] Stockholmstidningen 23/12 1926.
[68] Cit. i Dagens Nyheter 1/11 1927.
[69] Dagens Nyheter 2/11 1927.
[70] Jfr E. Lilliehöök, Sigtunastiftelsen i pressens spegel (i Öppen horisont, s. 194).
[71] Socialdemokraten 3/11 1927.
[72] Bilagor D (Avtal mellan Sigtunastiftelsen och Sigtuna folkhögskola 21/11 1919).
[73] Protokoll den 1/2 1923, § 10.
[74] G. Aulén, Folkhögskolan (i ''Sigtunastiftelsen 25 år'', s. 64).
[75] Protokoll den 1/11 1923, § 10.
[76] Protokoll den 1/8 1924.
[77] Melander var föreståndare för Lekmannaskolan, som upprättats i Sigtuna 1923. Första byggnaden för denna uppfördes av Stiftelsen samma år, nämligen den s. k. Ängsbacken (Algot Tergel, Sv. kyrkans lekmannaskola. Femtio år i kyrkans tjänst, s. 41).
[78] Protokoll den 1/11 1923, § 4.
[79] Protokoll den 16/5 1922, § 6.
[80] Bilaga 5 till protokoll den 21/2 1934.
[81] Bilaga 7 till protokoll den 11/3 1935.
[82] John Åkerlund, Gudstjänsten och kyrkorummet (i ''Det andliga nutidsläget och kyrkan'', s. 167).
[83] Lars Israel Wahlman, Kyrkors akustiska utformning (i ''Byggmästaren'' 1940, s. 344).
[84] Eric Lilliehöök, Sigtunastiftelsens bibliotek och klipparkiv 1942–1967 (i ''Öppen horisont'', s. 134. – Jfr Elisabeth Aulén, Biblioteket (i ''Sigtunastiftelsen 25 år'', ss. 229–249).
[85] Se Vår Lösen 1935, nr 6.

Kap. VI

[1] Jfr Ulf G. Johnson, Mot en ny stil – svensk arkitekturdebatt omkring 1900 i ''Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria'', ed. av R. Zeitler, s. 24.
[2] Lydia Wahlström, Glada givare, s. 152 f.
[3] Jfr Ulf G. Johnson, a.a. i a.a., s. 24.
[4] J. Åkerlund, Borg och Bygge i a.a., s. 37.
[5] Jfr Edestrand-Lundberg, Isak Gustaf Clason, s. 59.
[6] J. Åkerlund, Breviks kyrka, 1937, s. 32.
[7] Eric Jerkhe får ej förväxlas med Erik Jerken, en annan målare.
[8] Jfr B. Thordeman, Wiks hus, s. 8.
[9] En andra byggnad för lärare uppfördes norr om Lillstugan (i öster) på 1920-talet. Den är sammanbyggd med nuvarande Lillgården.
[10] Inredningen av dessa nybyggnader har ej studerats för detta arbete.
[11] Björkquist, ''Sigtunastiftelsen'' i Ord och Bild 1918, s. 535.
[12] Malmsten startade 1945 Nyckelvikens folkhögskola för handaslöjder och folklig konst.
[13] Skiss i ''Den svenska egnahemsrörelsen'', s. 247.
[14] Björkquist, ''Sigtunastiftelsen'' i Ord och Bild 1918, s. 535.
[15] Alfred Th. Jørgensen, ''Aanden fra Sigtuna'' i Berlingske Tidende 14/9 1919.
[16] Gregor Paulsson, Den nya arkitekturen, 1916, s. 12 f.
[17] Båda hänger i Nationalmuseum.
[18] Hesselbom var uppväxt i Ånimskog, Dalsland.
[19] Karl Jäder, Otto Hesselbom. Ett konstnärsöde, s. 128.
[20] A. Gauffin, Konstnären Prins Eugen, s. 39.
[21] Här bortses från påpekandet, att Eugen vid målningens tillkomst var upprörd över Nationalmusei refusering av Josephsons ''Strömkarlen'', som Eugen erbjudit muséet (Jfr Tidens konsthistoria III, s. 489). Sammankopplingen med målningen är nog ohållbar.
[22] Någon ''ödestragik'' kan knappast sägas höra samman med Gyllenhielm, Karl IX:s son och drottning Kristinas förmyndare, efter vilken Karlbergs slott fått sitt namn.
[23] Hj. Söderberg, Det gamla slottet. Oljemålning av Prins Eugen (i Ord och Bild 1894, ss. 223–224).
[24] Hj. Söderberg, Hjärtats oro (Samlade verk V, s. 268).
[25] Som ovan framhållits, torde Björkquists uppfattning dominerat vid kapellets utformning.
[26] Björkquist, Sigtunastiftelsen, s. 18.
[27] Olof Hartman, Borg och Bro, s. 15.
[28] Jfr Johnny Roosval, Om livets brunn och fisksymbolen (i Kult och konst 1905, s. 137).
[29] Då Afrodite skyndade att hjälpa den sårade Adonis, rev hon sina ben mot en rosenbuske. Därefter blev vissa rosor röda. Förut hade alla varit vita.
[30] Jfr Stefan Lochners (död 1451) och Martin Schongauers' (död 1491) ''Maria im Rosenhag''.
[31] Jfr Ad de Vries, Dictionary of Symbols and Imagery, p. 391.
[32] O. Hartman, Borg och Bro, s. 57.
[33] Björkquist, Sigtunastiftelsen, s. 27.
[34] Citat i Hanns Lilje, Martin Luther. Eine Bildmonographie, s. 214.
[35] Exempelvis i Myresjö gamla kyrka, Wäxjö stift.
[36] Björkquist, Sigtunastiftelsen, ss. 28–31.
[37] Björkquist, Sigtunastiftelsen, s. 18.
[38] Björkquist, Tre kyrkominnen (i Vår Lösen 1920, s. 318. – I Nieuwe Kerk i Delft finns Wilhelms av Oranien gravmonument.
[39] Björkquist, Altarets härlighet (Sveriges kristliga studentrörelse. Folkskrifter 31, s. 4).
[40] Jfr Ad de Vries, Dictionary of Symbols and Imagery, p. 195.
[41] Olof Hartman, Borg och Bro, s. 8.

[42] Uttrycket förekom i en recension av Sven Stolpes antologi ”Nathan Söderblom. Tal och essayer”, 1974.
[43] Arkitekt för detta bygge är Rolf Berg. I skisser föreligger även en plan från andra och tredje arkitektgenerationerna Åkerlund att utöka den norra folkhögskolelängan med en vinkelbyggnad, som jämte den nämnda längan kommer att omsluta en rektangulär gård. En del av den planerade byggnaden blir avsedd för handikappade elever, särskilt rörelsehindrade sådana.

Bihang

[1] Söderblom, Inledningsord till ”Det andliga nutidsläget och kyrkan I, s. 10 f.
[2] Björkquist, Till frågan om statskyrkan i a.a., s. 78.
[3] Billing, Kyrkan och det andliga nutidsläget (i Svensk Tidskrift 1919, s. 499).
[4] Björkquist, I den andliga krisen, s. 84 f.
[5] Björkquist, I den andliga krisen, s. 86.
[6] Björkquist, Den bundna och den fria kyrkan, ss. 18 och 20–21.
[7] Björkquist, Kyrkan och nutidens unga rörelser (i Vår Lösen 1932, s. 190).
[8] Björkquist, Kristendom och stat, s. 29.
[9] Björkquist skilde tydligen mellan äkta och oäkta humanism, och i vår tid har humanism blivit ett mångtydigt begrepp, som kanske bör preciseras. Allmänt bestämt kan det sägas innebära värnandet av ett värdigt mänskligt liv. Divergenserna i innebörden har att göra med olika syn på människan. Ett slags humanism ser människan som en självständig, ingen underdånig men socialt anpassningsbar varelse. Religionen har av människan uppfunnits och inympats på utvecklingen. I Östeuropa kallas den av staten stödda ateismen numera socialistisk humanism. Ett annat slags humanism ser människan som fri men ansvarig inför Gud, mottaglig för andliga och kulturella värden. Hon är till sin natur en religiös varelse, och religionen är en del av det mänskliga livet. Givetvis var Björkquists humanism av det senare slaget. Det var den kristna humanismen, som han betraktade som äkta humanism.
[10] Björkquist, Makternas kamp, s. 23.
[11] Björkquist, Makternas kamp, s. 51.
[12] Skriften ingår i Björkquist-Aulén, Rätt och frihet, 1935.
[13] Björkquist, Makternas kamp, s. 61.
[14] Björkquist, Kristendom och stat, s. 32.

Källor och litteratur

Otryckta källor i Sigtunastiftelsens arkiv:

Diarium Sigtunense
Protokoll från Styrelsesammanträden 1916–1936
Bilagor till styrelseprotokollen 1916–1928
Entreprenadanbud
Entreprenadkontrakt
Byggnadsverksamheten 1916–1918 (skrivelser)
Arbetsbeskrivningar
Allmän verksamhet. Stiftelsen I.

Otryckta källor utanför Sigtunastiftelsens arkiv:

Lars Åkerlund, Några uppgifter om arkitekten John Åkerlunds verksamhet. Stockholm 1966
Intervjuer med Manfred Björkquist

Tryckta källor:

Stadgar för Sigtuna folkhögskola. Uppsala 1916
Stadgar för Sigtunastiftelsen. Uppsala (1916) 1947

Litteratur

Adam, Geschichte der Ausbreitung der christlichen Religion, übersetzt von C. Miesegaes. Bremen 1825. (= Adam Bremensis, Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, Mon. Gem. Hist. ss. VII, 1846 och senare editioner).

Ahlgren, Johan Vilhelm, Församlingsarbetet bland industriarbetare. Stockholm 1910

— Kyrkan och arbetarevärlden. Stockholm 1912

Allmogehem, se: Gamla svenska allmogehem

Ambjörnsson, Ronny, Samhällsmodern. Ellen Keys kvinnouppfattning till och med 1896, Göteborg 1974

Aulén, Gustaf, Uppenbarelse och historia i den nutida teologin. Uppsala 1912

— Hundra års svensk kyrkodebatt. Stockholm 1953

— Från mina 96 år. Stockholm 1975

Bibeln (1917 års översättning)

Bergegren, Hinke, Ungsocialismen. Historik. Stockholm 1917

Billing, Einar, De etiska tankarna i urkristendomen. Uppsala 1907

— Vår kallelse. Uppsala 1909

— Försoningen. Uppsala 1908

— Ett bidrag till naturlagbegreppets förhistoria. Lund 1911

— De heligas gemenskap, Uppsala 1911

— Herdabrev till Västerås stift. Stockholm 1920

— Den svenska folkkyrkan. Uppsala 1930

— Billing–Eklund, Ord till korsfarare. Uppsala 1909

Björkquist, Manfred, Kyrkotanken. Uppsala 1909

— Kyrklig folkhögskola. Uppsala 1908

— Ridderlig kamp. Stockholm 1912

— Religionsundervisningen i folkhögskolan. Uppsala 1913

— Foersters etiska och moralpedagogiska grundtankar. Stockholm 1913–1914 (i Svenskt Arkiv för pedagogik)

— Kyrkan, kriget och nationalismen. Uppsala 1914

— Vårens oro. Uppsala 1915

— Mod till samling. Uppsala 1915

— Sigtunastiftelsen. Ett ord om vart den syftar. Uppsala 1917

— Altarets härlighet. Uppsala 1917

— Den bundna och den fria kyrkan. Stockholm 1929

— Livstro och kristendom. Stockholm 1932

— Makt, tjänst, dom. Uppsala 1934

— Makternas kamp. Stockholm 1938

— Björkquist–Aulén, Gustaf, Rätt och frihet. Stockholm 1935

— Björkquist–Runestam, Arvid, Kristendom och stat. Uppsala 1935

— Björkquist, Sigtunastiftelsen. En konturteckning (5:e omarb.uppl.). Stockholm 1955
(Björkquists talrika artiklar i Vår Lösen anförs icke här, utan åberopas i texten och noterna)

Carlsson, Gustaf (utg.), Svenska allmogehem, Stockholm 1909

Carlsson, Sten, Svensk historia, 2. Stockholm 1961

Cassel, Gustaf, Socialpolitik, Stockholm 1902

Conze, Werner, Naumann (i Staatslexikon, 5). Freiburg im Br. 1960

Cornell, Elias, Ny svensk byggnadskonst. Stockholm 1950

— Ragnar Östberg – svensk arkitekt. Stockholm 1965

Cronquist, G.W:son – Åkerlund, John, Bygg med tegel! Hälsingborg 1916
Curman, Sigurd, Cistercienernas byggnadskonst, 1. Stockholm 1912
Degerman, Allan, Svensk folkhögskola 100 år. Uddevalla 1968
Deppe, Hans Christoph, Wächter und Späher. Studien zu Einar Billing vor dem Hintergrund theologischer Strömungen auf dem Kontinent. Lund 1975
Edestrand, Hans – Lundberg, Erik, Isak Gustaf Clason. Stockholm 1968
Egnahemsrörelsen, Den svenska. Handbok, utg. av Nationalföreningen mot emigrationen 1915
Ehnmark, Erland, Religionsproblemet hos Nathan Söderblom. Malmö 1949
Eklund, Johan Alfred, Pontus Wikner (Sveriges Kristl. Studentförbunds skriftserie 99) Stockholm 1903
— Vårt fosterland och vår kristna tro, Stockholm 1912
— Om Sverige till svensk ungdom. Stockholm 1914
Elvander, Nils, Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922. Stockholm 1961
Engström, Albert, Anders Zorn. Stockholm 1928
Eucken, Rudolf, Der Kampf um einen geistigen Lebensinhalt. Leipzig 1907
— Hauptprobleme der Religionsphilosophie der Gegenwart. Berlin 1912
— Under andelivets lag (övers. av M. Björkquist) Stockholm 1909
— Die Lebensanschauungen der grossen Denker. Leipzig 1907
Fahlbeck, Pontus, Arbetarefrågan. Stockholm 1910
Fichte, Johann Gottlieb, Reden an die deutsche Nation. Berlin (1808) 1869
Floderus, Erik, Sigtuna, Sveriges äldsta medeltidsstad. Uppsala 1941
Foerster, Friedrich Wilhelm, Sexuell etik och sexuell pedagogik (övers. av M. Björkquist). Stockholm 1908
— Jugendlehre. Berlin 1909
— Livsvägar (övers. av M. Björkquist). Stockholm 1910
— Autorität und Freiheit. München 1911
— Schule und Charakter. Zürich 1918
— Erziehung und Selbsterziehung. Zürich 1917
— Erlebte Weltgeschichte . Nürnberg 1953
Fogelquist, Torsten, Verdandismen (i Verdandi genom 50 år). Stockholm 1932
Fogelquist, Torsten, Postludium. Stockholm 1946
Forsström, Axel, Om Ellen Key. Malmö 1949
Friedrichsen, Anton, Grundtvig (i Nordisk Tidskrift), 1942
För fädernas kyrka. Biskop J. A. Eklunds livsgärning, red. av Nils Karlström. Uppsala 1947
Gamla svenska allmogehem, 1–2, utg. av Gustaf Carlsson under medverkan av Ivar Tengbom och John Åkerlund. Stockholm 1912
Gauffin, Axel, Konstnären Prins Eugen. Stockholm 1915
Grundtvig, Nikolai Frederik Severin, Nordens Mythologi. København 1832
— Skolen for Livet, København 1838
Grut, Torben, Engelbrektskyrkan (i Ord och Bild) 1916
Hartman, Olof, Borg och Bro. Stockholm 1955
Hedberg, Oskar, Industriarbetarna och Kyrkan. Stockholm 1908
Hedlund, Karl, Dalarnes ungdomsmöten 1903–1909. Falun 1929
Heidenstam, Verner von, Samlade verk, bd 17 och 18, utg. av K. Bang och Fr. Böök. Stockholm 1944
Heimskringla, utg. Adalbjarnarson, Bjarni, Reykjavik 1945
Hellerstedt, Birger-Magnus, Den svenska folkhögskolan. Uddevalla 1955
Heimdal (Föreningen) 1891–1951. Uppsala 1951
Herbart, Johann Friedrich, Pädagogische Schriften, 1–2, utg. av Otto Willman. Leipzig 1873–1875
Herzog, Erich, Die ottonische Stadt. Berlin 1964
Hjort-Harriet – Lindström, Bibbe, Gamla Sigtuna i går – i dag. Norrtälje 1972
Holmquist, Hjalmar, Från romantiken till världskriget. Stockholm 1941
Holmström, Maria, N. F. S. Grundtvig. En märkesman i det 19:e århundradet. Uppsala 1917
Høffding, Harald, Mindre Arbejder. Raecke 2. København 1905
Jensen, Ole, Theologie zwischen Illusion und Restriktion. München 1975
Johnsson, Ulf G., Lars Israel Wahlmans Engelbrektskyrka (otryckt avhandling). Konstvet. inst. Uppsala 1965
Julén, Jonatan, Några reflexioner rörande förhållandet mellan folk- och frikyrkliga (i Vår Lösen 1918)
Jäder, Karl, Otto Hesselbom. Ett konstnärsöde. Stockholm 1952
Jørgensen, Alfred Th., Aanden fra Sigtuna (i Berlingske Tidende) 1919.
Key, Ellen, Tankebilder, bd 2. Stockholm 1898
— Om gränsen för självuppoffring (i Fri forskning) 1886
— Livslinjer, bd 2. Stockholm 1905
— Folkbildningsarbetet, särskilt med tanke på skönhetssinnets odling. Uppsala 1906
— Kärleken och äktenskapet. Stockholm 1911
Kjellén, Rudolf, Nationell samling. Stockholm 1906
Kjellman, Hilding, Samfundet trettio år (i Bygd och Natur). Stockholm 1946

Kleinschmidt, Beda, Die Basilika San Francesco in Assisi, 1. Berlin 1915
Kock, Ernst, Den norsk-isländska skaldediktningen, rev.uppl., 1. Lund 1946
Kulturella ungdomsrörelsen. 25-årsskrift, red. av Harry Johannesson och Gunnar Ekman. Stockholm 1931
Landin, Gustaf, P. J. Rösiö, en jordbrukets apostel och kulturreformator. Stockholm 1950
Larsson, Hans, Reflexioner för dagen. Stockholm 1911
— Vänstersynpunkter. Stockholm 1914
— Under världskrisen. Stockholm 1920
Laurin, Carl G., Nordisk konst. Stockholm 1926
Leche-Löfgren, Mia, Ellen Key, hennes liv och verk. Stockholm 1930
Lindroth, Hjalmar, Filosofiska och teologiska essayer. Uppsala 1965
Linn, Björn, Osvald Almqvist. En arkitekt och hans arbete. Stockholm 1967
Lilje, Hanns, Martin Luther. Eine Bildmonographie. Hamburg 1964
Ljungqvist, Erik Gustaf – Björkquist, M., Kyrkans uppgifter ifråga om socialt upplysningsarbete. Gävle 1912
Lundberg, Erik, Byggnadskonst och tradition (i Byggmästaren) 1942
— Arkitekturens formspråk, bd 10. Stockholm 1961
Lundkvist, Sven, Politik, nykterhet och reformer. Uppsala 1974
Lutteman, Axel, Kyrkan och arbetarrörelsen. Stockholm 1917
Lutteman, Ester, Axel Lutteman, 1–2. Stockholm 1933
Malmeström, Elis, J. A. Eklund. En biografi. Stockholm 1950
Martensen, Hans Lassen, Den kristliga etiken. Stockholm 1905–1906
Müller, Johannes, Vom Geheimnis des Lebens, bd 2. Stuttgart 1938
Naumann, Friedrich, Briefe über Religion. Berlin 1903
Newman, Ernst, Nordskånska väckelserörelser under 1800-talet, 1. Lund 1925
Nordgren, Ali, Ungdomsrörelsen. Norrland. Uppsala 1906
Norström, Vitalis, Ellen Keys tredje rike. Stockholm 1902
— Masskultur. Stockholm 1910
Palm, Bertil, Arkitekten Carl Westman. Lund 1954
Paulsson, Gregor, Den nya arkitekturen. Stockholm 1916
Petersson, Oskar, Goodtemplarordens i Sverige historia. Stockholm 1903
Pfannenstill, Magnus, Kristendomen och ungdomsrörelsen. Uppsala 1908
Pilger, Ludvig, Friedrich Wilhelm Foerster als Ethiker, Politiker und Pädagoge. München 1922
Pleijel, Hilding, Ungkyrkorörelsen i Sverige (Skrifter i teologiska och kyrkliga ämnen, 4). Lund 1937
Pöggeler, Franz, Die Pädagogik Friedrich Wilhelm Foersters. Freiburg i. Br. 1957
Pöhlmann, Hans, Rudolf Euckens Theologie mit ihren philosophischen Grundlagen. Berlin 1903
Rauschenbusch, Walter, Christianity and the Social Crisis, New York 1918
Redelius, Gunnar, Sigtunastudier. Historia och byggnadskonst under äldre medeltid. Lidingö 1975
Rein, Wilhelm, Pädagogik im Grundriss. Stuttgart 1890
— Erziehungs- und Bildungsideale. Göttingen 1898
Rodhe, Edvard, Kyrkan och nykterhetsrörelsen. Uppsala 1915
Rosenberg, Sven-Åke, Kyrkan och arbetarrörelsen. Lund 1948
Sailer, Michaël, Erziehung für Erzieher. Freiburg i. Br. 1905
Schrøder, Ludvig, Den nordiske Folkehøjskole. København 1905
Segerstedt, Torgny, Kristendomen och kriget (i Forum) 1914
Sigtunastiftelsen 25 år, red. av Harry Johansson. Uppsala 1942
Simon, Erica, Réveil national et culture populaire en Scandinavie. Paris 1960
Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria, utg. av Rudolf Zeitler. Stockholm 1970
Sjöholm, Öyvind, Samvetets politik. Natanel Beskow. Stockholm 1972
Sjöstrand, Wilhelm, Pedagogikens historia, bd 3:2. Lund 1965
Stavenow-Hidemark, Elisabet, Svensk Jugend. Stockholm 1964
— Villabebyggelse i Sverige 1900–1925. (Nordiska muséets Handlingar 76). Lund 1971
Strzygowski, Josef, Schwedische Grosskunst der Gegenwart (i Zeitschrift für bildende Kunst). Leipzig 1917
Ström, Fredrik, Kata Dalströms liv, öden och äventyr. Stockholm 1930
Sundkler, Bengt, Nathan Söderblom, his Life and Work. Lund 1968
Svendsen, Paulus, Gullalderdrøm og Utviklingstro. En idéhistorisk Undersøkelse. Oslo 1940
Svensk folkhögskola under 75 år, utg. av Karl Hedlund. Stockholm 1943
Svenska skolordningen 1649, utg. i Jena 1921

Söderberg, Hjalmar, Samlade verk, bd 5. Stockholm 1949
Söderblom, Nathan, Jesu bergspredikan och vår tid. Stockholm 1899
— Sveriges kyrka. Stockholm 1908
— Religionsproblemet inom katolicismen och protestantismen, 1–2. Stockholm 1910
— Svenska kyrkans kropp och själ. Stockholm 1916
— Uppenbarelsereligion, utg. med inledning av Erland Ehnmark. Stockholm 1963
Söderblom, Björkquist m. fl., Det andliga nutidsläget och kyrkan. Stockholm 1919
Sörängsboken (Jönköpings läns folkhögskolas elevförbunds årsskrift 1926). Nässjö 1926
Tergel, Alf, Ungkyrkomännen, arbetarefrågan och nationalismen. Stockholm 1969
— Från konfrontation till institution. Ungkyrkorörelsen 1912–1917. Stockholm 1974
Tergel, Algot, Svenska kyrkans lekmannaskola 50 år. Falun 1972
Thordeman, Bengt, Wiks hus. Stockholm 1961
Thysell, Sam, Natanael Beskow som kristen-social banbrytare. Stockholm 1958
Tidens konsthistoria, bd 3. Stockholm 1950
Treitschke, Heinrich, Politik, bd 1. Leipzig 1913
Troeltsch, Ernst, Die Absolutheit des Christentums und die Religionsgeschichte, 2:a uppl. Tübingen 1912
— Der Historismus und seine Probleme. Tübingen 1922
— Der Historismus und seine Ueberwindung. Berlin 1924
Uppsala Kristliga studentförbund 1901–1926. Uppsala 1926
Vandervelde, Emile, Socialistiska studier, övers. av Ellen Ryding. Stockholm 1907
Verdandi genom 50 år. Uppsala 1932
Vries, Ad de, Dictionary of Symbols and Imagery. Amsterdam 1974
Wahlman, Lars Israel, Kyrkors akustiska utformning (i Byggmästaren) 1940
Wahlman: Verk av Lars Israel Wahlman, utg. av Lind, Romare, Sterner. Stockholm 1950
Wahlström, Lydia, Glada givare. En bok om lärare och vänner. Stockholm 1929
Westman, Karl, En fråga för morgondagen (i Teknisk tidskrift 1898)
Whitlock, Anna, Skolans ställning till religionsundervisningen, omarb. av M. Björkquist. Stockholm 1906
Wikner, Pontus, Om Guds förhållande till världen (i Tidskrift för kristlig tro och bildning) 1885
Wittrock, Ulf, Ellen Keys väg från kristendom till livstro. Uppsala 1953
Åkerlund, Eric, Storstugan. Uddevalla 1975
Åkerlund, John, Våra gamla allmogehem (i Svenska turistföreningens årsskrift) 1912
— Svensk byggnadskonst (i ”Det nya Sverige”) 1911
— Arbetarbostäder vid industriella verk. Stockholm 1917
— Breviks kyrka. Stockholm 1937
Öppen horisont. Uppsatser till Sigtunastiftelsens 50-årsjubileum, red. av Eric Lilliehöök. Stockholm 1967
Östberg, Ragnar, Ett hem, dess byggnad och inredning (Studentföreningen Verdandis småskrifter 131). Stockholm 1905

Tidningar och tidskrifter

Bibelforskaren. Tidskrift för skrifttolkning och praktisk kristendom, grundad av O. F. Myrberg. Uppsala 1884–1923
Bygd och Natur. Tidskrift för hembygdsvård. Årg. 1–27, Stockholm 1919–1946
Byggmästaren. Tidskrift för arkitektur och byggnadsteknik. Stockholm 1921–1940
Det nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål. Stockholm 1907–1928
Forum. Veckotidning, organ för politiskt och kulturellt frisinne 1914–1919
Fri forskning. Tidskrift, utgiven av Carl von Bergen. Stockholm 1886
Industritidningen ”Norden”, grundad av bokförläggare Axel Kjellberg. Stockholm 1872 –
Konsthistorisk tidskrift. Revy för konst och konstforskning, utg. av Konsthistoriska Sällskapet. Stockholm 1932–
Kult och Konst, tidskrift ägnad åt kyrklig kultur. Stockholm 1905–1908
Kyrkohistorisk Årsskrift, utg. av Kyrkohistoriska föreningen 1900–
Nordisk Tidskrift för politik, ekonomi och litteratur. Lund 1866–1870
Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri. Stockholm 1878–
Ord och Bild, illustrerad månadsskrift. Stockholm 1892–
Social tidskrift, språkrör för Centralförbundet för socialt arbete. Stockholm 1907–1917
Svenska Turistföreningens Årsskrift. Stockholm 1886–
Svensk Lösen, politisk veckotidning, utg. av Sven Lidman. Stockholm 1916–1918
Svensk Tidskrift. Politisk och kulturell månadstidskrift. Stockholm 1911–
Svenskt Arkiv för pedagogik, utg. av Bertil Hammer 1912–1921 (9 bd)

Teknisk Tidskrift, utg. av Svenska teknologföreningen. Avdelning för byggnadskonst. Stockholm 1893–
Tiden. Politisk och kulturell tidskrift. Stockholm 1908–
Tidskrift för det svenska folkbildningsarbetet. Stockholm 1916–1920
Tidskrift för folkundervisningen. Stockholm 1881–1919
Tidskrift för kristlig tro och bildning, utg. av K. H. G. von Schéele och U. L. Ullman. Uppsala 1883–1894
Vår Lösen. Utgiven genom Kyrkliga frivilligkåren i Uppsala. 1910–
Zeitschrift für bildende Kunst, Leipzig 1890–1917

I flera huvudstads- och ortstidningar förekommer enstaka artiklar, som ovan citeras under författarnamnet.

1. Rosengården, perspektivskiss, kolteckning mars 1916.

Alla bilderna i planschdelen (med undantag av bild 8) visar Sigtunastiftelsen. Planer, ritningar och skisser av stiftelsens arkitekt John Åkerlund. Fotografier av exteriörer och interiörer, där inredningen ritats av Åkerlund.

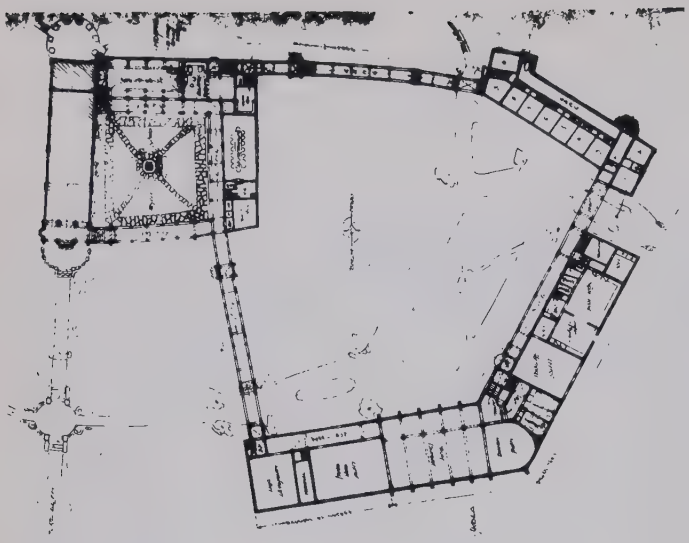

2. Första planen, januari 1916.

3. Andra planen, november 1916.

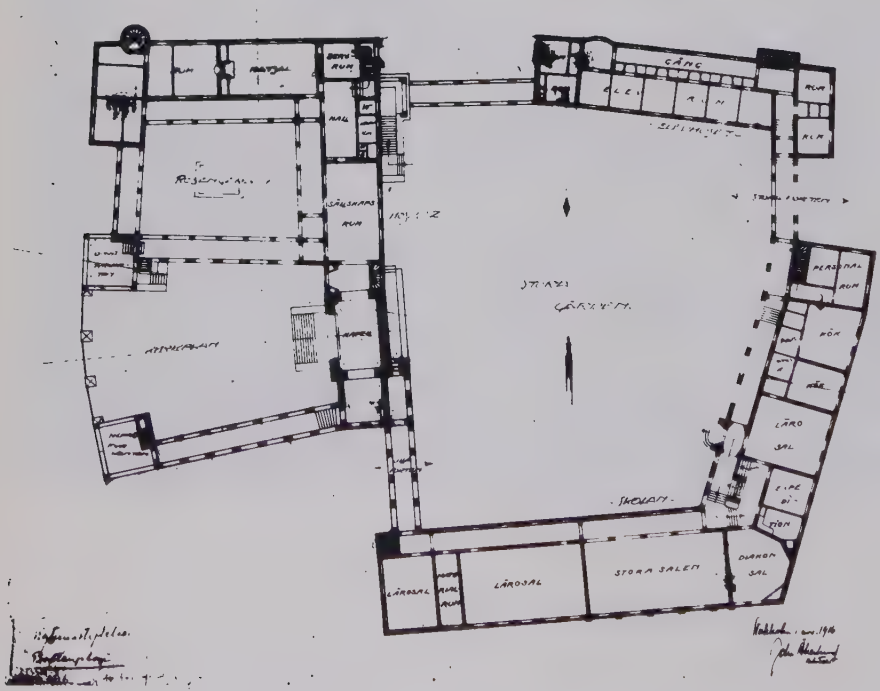

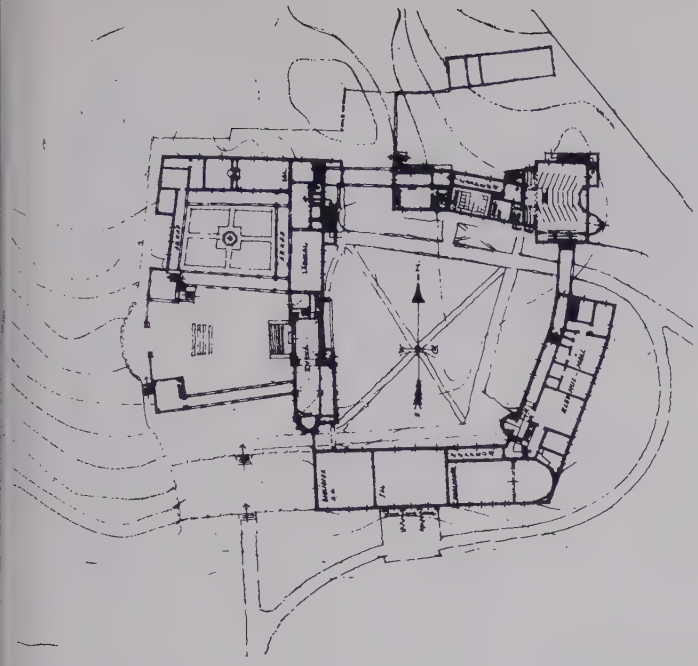

4. Utbyggnadsplan, april 1923.

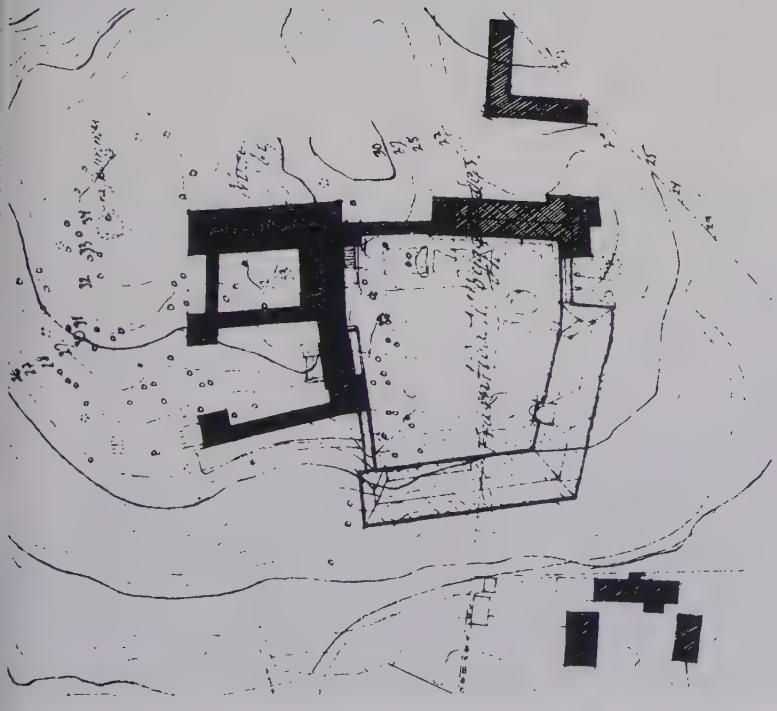

5. Översiktsplan med ''framtida tillbyggnader'', odaterad, 1918–20.

6. Perspektivskiss till första planen, snitt genom rosengården mot norr, mars 1916.

7. Perspektivskiss till första planen, vy från söder, mars 1916.

8. Assisi, San Francesco, kyrkan och klostret från norr.

9. Perspektivskiss till första planen, vy från sydöst, mars 1916.

10. Perspektivskiss till första planen, vy inne på gården mot öst, mars 1916.

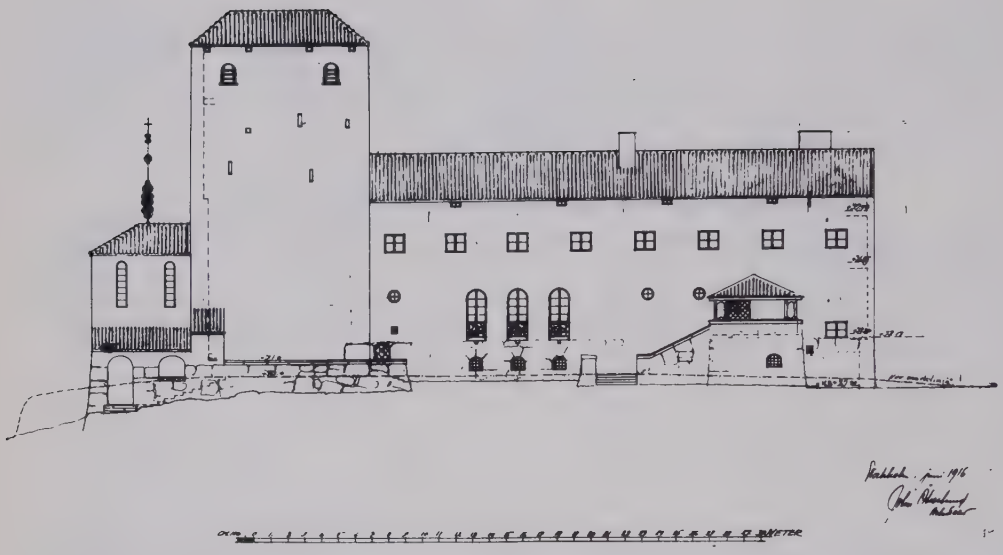

11. Blick på huvudbyggnaden från öst, juni 1916.

12. Blick på huvudbyggnaden från väst och snitt genom rosengården, juni 1916.

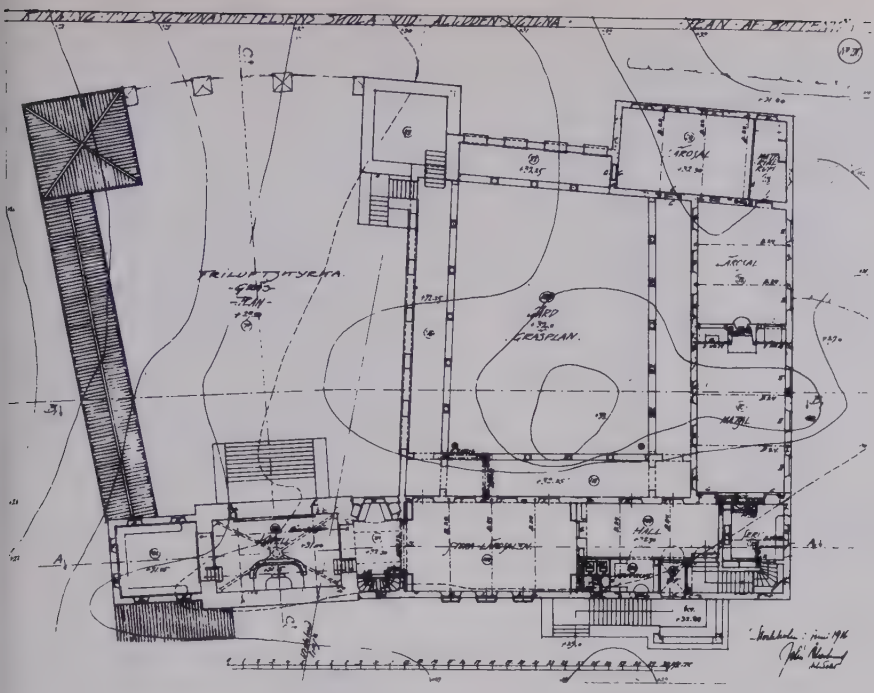

13. Plan av friluftskyrkan och huvudbyggnadens bottenvåning, juni 1916. Väst upptill!

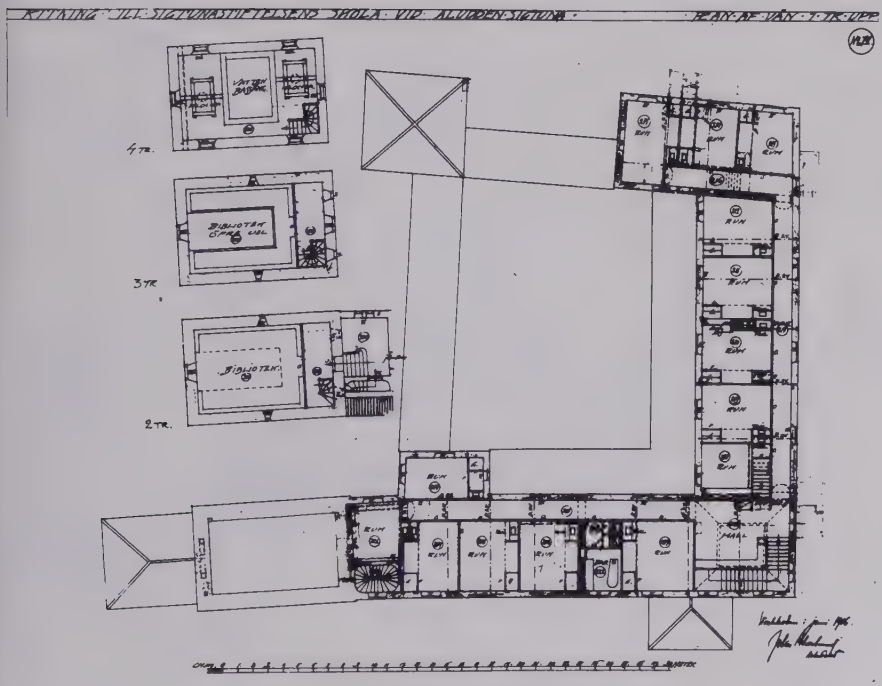

14. Plan av huvudbyggnadens våning 1 tr. upp, med tornets våningar, juni 1916. Väst upptill!

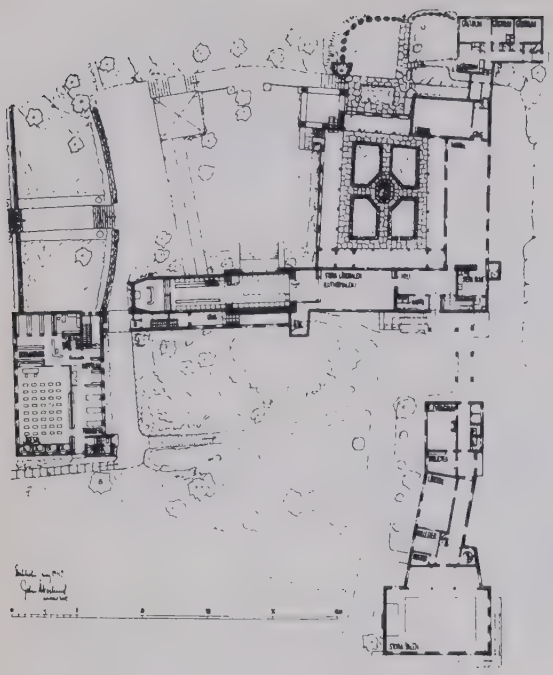

15. Plan över 1920- och 1930-talets tillbyggnader, maj 1942.

16. Blick på sammanfogningen av huvudbyggnaden och den nya skolflygeln, penntecknin juli 1923.

17. Blick på den planerade kapellutbyggnaden från sydväst, penntecknin november 1921.

18. Blick in i den planerade kapellutbyggnaden från norr, penntecknin november 1921.

19. Blick på samspelet mellan den nya biblioteksflygeln och huvudbyggnaden, kolteckning september 1933.

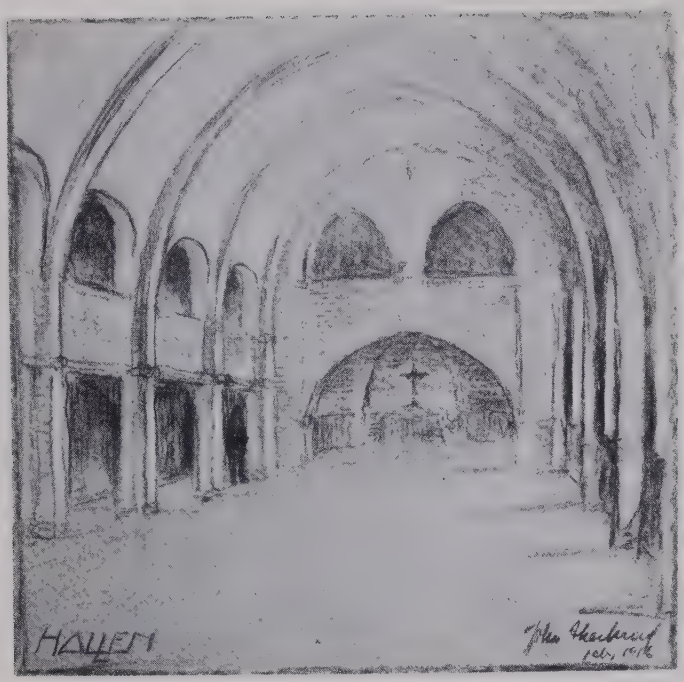

20. Skiss till hallen i första planens skolbyggnad, kolteckning februari 1916.

21. Skiss till hallen i första planens skolbyggnad, akvarellerad penntecknin november 1916.

22. Skiss till friluftskyrkan, sedd mot altaret, kolteckning februari 1916.

23. Gästhemmet, hallen, foto Per Kjellén, omkring 1920.

24. Gästhemmet, Lutherrummet, foto Per Kjellén, 1924.

25. Gästhemmet, sällskapsrummet intill matsalen, foto Per Kjellén, omkring 1920.

26. Blick över rosengården mot tornet och kapellet.

27. Blick genom friluftskyrkan mot tornet och kapellet.

28. Blick från öst mot biblioteket med klocktornet, i bakgrunden kapellet.

29. Kapellet, interiör, före kapellets utvidgning.

30. Kapellet, interiör, efter kapellets utvidgning, foto Sören Hallgren.

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Ars Suetica
Skrifter utgivna av
Institutionen för konstvetenskap vid Uppsala universitet

Editor Rudolf Zeitler

1. Allan Ellenius, Karolinska bildidéer, 1966, 192 s., ill. Out of print.
2. Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria, 1970, 236 s., ill.
3. Thomas Hård af Segerstad, Dagspressens bildbruk: en funktionsanalys av bildutbudet i svenska dagstidningar 1900–1970, 1974, 181 s.
4. Mabel Lundberg, Sigtunastiftelsens tillkomst: Idéer och byggnader, 1977, 168 s., ill.

Libraries, universities, learned societies and publishers of learned periodicals may obtain this series (and other series appearing in the **Acta Universitatis Upsaliensis**) in exchange for their own publications. Inquiries should be addressed to **Universitetsbiblioteket, Box 510, S–751 20 Uppsala (Sweden).**

Distributor: Almqvist & Wiksell International
101 20 Stockholm (Sweden)

ISBN 91-554-0631-9
ISSN 0066-7919